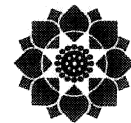


ภ ร ร ม

ตามนัยแห่งพุทธธรรม

พระเทพเวที
(ประยุทธ์ ปยุตโต)



มูลนิธิพุทธธรรม
Buddhadhamma Foundation

จัดพิมพ์เผยแพร่ กรกฎาคม ๒๕๓๑

กรรม ตามนัยแห่งพุทธธรรม

(ปรับปรุงจาก บทที่ ๕ ในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ
พิมพ์ครั้งที่ ๓ : ๒๕๒๙)

© พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต)

ISBN 974-8357-30-9

พิมพ์เฉพาะบท ครั้งที่ ๑ มิถุนายน ๒๕๓๑

- คุณวนิดา (ยังประกาศกร) ปวโรดม พิมพ์แจก ๒,๐๐๐ เล่ม
- มูลนิธิพุทธธรรม ๓,๐๐๐ เล่ม
- กลุ่มศึกษาและปฏิบัติธรรม ๑,๕๐๐ เล่ม
- คุณชุตินา ฐานะปุระ ๕๐๐ เล่ม

ภาพปก : สมศักดิ์ เขาวนธาดางษ์
ออกแบบ : ปัญญา วิจิตรนสาร
อาหาร อนุนาท

มูลนิธิพุทธธรรม

๘๑๒/๗๑ ซอยขวัญทิพย์ ๒ ถนนประชาชื่น บางซื่อ
เขตดุสิต กท. ๑๐๘๐๐ โทร. ๕๘๕-๑๖๓๐, ๕๘๕-๖๘๖๑
สายส่งกรุงเทพฯ : ธรรมสภา โทร. ๔๓๙-๑๓๙๔

ราคาเล่มละ ๔๕ บาท

พิมพ์ที่ บริษัท อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป จำกัด

โทร. ๔๒๔-๒๘๐๐-๐๑, ๔๒๔-๘๘๙๓

นายชูเกียรติ อุทกะพันธ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๓๑

คำปรารภ

มูลนิธิพุทธธรรม มีฉันทะที่จะเผยแพร่หลักคำสอน
ในพระพุทธานุศาสน์ ได้ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ "กรรม ตาม
นัยแห่งพุทธธรรม" นี้ เพื่อเผยแพร่ให้เป็นประโยชน์กว้าง
ขวางออกไป ข้าพเจ้ายินดีอนุญาตด้วยความเต็มใจ เพราะ
เป็นการช่วยกันเสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจ อันจะอำนวย
ประโยชน์ทั้งในทางวิชาการ และในการเจริญกุศลธรรม

"กรรม ตามนัยแห่งพุทธธรรม" นี้ เดิมเป็นส่วนหนึ่ง
ของหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ คือ
บทที่ ๕ กรรม ในฐานะหลักธรรมที่เนื่องอยู่ในปัจจุสมุปบาท
ในการนำมาแยกพิมพ์เป็นเล่มต่างหาก ซึ่งเป็นครั้งแรกนี้
ได้แก้ไขปรับปรุงและแทรกเพิ่มเสริมความเล็ก ๆ น้อย ๆ
ในบางแห่ง เฉพาะอย่างยิ่ง คำอธิบายและตัวอย่างต่อท้าย
หัวข้อ กรรมกับอนัตตา ชัดกันหรือไม่ ซึ่งได้พิมพ์รวมในหนังสือ
"ไตรลักษณ์" ฉบับแยกเป็นเล่มต่างหากด้วย เพราะหัวข้อ
ดังกล่าวนี้ เกี่ยวข้องทั้งกับกรรม และไตรลักษณ์ เท่า ๆ กัน

หนึ่งในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยาย
ความ บทที่ ๑๖ ว่าด้วยบทบาทของมัชฌิมาปฏิปทา ได้
เขียนบทความสั้น ๆ ไว้เป็นหัวข้อย่อยเรื่องหนึ่งชื่อว่า "มรรค

ในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม" ทำให้เรื่องเกี่ยวกับกรรม
กระจายอยู่นอกบทว่าด้วยกรรมก็มี แม้ว่าจะยังรวมอยู่ใน
หนังสือใหญ่เล่มเดียวกัน ครั้นแยกบทว่าด้วยกรรมออกมา
พิมพ์เป็นเล่มต่างหากคราวนี้ ได้เขียนหัวข้อย่อยเพิ่มเข้ามา
ใหม่เรื่องหนึ่งในชื่อว่า *กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม* เท่ากับได้นำ
เอาเรื่องเกี่ยวกับกรรมในบทที่ ๑๖ เข้ามารวมไว้ในหนังสือ
นี้ด้วยแล้ว และเป็นการประมวลเรื่องเกี่ยวกับกรรมไว้ในที่
เดียวกัน

การพิมพ์ "กรรม ตามนัยแห่งพุทธธรรม" ฉบับแยก
เล่มนี้ เกิดจากความดำริเริ่มต้นของคุณวนิดา (ยังประกาศ)
ปวโรดม ซึ่งได้ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ในมงคล
วารคล้ายวันเกิด ณ วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๑ ครั้น
มูลนิธิพุทธธรรมและผู้ศรัทธาท่านอื่นได้ทราบ ก็ได้ร่วม
พิมพ์เพื่อส่งเสริมให้หนังสือแพร่หลายยิ่งขึ้น

คุณวนิดา นอกจากเป็นผู้ริเริ่มขออนุญาตพิมพ์หนังสือ
นี้แล้ว ยังได้มีอุทิศสละวิริยะสละเวลาและแรงงานเป็นอัน
มาก ช่วยพิสูจน์อักษรฉบับที่เรียงพิมพ์ใหม่ และรับอาสา
แยกคัดดัชนีส่วนที่เป็นของบทที่ว่าด้วยกรรม ออกจากดัชนี
ของพุทธธรรมเล่มใหญ่ พร้อมทั้งเทียบเลขหน้าของฉบับที่
พิมพ์ใหม่นี้ใส่แทนลงโดยตลอดอีกด้วย นับว่าเป็นผู้มีส่วน
ร่วมอย่างสำคัญ ในการทำให้งานพิมพ์หนังสือเรื่องกรรมนี้
สำเร็จลุล่วงมาได้ด้วยดี

ในการพิมพ์ พระมหาอินทร จินดาปญฺโญ ได้รับ
ภาระทั้งหมดเกี่ยวกับการเรียงอักษร จัดทำต้นแบบหนังสือ

ด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ Macintosh จนเสร็จสิ้นกระบวนการ
และยังได้เลือกเก็บคำในสวนที่เขียนเพิ่มเติม เพื่อรวมเข้า
ในดัชนีของหนังสือเล่มใหม่นี้ ส่วนการออกแบบปก ได้รับ
ความร่วมมือร่วมศรัทธาจาก คุณปัญญา วิจิตรนสาร ช่วย
จัดทำ โดยความเอื้อเฟื้อของคุณพนิดา อังจันทร์เพ็ญ ซึ่ง
ช่วยประสานงานและดูแลในด้านธุรการ นอกจากนั้น ใน
การพิมพ์เป็นเล่ม ก็ได้รับความเอื้อเฟื้อจาก คุณชูเกียรติ
อุทกะพันธุ์ ผู้จัดการ บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด
พร้อมทั้งชาวคณะโรงพิมพ์ดังกล่าว ร่วมมือเอาใจใส่ด้วยความ
มีน้ำใจยิ่ง

สิทธิในการพิมพ์เฉพาะครั้งนี้ ได้มอบให้เปล่าแก่ผู้
จัดพิมพ์ในครั้งนี เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของข้าพเจ้า
เท่าที่ได้พิมพ์แล้ว ไม่ว่าโดยบุคคลหรือสถาบันใด ทั้งนี้
ด้วยถือว่าความเจริญแพร่หลายแห่งธรรม และความมั่งคั่ง
แห่งสัมมาปัญญา ที่อาจเกิดขึ้นจากธรรมทานนั้น จักเป็น
ผลสนองที่มีคุณค่าสูงสุด

ขออนุโมทนาต่อมูลนิธิพุทธธรรม ที่ได้มีฉันทะและ
วิริยะดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเผยแพร่ ให้เป็นไป
ตามวัตถุประสงค์ของมูลนิธิ ในการบำเพ็ญประโยชน์ และ
ส่งเสริมพระพุทธศาสนา ขอกุศลกิจร่วมกันนี้ จงอำนวยผล
เพื่อประโยชน์สุขของหมู่ชน ตลอดกาลนาน

พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต)

๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๑

สารบัญ

คำปรารภ	(๑)
กรรม ตามนัยแห่งพุทธธรรม	๑
ความนำ	๑
ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับ กฎแห่งกรรม	๕
กรรมในฐานะกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง	๕
ความหมายของกรรม	๑๕
ประเภทของกรรม	๒๐
เกณฑ์ตัดสินเกี่ยวกับ ความดี-ความชั่ว	๒๗
ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว	๒๗
ความหมายของกุศลและอกุศล	๓๐
ข้อควรทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล	๓๘
เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี - กรรมชั่ว	๔๖
ก. เกณฑ์หลัก	๖๓
ข. เกณฑ์ร่วม	๖๔
หลักคำสอนที่เป็นเกณฑ์วินิจฉัย	๖๗
การให้ผลของกรรม	๘๑
ผลกรรมในระดับต่าง ๆ	๘๑
องค์ประกอบที่ส่งเสริมและขัดขวางการให้ผลของกรรม	๘๕

(๔)

ผลกรรมในช่วงกว้างไกล: ชาติหน้า นรก-สวรรค์	๙๖
ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่	๑๐๒
ข้อสรุป: การพิสูจน์และทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องชาติหน้า	๑๐๗
ผลกรรมตามแนวจุฬามณีวิมังสาสูตร	๑๑๔
กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม	๑๑๕
ข้อควรทราบพิเศษ	
เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดเกี่ยวกับกรรม	๑๓๖
๑) สุขทุกข์ ใครทำให้?	๑๓๖
๒) เชื้ออย่างไรผิดหลักกรรม?	๑๓๘
๓) กรรม ชำระล้างได้อย่างไร?	๑๔๓
๔) กรรมกับอนัตตาคิดกันหรือไม่?	๑๔๗
คุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม	๑๖๑
ความหมายทั่วไป	๑๖๒
ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อต้องมงาย	๑๖๓
การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอน	
ปรารถนา	๑๖๕
การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ	๑๖๖
การพึ่งตนเอง	๑๖๕
ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต	๑๖๕
บันทึกพิเศษท้ายเล่ม	๑๗๑
กรรม ๑๒	๑๗๑
เชิงอรรถ	๑๘๑
ดัชนี	๑๕๕

(๕)

ก ส ส ม
ตามนัยแห่งพุทธธรรม

ความนำ

ลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะมิชื่อใด ๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่าง ๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนละตอนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง ด้วยเหตุนี้ ลักษณะบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปรัชญาสมบูรณ์บาทเป็นหลักธรรมใหญ่ที่แสดงความเป็นไปของชีวิตไว้ทั้งหมด มีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมหลัก

ธรรมปลีกย่อยในระดับต่าง ๆ อย่างทั่วถึง เรียกได้ว่าเป็นกระบวนการแห่งชีวิต หรือกระบวนการธรรมเบ็ดเสร็จ ถ้าเข้าใจหลักปัจจุสมุปบาทแล้ว ก็ถือว่าเข้าใจชีวิต หรือเข้าใจพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังพุทธพจน์ที่ว่า "ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม" อย่างไรก็ตาม เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่ลึกซึ้ง เข้าใจยากอย่างยิ่ง แม้การอธิบายก็ทำได้ยาก* ดังนั้น หนังสือหรือคัมภีร์ที่อธิบายหลักปัจจุสมุปบาทอย่างจำเพาะโดยตรง จึงมีน้อยอย่างยิ่งจนหาแทบไม่ได้เลย แต่กระนั้นก็ตาม ก็ได้มีหนังสือ และคัมภีร์จำนวนมากอธิบายหลักธรรมบางหมวดบางเรื่อง ที่เป็นส่วนย่อยของหลักปัจจุสมุปบาทนั้น หลักธรรมส่วนย่อยของปัจจุสมุปบาท ที่นิยมอธิบายกันมากที่สุด คงจะได้แก่ หลักกรรม การนำหลักกรรมมาอธิบาย อาจมองได้ทั้งในแง่ที่ว่า กรรมเป็นเรื่องน่าสนใจในตัวของมันเอง และในแง่ที่ว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมนั้น เป็นบันไดสำคัญที่จะก้าวเข้าสู่ความเข้าใจหลักปัจจุสมุปบาท ว่าที่จริง การอธิบายหลักกรรมตามเนื้อหาอย่างตลอดสาย ก็คือวิธีการอย่างหนึ่งในการอธิบายหลักปัจจุสมุปบาทนั่นเอง

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น ๓ วัฏฏะ (วน, วัจวน) คือ กิเลส กรรม และวิบาก

หลักปัจจุสมุปบาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรม และการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งแต่ต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าใจปัจจุสมุปบาทดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าโดยตัวกฎหรือสภาวะ จึงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก

อย่างไรก็ดี การอธิบายตามแนวปัจจุสมุปบาทนั้น เป็นการพิจารณาในแง่ของกระบวนการธรรมชาติ ว่าด้วยตัวกฎหรือสภาวะล้วน ๆ และเป็นมุมมองอย่างกว้าง ๆ ตลอดทั้งกระบวนการ ไม่เน้นที่จุดใดจุดหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อมองในแง่ความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นว่า ส่วนของปัจจุสมุปบาทที่ปรากฏเด่นชัดออกมาในการดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องของการแสดงออก และเกี่ยวข้องกับความรับผิดชอบของคนโดยตรง ก็คือส่วนที่เรียกว่ากรรม ถ้าเพ่งในทางปฏิบัติอย่างนี้ ก็อาจยกเอากรรมขึ้นเป็นจุดเน้น และเป็นบทตั้ง แล้วเอาส่วนอื่น ๆ ของปัจจุสมุปบาทเป็นตัวประกอบสำหรับสืบสาวราวเรื่องต่อไป ถ้าทำอย่างนี้ ปฏิจจสมุปบาท ก็จะปรากฏในรูปร่างที่นิยมเรียกกันว่า กฎแห่งกรรม* และจะมีเรื่องราวในแง่อื่น ๆ ที่น่าสนใจเข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นอีก นับว่าเป็นแนวการอธิบายที่น่าศึกษาคึงปรากฏว่า ในสมัยหลัง ๆ นี้ ก็นิยมพูดถึงกฎแห่งกรรมกันมากกว่าจะพูดถึงปัจจุสมุปบาท เพราะการพูดถึงกรรมเป็นการพูดถึงกิริยาอาการ ซึ่งเป็นสิ่งที่หยาบ ปรากฏชัด

* เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท ดู พุทธธรรม บทที่ ๔

เห็นง่าย เกี่ยวข้องอยู่เฉพาะหน้าทุกขณะทุกเวลา เหมาะที่จะถือเอาเป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณา ยิ่งกว่านั้น การอธิบายเรื่องกรรม อาจทำได้หลายระดับ คือจะอธิบายอย่างง่าย ๆ ในระดับผิวเผิน พอให้เห็นเหตุเห็นผลในสายตาของชาวบ้านก็ได้ จะยกเอาเหตุการณ์หรือบทบาทของคนทั้งหลายขึ้นมาเป็นตัวอย่าง ก็ทำได้สะดวก หรือจะอธิบายลึกกลงไปถึงกระบวนการภายในจิต จนต้องใช้หลักปฏิบัติสมุปปาทเต็มรูปก็ได้ ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ จึงจะได้เสนอคำอธิบายหลักกรรม หรือกฎแห่งกรรมไว้ ณ ที่นี้ด้วย พอเป็นแนวสำหรับทำความเข้าใจ

ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับ กฎแห่งกรรม

กรรมในฐานะกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุ หรือเป็นเรื่องจิตใจ ไม่ว่าจะชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม^๒ ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่านี้มองด้วยสายตาของมนุษย์ เรียกว่า กฎธรรมชาติ เรียกในภาษาบาลีว่า *นิยาม* แปลว่า กำหนดอันแน่นอน ทำนองหรือแนวทางที่แน่นอน หรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้น ๆแน่นอน

กฎธรรมชาติหรือนิยามนั้น แม้จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมด คือ ความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ก็อาจแยกประเภทออกไปได้ตามลักษณะอาการจำเพาะที่เป็นแนวทางหรือเป็นแบบหนึ่ง ๆ ของความสัมพันธ์ อันจะช่วยให้กำหนดศึกษาได้ง่ายขึ้น เมื่อว่าตามสายความคิดของพระพุทธศาสนา พระอรรถกถาจารย์ แสดงกฎธรรมชาติหรือ *นิยาม* ไว้ ๕ อย่าง^๓ คือ

๑. อุตุนิยาม^๔ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้า อากาศ ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบานกลางวัน หุบกลางคืน การที่ดินน้ำปุ๋ยช่วยให้ต้นไม้งาม การที่คนไอหรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายผุพังเน่าเปื่อย เป็นต้น แนวความคิดของท่านมุ่งเอาความผันแปรที่เนื่องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมิตั้ง

๒. พีชนิยาม^๕ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์หรือที่เรียกกันว่าพันธุกรรม เช่น หลักความจริงที่ว่า พีชเช่นใดก็ให้ผลเช่นนั้น พีชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น

๓. จิตตนิยาม^{๖*} กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น เมื่ออารมณ์ (สิ่งเร้า) กระทบประสาท จะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไร คือ มีการไหวแห่งภวังคจิต ภวังคจิตขาดตอน แล้วมีอาวัชชนะ แล้วมีการเห็น การได้ยิน ฯลฯ มีสัมปฏิจจันนະ สันตึรณะ ฯลฯ หรือเมื่อจิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้เกิดขึ้น จะมีเจตสิกอะไรบ้างประกอบได้หรือประกอบไม่ได้ เป็นต้น

๔. กรรมนิยาม^๗ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือกระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่า กระบวนการ

แห่งเจตน์จำนง หรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่าง ๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องสัมพันธ์กัน เช่น ทำกรรมดีมีผลดี ทำกรรมชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น

๕. ธรรมนิยาม^๘ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างที่เรียกกันว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นธรรมดา คนย่อมมีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาของคนยุคนี้มีอายุขัยประมาณร้อยปี ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น และไม่ใช่อัตตา ดังนี้ เป็นต้น

ความจริง กฎ ๔ อย่างแรกย่อมรวมลงในกฎที่ ๕ คือ ธรรมนิยามทั้งหมด หรือจำแนกออกไปจากธรรมนิยามนั่นเอง หมายความว่า ธรรมนิยามมีความหมายครอบคลุมกฎธรรมชาติหมดทั้ง ๕ ข้อ เมื่อเป็นเช่นนั้น อาจมีผู้สงสัยว่า ธรรมนิยามเป็นกฎใหญ่ เมื่อเอามากระจายเป็นกฎย่อย ก็น่าจะกระจายออกไปให้หมด เหตุใดเมื่อแจ้งเป็นกฎย่อยแล้วยังมีธรรมนิยามอยู่ในรายชื่อกฎย่อยอีกด้วยเล่า คำตอบสำหรับความข้อนี้พึงทราบด้วยอุปมา เหมือนคนทั้งหมดในประเทศไทยนี้ บางทีมีผู้พูดจำแนกออกว่า องค์พระประมุข รัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนบ้าง ว่า ตำรวจ ทหาร ข้าราชการ นักศึกษา และประชาชนบ้าง ว่าอย่างอื่นอีกบ้าง ความจริง คำว่าประชาชน ย่อมครอบ

* ต่อนี้ไป จะเขียนลดรูปเป็น จิตนิยาม

คลุมคนทุกหมู่เหล่าในประเทศ ข้าราชการพลเรือน ตำรวจ ทหาร พ่อค้า นักศึกษา ก็ล้วนเป็นประชาชนด้วยกันทั้งสิ้น แต่ที่พูดแยกออกไปก็เพราะว่า คนเหล่านั้นนอกจากจะมี ลักษณะหน้าที่โดยทั่วไปในฐานะประชาชนเหมือนคนอื่น ๆ แล้ว ยังมีลักษณะหน้าที่จำเพาะพิเศษต่างหากออกไปอีก ส่วนหนึ่งด้วย ส่วนคนที่ไม่มีลักษณะหรือหน้าที่จำเพาะพิเศษแยกออกไป ก็รวมอยู่ในคำว่าประชาชน หนึ่ง การจำแนกนั้น อาจแตกต่างกันออกไปตามวัตถุประสงค์จำเพาะของการจำแนกครั้งนั้น ๆ แต่ทุกครั้งก็จะมีคำว่าประชาชน หรือราษฎร หรือคำที่มีความหมายกว้างทำนองนั้นไว้เป็นที่รวมเข้าของคนทั้งหมดที่เหลือ ซึ่งไม่ต้องจำแนกออกไปต่างหากตามวัตถุประสงค์จำเพาะคราวนั้น เรื่องนิยาม ๕ ก็พึงเข้าใจความทำนองเดียวกันนี้

การจำแนกกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่างนี้ จะเป็นการแบ่งแยกที่ครบจำนวนหรือไม่ ควรจะมีกฎย่อยอะไรอื่นนอกจากนี้หรือไม่ ไม่ใช่ปัญหาในที่นี้ เพราะท่านได้กฎเด่น ๆ ที่ท่านต้องการ พอแก่การใช้ตามวัตถุประสงค์ของท่านแล้ว และกฎที่เหลือย่อมรวมลงในกฎที่ ๕ คือธรรมนิยาม โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว แต่สิ่งสำคัญที่พึงเข้าใจก็คือสาระที่มุ่งหมายหรือเจตนารมณ์ของการแสดงนิยามทั้ง ๕ นี้ อันเป็นข้อที่ควรสังเกต จะขอเน้นไว้บางอย่าง ดังนี้

ประการแรก เป็นการย้ำเน้นแนวความคิดแบบพุทธ ที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือของโลกและ

ชีวิตตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ให้หนักแน่นชัดเจนยิ่งขึ้น แม้จะแยกแยะกฎให้ละเอียดออกไป ก็มองเห็นแต่ความเป็นไปตามธรรมดา หรือสภาวะปัจจัยสัมพันธ์เท่านั้น เป็นอันจะได้ตั้งใจเรียนรู้ เป็นอยู่ และปฏิบัติด้วยความเข้าใจเท่าทันธรรมดानीแน่นอนไป ไม่ต้องมัวห่วงกังวลถึงท่านผู้สร้างผู้บันดาลที่จะมาผันแปรกระแสธรรมดาคำให้ผิดเพี้ยน (นอกจากจะเข้ามาร่วมเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในธรรมดानीเอง) ถ้าจะมีผู้ทักท้วงว่า ถ้าไม่มีผู้วางกฎ กฎธรรมชาติจะมีขึ้นได้อย่างไร ก็ไม่พึงต้องมัวยุ่งคิดกับคำถามอำพรางตนเองของมนุษย์ข้อนี้ ลองมองง่าย ๆ ว่า ถ้าปล่อยให้สิ่งทั้งหลายมันเป็นไปของมันเอง มันก็ต้องเป็นไปอย่างไรอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาเป็นไปแล้วอย่างนี้แหละ เพราะมันไม่มีทางจะเป็นไปอย่างอื่น นอกจากเป็นไปตามเหตุปัจจัยสัมพันธ์ มนุษย์เราสังเกตและเรียนรู้เอาความเป็นไปอย่างนี้เข้ามาซึมซาบในความคิดของตน แล้วก็เรียกมันว่าเป็นกฎ จะเรียกหรือไม่เรียก มันก็เป็นของมันอย่างนั้น ถ้าขึ้นมีผู้สร้างผู้ตั้งกฎธรรมชาติ ก็จะต้องยั้งยั้งที่จะสืบลึกต่อไปอีกว่า ท่านผู้ตั้งกฎนั้นดำรงอยู่ด้วยกฎอะไร มีใครสร้างกฎให้ท่าน หรือคุมท่านไว้ ถ้าขึ้นไม่คุม ท่านสร้างกฎได้ตามชอบใจ ท่านก็ย่อมเปลี่ยนกฎได้ตามชอบใจ อยู่ไปวันดีคืนดี ท่านอาจจะเปลี่ยนกฎธรรมชาติให้มนุษย์อลหม่านกันหมดก็ได้ (ความจริง ถ้ามีผู้สร้างกฎ และท่านมีภรรยา ท่านก็คงช่วยเปลี่ยนกฎ ช่วยสัตว์โลกไปแล้วหลายกฎย่อย เช่น ไม่ให้มีคนเกิดมาพิการ

งอยเปลี่ย อวัยวะบกพร่อง ไร้ปัญญา เป็นต้น)

ประการที่สอง เมื่อแยกแยะออกเป็นกฎย่อย ๆ หลายกฎแล้ว ก็อย่าผลอพลอยแยกปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นผลให้เป็นเรื่องเฉพาะกฎ ๆ ต่างหากกันไปเด็ดขาด ความจริง ปรากฏการณ์อย่างเดียวกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่าง ๆ หรือเนื่องด้วยหลายกฎร่วมกันก็ได้ เช่น การที่ดอกบัวบานกลางวันและหุบกลางคืน ก็มีสาเหตุเพราะอุคฺคินิยามอย่างเดียวกัน แต่ต้องเนื่องจากพีชนิยามด้วย การที่คนหน้าตาไหล อาจเป็นเพราะจิตนิยามเป็นตัวเด่น เช่น ตีใจ เสียใจก็ได้ แต่อาจเป็นเพราะอุคฺคินิยาม เช่น ถูกวันรมตาก็ได้ คนเหงื่อออก อาจเป็นเพราะอุคฺคินิยาม เช่น อากาศร้อน ก็ได้ หรือเป็นเพราะจิตตนิยามและกรรมนิยาม เช่น หวาดกลัวหรือคิดหวั่นความผิด เป็นต้น ก็ได้ คนปวดศีรษะ อาจเป็นเพราะอุคฺคินิยาม เช่น อากาศร้อนอบอ้าว ที่อุคฺคินิยาม อากาศไม่พอก็ได้ หรือเพราะพีชนิยาม เช่น ความบกพร่องของอวัยวะภายใน หรือกรรมนิยามบวกจิตตนิยาม เช่น คิดกลัดกลุ้มกังวลเดือดร้อนใจ เป็นต้น ก็ได้

ประการที่สาม และสำคัญที่สุด คือ ท่านแสดงให้เห็นว่า ในบรรดากฎธรรมชาติทั้งหลายนั้น มีกฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยามรวมอยู่เป็นข้อหนึ่งด้วย เมื่อมองในแง่ของมนุษย์ กรรมนิยามเป็นกฎสำคัญที่สุด เพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง มนุษย์เป็นผู้เสกสรรปรุงแต่งกรรม และกรรมก็เป็นเครื่องปรุงแต่งวิถีชีวิตโชคชะตาของมนุษย์ ถ้าแบ่งขอบ

เขตอำนาจในโลกตามอย่างที่คนปัจจุบันนิยม คือ แบ่งเป็นเขตแดนหรือวิสัยของธรรมชาติ กับเขตแดนหรือวิสัยของมนุษย์ ก็ จะเห็นว่ากรรมนิยามเป็นเขตแดนของมนุษย์ ส่วนกฎหรือนิยามข้ออื่น ๆ ทั้งหมดเป็นเขตแดนของธรรมชาติ มนุษย์เกิดจากธรรมชาติและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่มนุษย์ก็มีวิสัยพิเศษส่วนหนึ่งที่เป็นของตนเอง กล่าวคือกรรมนิยามนี้ ซึ่งได้สร้างสังคมและสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ของมนุษย์ขึ้นเป็นดุจอีกโลกหนึ่งต่างหากจากโลกของธรรมชาติ อนึ่งในเขตแดนแห่งกรรมนิยามนั้น สารหรือตัวแท้ของกรรมก็คือเจตนาหรือเจตน์จำนง ดังนั้น กรรมนิยามจึงเป็นกฎที่ครอบคลุมโลกแห่งเจตน์จำนง หรือโลกแห่งความคิดนึกปรุงแต่งสร้างสรรค์ (และทำลาย) ทั้งหมด เท่าที่เกิดจากฝีมือของมนุษย์ ไม่ว่าจะมนุษย์จะไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นใดหรือไม่ก็ตาม ก็ต้องมีกรรมนิยามเป็นกฎยืนพื้น ตลอดถึงว่าจะไปเกี่ยวข้องกับและใช้นิยามอื่นเหล่านั้นอย่างไร ก็อยู่ที่กรรมนิยาม กรรมนิยามเป็นวิสัยของมนุษย์ เป็นขอบเขตที่มนุษย์มีอำนาจปรุงแต่งควบคุมเสกสรรบันดาล หรือพูดให้ถูกว่า การที่มนุษย์ก้าวเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นเหตุปัจจัยด้วยอย่างหนึ่งในกระบวนการของธรรมชาติ จนเกิดเป็นสำนวนพูดของมนุษย์ขึ้นว่า ตนสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติหรือเอาชนะธรรมชาติได้นั้น ก็ด้วยอาศัยกรรมนิยามนี้เอง กล่าวคือมนุษย์เกี่ยวข้องกับนิยามหรือกฎธรรมชาติข้ออื่น ๆ ที่เป็นเขตแดนของธรรมชาติ ด้วยการเรียนรู้ความจริงของมันแล้ว

ปฏิบัติต่อมันหรือใช้ประโยชน์มันตามเจตน์จำนงของตน จึงเรียกว่าเจตน์จำนงของมนุษย์เป็นผู้ปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ นอกจากนั้น มนุษย์ก็ใช้เจตน์จำนงหรือเจตนา นี้เป็นเครื่องกำหนดการปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์เองด้วย และพร้อมกับที่มนุษย์ปฏิบัติต่อผู้อื่น สิ่งอื่น ต่อธรรมชาติที่แวดล้อมตน ตลอดจนปรุงแต่งโลกของธรรมชาติอยู่นั้นเอง มนุษย์ หรือว่าให้ถูกคือเจตน์จำนงของมนุษย์นั้น ก็ปรุงแต่งตัวของเขาเอง ปรุงแต่งบุคลิกภาพและวิถีชีวิตหรือชะตากรรมของเขาไปด้วย เนื่องด้วยกรรมนิยามเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง ครอบคลุมโลกแห่งเจตน์จำนงและการปรุงแต่งสร้างสรรค์ทั้งหมดของมนุษย์ เป็นแกนนำในการปรุงแต่งชีวิตตนเองของมนุษย์แต่ละคน เป็นเครื่องชี้กำหนดแนวทางของสังคมและผลงานสร้างสรรค์ทำลายของมนุษย์ เป็นฐานที่มนุษย์อาศัย ก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่น ๆ เพื่อปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนเน้นถึงความสำคัญของกรรมเป็นอย่างมาก ดังพุทธพจน์ที่คุ้นกันดีว่า "กมฺมุทฺวา ตตฺตํ โลกํ" แปลว่า โลกเป็นไปตามกรรม หรือโลกเป็นไปเพราะกรรม กรรมจึงเป็นคำสอนสำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านรวมเอากรรมนิยามเข้าไว้เป็นข้อหนึ่งในนิยามถึง ๕ ข้อ นั้น ก็เป็นการบอกให้มองความจริงอีกด้านหนึ่งด้วยว่า กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรม

นั้น เป็นเพียงกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งในบรรดากฎธรรมชาติหลาย ๆ อย่าง ดังนั้น เมื่อมีปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น หรือเมื่อมนุษย์ผู้หนึ่งประสบเหตุการณ์สุขทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็อย่าเพิ่งเหมาไปเสียทั้งหมดว่าเป็นอย่างนั้นเพราะกรรม^{๑๑} ดังตัวอย่างที่ได้อธิบายแล้วข้างต้น แม้พุทธพจน์ที่อ้างข้างต้นว่า โลกเป็นไปตามกรรมนั้น ก็หมายถึงโลกคือหมู่สัตว์ ได้แก่ชาวโลก หรือสัตว์โลก ถ้าพูดอย่างสมัยใหม่ก็คล้ายว่า กรรมชั้นนำสังคม หรือกรรมกำหนดวิถีชีวิตของสังคมนั้นเอง อาจพูดในแง่หนึ่งว่า กรรมนิยามเป็นเพียงกฎย่อยอย่างหนึ่งของธรรมชาติ แต่เป็นกฎที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์

นอกจากกฎธรรมชาติทั้ง ๕ ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีกฎอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องของมนุษย์โดยเฉพาะไม่มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับธรรมชาติโดยตรง ได้แก่กฎที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้นเป็นข้อตกลง เพื่อควบคุมความประพฤติในหมู่มนุษย์ด้วยกันเองให้อยู่ร่วมกันโดยผาสุก นับว่าเป็นบัญญัติทางสังคม เช่น ระเบียบ ข้อบังคับ กติกา กฎหมาย จารีต ประเพณี วินัยบัญญัติ เป็นต้น อาจจัดเข้าต่อท้ายชุดเป็นกฎที่ ๖ แต่ยังไม่มียี่ห้อที่เข้ากันกับชุด ถ้าพอใจจะเรียกชื่อว่า สังคมนิยาม^{๑๒} ก็ได้ กฎเกณฑ์ของสังคมนีนี้เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์ จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกรรม และขึ้นต่อกรรมนิยามด้วย แต่เป็นเพียงส่วนซ้อนเสริมเข้ามาในกรรมนิยามเท่านั้น ไม่ใช่กรรมนิยามเอง

จึงมิได้มีลักษณะในด้านปัจจัยสัมพันธ์ และความเป็นจริง เหมือนกับกรรมนิยาม แต่เพราะซ้อนอิงอยู่กับกรรมนิยาม จึงมักทำให้เกิดความสับสนกับกรรมนิยาม และมีปัญหา ถกเถียงกันเนื่องจากความสับสนนั้นบ่อย ๆ โดยเหตุที่กฎสอง ประเภท คือกรรมนิยาม และสังคมนิยมนั้น เป็นเรื่องของ มนุษย์ เกี่ยวข้องกับมนุษย์ใกล้ชิดที่สุด จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ ฟังเข้าใจความแตกต่างให้ชัดเจน

ในขั้นต้น อาจพูดเป็นคำไว้ก่อนว่า กรรมนิยาม หรือกฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ ของคน ส่วนสังคมนิยมน์หรือกฎของสังคม เป็นกฎของคนซึ่ง คนบัญญัติกันขึ้นเอง มีส่วนเกี่ยวข้องกับกฎธรรมชาติเพียงใน แง่ว่า เป็นสิ่งหนึ่งที่เกิดจากการกระทำคือกรรมหรือการปรุง แต่งสร้างสรรค์ของคน และอีกแง่หนึ่ง โดยกฎแห่งกรรม มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการ ของธรรมชาติ แต่โดยกฎของสังคมมนุษย์ มนุษย์รับผิดชอบ ต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการที่จัดวางขึ้นเองของ มนุษย์ ข้อที่พึงศึกษาพ้นจากนี้ไป จะพิจารณากันในตอน ว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับความดี ความชั่ว และปัญหาเกี่ยวกับ การรับผลของกรรม ที่จะกล่าวต่อไป

ความหมายของกรรม

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไป ด้วยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่า เป็นกรรมในความหมายทางธรรม

อย่างไรก็ตาม ความหมายที่กล่าวมานี้ เป็นความหมายอย่างกลาง ๆ พอคลุมความได้กว้าง ๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ชัดเจนมองเห็นเนื้อหาและขอบเขตแจ่มแจ้ง ควร พิจารณาโดยแยกแยะความหมายออกเป็นแง่ หรือเป็นระดับ ต่าง ๆ ดังนี้

ก. เมื่อมองให้ถึงตัวแท้ของกรรม หรือมองให้ถึง ต้นตอ เป็นการมองตรงตัวหรือเฉพาะตัว กรรมก็คือเจตนา อันได้แก่ เจตน์จำนง ความจงใจ การเลือกคัดคัดสิน มุ่งหมายที่จะกระทำ หรือพลังนำที่เป็นตัวกระทำการนั้นเอง เจตนาหรือเจตน์จำนงนี้เป็นตัวนำ บังชี้ และกำหนดทิศทาง แห่งการกระทำทั้งหมดของมนุษย์ เป็นตัวการหรือเป็น แกนนำในการริเริ่ม ปรุงแต่ง สร้างสรรค์ทุกอย่าง จึงเป็นตัว แท้ของกรรม ดังพุทธพจน์ที่ว่า "เจตนาหิ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ" เป็นต้น แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย เจตนา เรา เรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้ว จึงทำกรรม ด้วยกาย ด้วย วาจา ด้วยใจ^๒

ข. มองขยายออกไปให้เห็นตัวการอื่น ๆ คือ มองเข้าไปที่ภายในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคลแต่ละคน จะเห็นกรรมในแง่เป็นตัวประกอบซึ่งมีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการแห่งชีวิต เป็นเจ้าหน้าที่ในการปรุงแต่งโครงสร้างและวิถีที่จะดำเนินไปของชีวิตนั้น กรรมในแง่นี้ตรงกับคำว่า สังขาร หรือมักเรียกชื่อว่า สังขาร เช่นอย่างที่เป็นหัวข้อหนึ่งในปฏิจazzสมุปบาท ซึ่งแปลกันว่า สภาพที่ปรุงแต่งจิต หมายความว่า องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือให้เป็นกลางๆ ปรุงแปรการตรัสตรึกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา เป็นกรรมแบบต่าง ๆ ถ้าจะแปลง่าย ๆ ก็ว่า ความคิดปรุงแต่ง แม้ในความหมายแง่นี้ก็ยึดเอาเจตนาตนเองเป็นหลัก บางครั้งท่านก็แปลเอาง่าย ๆ รวบรวมว่า สังขารก็คือเจตนาทั้งหลายนั่นเอง^{๑๑}

ค. มองเลยออกมาข้างนอกเล็กน้อย คือมองในแง่ของชีวิตที่สำเร็จรูปแล้วเป็นหน่วยหนึ่ง ๆ หรือมองชีวิตที่ดำเนินออกอย่างเป็นหน่วยรวมหน่วยหนึ่ง ๆ ตามที่สมมติเรียกกันว่า บุคคลผู้หนึ่ง ๆ ซึ่งดำเนินชีวิตอยู่ในโลก เป็นเจ้าของบทบาทของตน ๆ ต่างหาก ๆ กันไป กรรมในแง่นี้ก็คือ การทำ การพูด การคิด หรือการคิดนึก และการแสดงออกทางกายวาจา หรือความประพฤติที่เป็นไปต่าง ๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบเก็บเกี่ยวผลเป็นส่วนตัว ไม่ว่าจะมองแคบ ๆ เฉพาะเวลาเฉพาะหน้า หรือมองกว้าง

ไกลออกไปในอดีต และอนาคตก็ตาม กรรมในความหมายนี้ เข้ากับความหมายกว้าง ๆ ที่แสดงไว้ข้างต้น และเป็นแง่ความหมายที่กล่าวถึงบ่อยที่สุด เพราะปรากฏในคำสอนต่อบุคคล มุ่งให้ทุกคนรับผิดชอบต่อการกระทำของตน และพยายามประกอบแต่กรรมดี เช่นในพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้เป็นเหตุให้เดือดร้อน สองประการ คืออะไร? บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีได้ทำความดีงามไว้ มิได้ทำกุศล มิได้ทำบุญซึ่งเป็นเครื่องต่อต้านความชลาดกัลวไว้ ทำแต่บาป ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมร้ายกาจ, เขาขอมเดือดร้อนว่าเราไม่ได้ทำกรรมดีงาม ดังนี้บ้าง ว่าเราได้ทำบาปไว้ ดังนี้บ้าง..."^{๑๔}

น่าสังเกตว่า เท่าที่สอนกันอยู่บัดนี้โดยมาก นอกจากเน้นกรรมในความหมายนี้แล้ว ยังมักเน้นแต่แง่อดีตอีกด้วย

ง. มองกว้างออกไปอีก คือ มองในแง่กิจกรรมของหมู่มนุษย์ ได้แก่ กรรมในความหมายของการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจการต่างๆ ของมนุษย์ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตน์จำนง การคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ ซึ่งทำให้เกิดความเป็นไปในสังคมมนุษย์อย่างที่เป็นที่เห็นกันอยู่ เช่น พุทธพจน์ในวาเสฏฐสูตรว่า

"ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครักรกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์

...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่าง ๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน...ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้...ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร...ผู้ใดอาศัยศรและคัสตราเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นทหารอาชีพ...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยหน้าที่ปุโรหิต ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่การบูชา หาใช่พราหมณ์ไม่...ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นพระราชา หาใช่พราหมณ์ไม่... ฯลฯ เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลสค้างใจ ไม่มีความถือมั่น ว่าเป็นพราหมณ์...คนมิใช่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม ไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชวานาก็เพราะกรรม (การงาน อาชีพ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต) เป็นศิลปิน เป็นพ่อค้า เป็นคนรับใช้ เป็นโจร เป็นทหาร เป็นปุโรหิต และแม้แต่เป็นพระราชา ก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปฏิจสุมุขบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงอย่างนี้ โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่ประชาย่อมเป็นไปเพราะกรรม..."๑๕

หรือดังพุทธพจน์ในอัครคัมภีร์สูตร เช่นว่า

"ครั้งนั้นแล พวกสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงประชุมกัน ครั้นแล้วต่างปรับทุกข์กันว่า ท่านเอ๋ย ธรรมชั่วร้ายทั้งหลายปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์ทั้งหลายเสียแล้วหนอ อันเป็นเหตุให้การลักทรัพย์ก็ปรากฏมี การคิดเตียนกันก็ปรากฏมี การพูดเท็จก็ปรากฏมี การถือไม้พลองก็ปรากฏมี อย่างกระนั้นเลยพวกเราจักเลือกตั้ง (สมมติ) สัตว์ผู้หนึ่งขึ้น ให้เป็นผู้ว่า

กล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ดำเนินผู้ที่ควรดำเนินได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบ พวกเราจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่ผู้นั้น ดังนี้ ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้น จึงพากันเข้าไปหาสัตว์ผู้สง่างาม นำคูนำนม นำเลื่อมใส และนำเกรงขาม ยิ่งกว่าสัตว์ทั้งหมดคนนั้นแล้ว แจ้งความตั้งนี้ว่า มาเถิด ท่านสัตว์ผู้เจริญ ท่านจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ จงดำเนินผู้ที่ควรดำเนินได้โดยชอบ จงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบเถิด พวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่ท่าน สัตว์ผู้นั้น ได้รับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว...เพราะเหตุที่เป็นผู้ซึ่งมหาชนเลือกตั้งตั้งนี้แล จึงเกิดถ้อยคำว่า มหาสมมต ขึ้นเป็นประณม..."๑๖

หรือในจักรกวัตติสูตร เช่นว่า

"ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยตั้งนี้แล เมื่อผู้ครองแผ่นดินไม่จัดเสริมเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชนทั้งหลายผู้ไร้ทรัพย์ ความยากจนก็ได้ถึงความแพร่หลาย เมื่อความยากจนถึงความแพร่หลาย การลักทรัพย์ก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อการลักทรัพย์ถึงความแพร่หลาย คัสตราก็ได้ถึงความแพร่หลาย เมื่อคัสตราถึงความแพร่หลาย การฆ่าฟันสังหารกัน(เป่าณาคิ-บาด) ก็ได้ถึงความแพร่หลาย เมื่อการฆ่าฟันสังหารกันถึงความแพร่หลาย การพูดเท็จก็ได้ถึงความแพร่หลาย...การพูดส่อเสียด...กาเมสุมิจณาจาร...ธรรมสองอย่าง คือมรุตสวาท และการพูดเพื่อเจ้อ...อภิขมาและพยาบาท...มิจฉาทิฎฐิ ก็ได้ถึงความแพร่หลาย..."๑๗

อย่างไรก็ตาม แม้จะให้มองความหมายของกรรมครบทั้ง ๔ ระดับอย่างนี้ เพราะได้ความหมายที่สมบูรณ์ แต่ก็ขอสรุปย่อไว้ว่า จะต้องถือเอาความหมายในแง่ของเจตนาเป็นแกนยื่นเสมอไป เพราะเจตนาเป็นตัวการที่นำมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย และกำหนดแนวทางว่าจะเกี่ยวข้องกับแบบไหน อย่างไร จะเลือกรับอะไรหรือไม่ จะมีปฏิริยาต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร จะปรุงแปร คัดแปลง แต่งเสริมโลกอย่างไร จะทำตัวเป็นช่องทางแสดงออกของอกุศลธรรมในรูปของคัตถหา หรือในรูปของโลภะ โทสะ และโมหะ หรือจะนำหน้าพากุศลธรรมออกปฏิบัติงานส่งเสริมประโยชน์สุข ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอำนาจอิสระของเจตนาที่จะทำ การกระทำใดไรเจตนา ก็ย่อมไม่มีผลตามกรรมนิยาม คือไม่เป็นไปตามกฎแห่งกรรม กลายเป็นเรื่องของนิยามอื่นทำหน้าที่ไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งอุคฺคินิยาม คือมีค่าเหมือนกับการที่คิดถล่ม ก้อนหินกร่อนร่วงหล่นจากภูเขา หรือกิ่งไม้แห้งหักลงมา เป็นต้น

ประเภทของกรรม

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น ๒ อย่าง คือ^{๑๘}

๑. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

๒. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือ กรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

แต่ถ้าจำแนกตามทวาร คือทางที่ทำการกรรม หรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น ๓ คือ^{๑๙}

๑. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย

๒. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา

๓. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกให้ครบตามหลักสองข้อที่กล่าวมาแล้ว ก็จะมีกรรมรวมทั้งหมด ๖ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นอกุศล กับ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นกุศล^{๒๐}

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล จัดเป็น ๔ อย่าง คือ^{๒๑}

๑. กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างง่าย ๆ เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท และดื่มสุราเมรัย

๒. กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ กายสังขาร วจี

สังขาร และมโนสังขาร ที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างคือ การประพฤติกตามกฏลกรรมบท ๑๐

๓. *กรรมทั้งคำทั้งชาว มีวิบากทั้งคำทั้งชาว* ได้แก่ กายสังขาร วชิสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน บ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ ทั่ว ๆ ไป

๔. *กรรมไม่คำไม่ชาว มีวิบากไม่คำไม่ชาว* เป็น ไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสาม อย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ โพชฆงค์ ๗ หรือมรรคมีองค์ ๘

ในชั้นอรหัตถตา มีการแบ่งประเภทของกรรมอีกแบบ หนึ่ง ซึ่งนิยมถือตามกันมา และเป็นที่ยุติกันดีในยุคหลัง ๆ คือ การจัดแบ่งเป็นกรรม ๑๒ หรือกรรมสี่ ๓ หมวด เช่น ที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แต่เพื่อป้องกันความ พ้นเผื่อ จึงจะไม่กล่าวไว้ในที่นี้^{๒๒}

ในบรรดากรรม ๓ อย่าง คือ กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรมที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น มโนกรรมสำคัญที่สุด และมีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ดังบาลีว่า

"ดูกรคปัสสี บรรดากรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ที่เราจำ แนกไว้แล้วอย่างนี้ แสดงความแตกต่างกันแล้วอย่างนี้ เรา บัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า ในการทำบาปกรรม ในความเป็นไปแห่งบาปกรรม หาบัญญัติกายกรรมอย่าง นั้นไม่ หาบัญญัติวชิกรรมอย่างนั้นไม่"^{๒๓}

เหตุที่มโนกรรมสำคัญที่สุด ก็เพราะเป็นจุดเริ่มต้น คนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำคือแสดงออกทางกายและวาจา ดังนั้น วชิกรรมและกายกรรม จึงขยายออกมาจากมโนกรรม นั้นเอง และที่ว่ามีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ก็เพราะว่า มโนกรรมรวมถึง ความเชื่อถือ ความเห็น ทฤษฎี แนวความคิด และค่านิยมต่าง ๆ ที่เรียกว่าทิวฐิ ทิวฐินี้เป็นตัวกำหนด พฤติกรรมทั่ว ๆ ไปของบุคคล ความเป็นไปในชีวิตของ บุคคลและคติของสังคมทั้งหมด เมื่อเชื่อ เมื่อเห็น หรือ นิยมอย่างไร ก็คิดการ พุดจาสั่งสอนชักชวนกัน และทำการ ต่าง ๆ ไปตามที่เชื่อที่เห็นที่นิยมอย่างนั้น ถ้าเป็นมิชฉาทิวฐิ การดำริ พุดจา และทำการ ก็ดำเนินไปในทางผิดเป็นมิชฉา ไปด้วย ถ้าเป็นสัมมาทิวฐิ การดำริ พุดจา และทำการต่าง ๆ ก็ดำเนินไปในทางถูกต้องเป็นสัมมาไปด้วย^{๒๔} เช่น คนและ สังคมที่เห็นว่าความพรั่งพร้อมทางวัตถุมีค่าสูงสุดเป็นจุดหมาย ที่พึงใฝ่ประสงค์ ก็จะทำให้พยายามแสวงหาวัตถุให้พรั่ง พร้อม และถือเอาความพรั่งพร้อมด้วยวัตถุนั้น เป็นมาตรฐาน วัดความเจริญรุ่งเรือง เกียรติยศ และศักดิ์ศรี เป็นต้น วิถีชีวิต ของคนและแนวทางของสังคมนั้นก็จะ เป็นไปในรูปแบบหนึ่ง ส่วนคนและสังคมที่ถือความสงบสุขทางจิตใจเป็นที่หมาย ก็ จะมีวิถีชีวิตและความเป็นไปอีกแบบหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงความสำคัญของมิชฉาทิวฐิและสัมมา ทิวฐินั้นมีมากมาย เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ เหมือนอย่างมิจฉาทิฏฐินี้เลย..."๒๕

"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ เหมือนอย่างสัมมาทิฏฐินี้เลย..."๒๕

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ ภายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถิ วิจกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถิ มโนกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถิ เจตนาภิถิ ความปรารถนาภิถิ ประณีธานภิถิ การปรุ้งแต่งทั้งหลายภิถิ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่นำปรารถนา ไม่นำใคร ไม่นำชอบใจ เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะทิฏฐิชั่วร้าย, เปรียบเหมือนเมล็ดสะเดาก็ถิ เมล็ดคบบวมขมก็ถิ เมล็ดน้ำเต้าขมก็ถิ ที่เขาเอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสคินและรสน้ำที่มันคูดซึมไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นของขม เป็นของเผ็ด เป็นของไม่อร่อย ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะพืชไม่ถิ..."

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ภายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถิ วิจกรรมที่ยึดปฏิบัติ

พรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถิ มโนกรรมที่ยึดปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถิ เจตนาภิถิ ความปรารถนาภิถิ ประณีธานภิถิ การปรุ้งแต่งทั้งหลายภิถิ ธรรมทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่น่าปรารถนา นำใคร นำชอบใจ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะทิฏฐิดีงาม, เปรียบเหมือนพันธุ์อ้อยก็ถิ พันธุ์ข้าวสาลีก็ถิ พันธุ์ผลจันทน์ก็ถิ ที่เขาเอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสคินและรสน้ำที่มันคูดซึมเข้าไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นรสหวาน เพื่อความเป็นของอร่อย เพื่อความน่าชื่นใจ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะพืชดีงาม..."๒๖

"ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อมิใช่ความสุขแก่พหูชน เพื่อเสื่อมประโยชน์ เพื่อไม่เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความทุกข์แก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคลนั้นคือใคร? ได้แก่ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ มีทศนะอันวิปริต, เอกบุคคลผู้มีมิจฉาทิฏฐินั้น ย่อมยังพหูชนให้คลาดจากสัทธรรม ให้ตั้งมั่นในอสัทธรรม..."

"ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคลนั้นคือใคร? ได้แก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทศนะไม่วิปริต, เอกบุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐินั้น ย่อมยังพหูชนให้ออกพ้นจากอสัทธรรม ให้ตั้งมั่นในสัทธรรม..."

"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งมีโทษมากเหมือนมิถิชาภิณฑิณีเลย, ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เป็นโทษทั้งหลาย มิถิชาภิณฑิณีเป็นอย่างยิ่ง"^{๒๖}

"ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นเจ้าใหญ่ สำเร็จด้วยใจ, ถ้าบุคคลมีจิตใจเสียหายแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามโคที่ลากเกวียน...ถ้าบุคคลมีจิตใจผ่องใสแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความสุขย่อมติดตามมา เหมือนดั่งเงาที่ติดตามตัว"^{๒๗}

เกณฑ์ตัดสินเกี่ยวกับ ความดี-ความชั่ว

ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว

กรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความดีและความชั่วโดยตรง เมื่อพูดถึงกรรม จึงควรพูดถึงเรื่องความดีและความชั่วไว้ด้วย เพื่อช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

เรื่องความดีและความชั่ว มักมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายและหลักเกณฑ์ที่จะวินิจฉัย เช่นว่า อะไรและอย่างไร จึงจะเรียกว่าดี อะไรและอย่างไรจึงจะเรียกว่าชั่ว อย่างไรก็ตาม ปัญหาเช่นนี้มีมากเฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในทางธรรมที่ใช้คำบัญญัติจากภาษาบาลี ความหมายและหลักเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนี้นับได้ว่าชัดเจน ดังจะได้กล่าวต่อไป

คำว่าดีและชั่ว ในภาษาไทย มีความหมายกว้างขวางมาก โดยเฉพาะคำว่าดี มีความหมายกว้างยิ่งกว่าคำว่าชั่ว คนประพฤติดีมีศีลธรรม ก็เรียกว่าคนดี อาหารอร่อย ถูกใจผู้ที่กินก็อาจพูดว่า อาหารมื้อนี้ดี หรืออาหารร้านนี้ดี เครื่องยนต์ที่มีประสิทธิภาพหรือทำงานเรียบร้อย คนก็เรียกว่าเครื่องยนต์ดี ไมค์คนที่ใช้ได้สำเร็จประโยชน์สมประสงค์ คนก็ว่าค้อนนี้ดี ภาพยนตร์ที่สนุกสนานถูกใจ คนที่ชอบก็ว่า

ภาพยนตร์เรื่องนี้ดี ภาพเขียนสวยงามคนก็ว่าภาพนี้ดี หรือถ้าภาพนั้นอาจขายได้ราคาสูง คนก็ว่าภาพนั้นดีเช่นเดียวกัน โรงเรียนที่บริหารงานและมีการสอนได้ผลนักเรียนเก่ง ก็เรียกกันว่าโรงเรียนดี โตะตัวเดียวกัน คนสามคนบอกว่าดี แต่ความหมายที่ว่าดีนั้นอาจไม่เหมือนกันเลย คนหนึ่งว่าดี เพราะสวยงามถูกใจเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเหมาะแก่การใช้งานของเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเขาจะขายได้กำไรมาก ในทำนองเดียวกัน ของที่คนหนึ่งว่าดี อีกหลายคนอาจบอกว่าไม่ดี ของบางอย่างมองในแง่หนึ่งว่าดี มองในแง่อื่นอาจว่าไม่ดี ความประพฤติกหรือการแสดงออกบางอย่าง ในถิ่นหนึ่ง หรือสังคมหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสังคมหนึ่งว่าไม่ดี ดังนี้เป็นต้น หากที่ยุติไม่ได้ หรืออย่างน้อยไม่ชัดเจน อาจต้องจำแนกเป็นดีในทางจริยธรรม ดีในแง่สุนทรียภาพ ดีในแง่เศรษฐกิจ เป็นต้น เหตุที่มีความยุ่งยากสับสนเช่นนี้ ก็เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า และคำว่า "ดี" หรือ "ไม่ดี" ในภาษาไทย ใช้กับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าได้ทั่วไปหมด ความหมายจึงกว้างขวางและผันแปรได้มากเกินไป เพื่อตัดปัญหาเกี่ยวกับความยุ่งยากสับสนนี้ จึงจะไม่ใช้คำว่าดี ไม่ดี หรือชั่วในภาษาไทย และเป็นอันไม่ต้องพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับคุณค่าด้านต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด

ในการศึกษาเรื่องความดีความชั่ว ที่เกี่ยวกับกรรมนี้ มีข้อควรทราบดังนี้

- ก. ความดีความชั่ว ณ ที่นี้ เป็นการศึกษานในแง่ของกรรมนิยาม และมีคำเรียกโดยเฉพาะว่ากุศล และอกุศลตามลำดับ คำทั้งสองคำนี้มีความหมายและหลักเกณฑ์วินิจฉัยที่นับได้ว่าชัดเจน
- ข. การศึกษาเรื่องกุศลและอกุศลนั้น มองในแง่จริยธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องของกรรมนิยาม จึงเป็นการศึกษานในแง่สภาวะ หากใช้เป็นการศึกษานในแง่คุณค่าอย่างที่มีคนเข้าใจกันไม่^{๒๕} การศึกษานในแง่คุณค่าเป็นเรื่องในระดับสังคมนิยมณ์ หรือสังคมบัญญัติ ซึ่งมีขอบเขตที่แยกจากกรรมนิยามได้ชัดเจน
- ค. ความเป็นไปของกรรมนิยาม ย่อมสัมพันธ์กับนิยามและนิยมณ์อื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะที่พึงใส่ใจพิเศษคือ ในด้านภายในบุคคล กรรมนิยามอิงอยู่กับจิตนิยาม ในด้านภายนอก กรรมนิยามสัมพันธ์กับสังคมนิยมณ์ หรือสังคมบัญญัติ ข้อที่พึงเน้นก็คือ ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยาม กับสังคมนิยมณ์ จะต้องแยกขอบเขตระหว่างกันให้ชัด และจุดเชื่อมต่อซึ่งเป็นทั้งที่แยก และที่สัมพันธ์ ระหว่างขอบเขตทั้งสองนั้นก็มิได้อยู่

ความหมายของกุศลและอกุศล

กุศล และอกุศล แปลกันโดยทั่วไปว่า ดี และชั่วหรือไม่ดี ก็จริง แต่แท้จริงแล้ว หาดตรงกันทีเดียวไม่ สภาวะบางอย่างเป็นกุศล แต่อาจจะไม่เรียกว่าดีในภาษาไทย สภาวะบางอย่างอาจเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยก็ไม่เรียกว่าชั่ว ดังจะเห็นต่อไป

กุศล และอกุศล เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในจิตใจ และมีผลต่อจิตใจก่อน แล้วจึงมีผลต่อบุคลิกภาพและแสดงผลนั้นออกมาภายนอก ความหมายของกุศลและอกุศลจึงพุ่งไปที่พื้นฐาน คือเนื้อหาสาระ และความเป็นไปภายในจิตใจเป็นหลัก

กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อหรือเกื้อกูล เหมาะ ดีงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ส่วนอกุศลก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงข้ามกับกุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น

ความหมายเชิงอธิบายในทางธรรมของกุศล ที่ถือได้ว่าเป็นหลักมี ๔ อย่างคือ

- ๑. อโรคยะ ความไม่มีโรค คือสภาพจิตที่ไม่มีโรคอย่างทีนิยมเรียกกันบัดนี้ว่า สุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย

เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี เป็นต้น

- ๒. อนวัชชะ ไม่มีโทษหรือไร้คำหาญ แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง ไม่เสียหาย หรือไม่มีของเสีย ไม่มีวามอง ไม่ขุ่นมัว สะอาด เกลี้ยงเกลา เอี่ยมอ่อง ผ่องแผ้ว เป็นต้น
- ๓. โภศลสัมภุต เกิดจากปัญญา หรือเกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะที่จิตประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นหรือรู้เท่าทันความเป็นจริง สอดคล้องกับหลักที่ว่า กุศลธรรมมีโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดแยกคาย หรือรู้จักทำใจอย่างฉลาด เป็นปทัฏฐาน
- ๔. สุขวิบาก มีสุขเป็นวิบาก คือเป็นสภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นในใจ ย่อมเกิดความสุขสบายคล่องใจในทันทีนั่นเอง ไม่ต้องรอว่าจะมีผลตอบแทนภายนอกหรือไม่ เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียน(อโรค) ไม่มีสิ่งสกปรกเสียหาย มลทิน หรือของที่เป็นพิษภัยมาพ้องพาน(อนวัชชะ) และรู้ว่าตัวอยู่ในที่มั่นคงปลอดภัยถูกต้องเหมาะสม(โภศลสัมภุต) ถึงจะไม่ได้เสพ

เสวยสิ่งใดพิเศษออกไป ก็ย่อมมีความสุขสบาย ได้
เสวยความสุขอยู่แล้วในตัว

นอกจากความหมายทั้ง ๔ นี้แล้ว คัมภีร์บางแห่ง
กล่าวถึงความหมายอื่นอีก ๓ อย่าง คือ *เฉกะ* แปลว่า
ฉลาด และ *เขมะ* แปลว่า เกษม คือปลอดโปร่ง มั่นคง
ปลอดภัย และ *นิททระ* แปลว่า ไม่มีความกระวนกระวาย
แต่พอจะเห็นได้ว่า ความหมาย ๓ อย่างนี้ รวมลงได้ใน
ความหมาย ๔ อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างบน^๑ และใน
บรรดาความหมาย ๔ อย่างนั้น ความหมายที่ ๓ คือ
โกศลสัมภุต เป็นความหมายแกน

ความหมายของอกุศล ก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม
จากที่กล่าวมานี้ คือ เป็นสภาพจิตที่มีโรค ไร้สุขภาพ มี
โทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอวิชา และมีทุกข์
เป็นวิบาก พุคสัน ๆ อีกนัยหนึ่งว่า เป็นสภาพที่ทำให้จิต
เสียคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ ตรงข้ามกับกุศลซึ่งส่งเสริม
คุณภาพและสมรรถภาพของจิต

เพื่อให้เห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น อาจบรรยาย
ลักษณะของจิตที่ดียาม ไร้โรค ไร้โทษ เป็นต้น ให้ดู
ก่อน แล้วพิจารณาว่ากุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตมีลักษณะ
เช่นนั้น หรือกุศลธรรมทำให้เกิดสภาพจิตเช่นนั้นอย่างไร
อกุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตขาดคุณลักษณะเช่นนั้น หรือทำ
ให้จิตเสื่อมเสียสภาพเช่นนั้นอย่างไร

ลักษณะที่จะกล่าวต่อไปนี้ นำมาจากบาลีในที่ต่างๆ
หลายแห่ง เป็นลักษณะของจิตที่ดีงาม ตั้งแต่ระดับสามัญ
จนถึงขั้นสูงสุดคือจิตของพระอรหันต์ ขอให้ถือว่าเป็นการ
วางภาวะที่สมบูรณ์ไว้เป็นมาตรฐาน

ชุดหนึ่งว่า *ปัสสัทระ*-ผ่องคลายหรือเรียบสงบ หรือ
เย็นสบาย *ลหุ*-เบา *มุทุ*-นุ่มนวลหรืออ่อนโยนหรือละมุน
กัมมัญญะ-ควรแก่งาน หรือพร้อมที่จะใช้งาน *ปคุณ*-คล่อง
แคล่ว *อุชฺ*-ชืดตรง ไม่คดโค้งโกงงอ บิดเบือนเชือนแซะ^๑

ชุดหนึ่งว่า *มุทุ*-นุ่มนวล *ละมุน* *กัมมณียะ*-ควร
แก่งาน เหมาะแก่การใช้งาน *ปภัสสร*-ผ่องใส แจ่มจ้า
อปภังคุ-ไม่เปรอะเสอะ แข็งแรงทนทาน *สมาหิต*-ตั้งมั่น
อนาวรรณ-ไม่มีสิ่งกีดกัน ไม่ถูกจำกัด *อนิวรรณ*-ไม่มีสิ่ง
ขัดขวาง ไม่คิดขัดหรือค้ำข้อง *อนุปักกิลิฏฐ*-ไม่เศร้าหมอง
ไม่ขุ่นมัว *อนัชฌารุฬ*-ไม่ถูกกดทับ ไม่ถูกกดถูกบีบ
อวิฆาต-ไม่คับแคบ ไม่คับเคียดอึดอัด^๒

อีกชุดหนึ่งว่า *สมาหิต*-ตั้งมั่น ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ
ปริสุทฺ-สะอาด หอมจืด *ปริโยทาคะ*-ผุดผ่อง กระจ่าง
สว่างไสว *อนังคณะ*-ไร้ใฝ่ฝ้า โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา
วิคตูปกิเลส-ปราศสิ่งมัวหมอง *มุทุญฺ*-นุ่มนวลละมุนละไม
กัมมณียะ-ควรแก่งาน *ฐิตะ*และ*อาเนญชัปปัตตะ*-ทรงตัวอยู่
เข้าที่ อยู่ตัว ไม่หวั่นไหว แน่วแน่ ไม่ออกแวก^๓

ลักษณะต่อไปนี้โดยมากเป็นภาวะจิตและบุคลิกภาพ
ของพระอรหันต์ นำมาลงไว้สำหรับประกอบการพิจารณา

ด้วย เช่น อภิชฌนะ-ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่มีสิ่งคั่งค้างกังวล
สันตะ-สงบ แสนซึ่ง อโศก-ไร้โศก วิริยะ-ไม่มีธุลี เขมะ-
เกษม ปลอดโปร่ง มั่นคง ไม่มีภัย นิจจาคะ-ใจไม่โหยหิว
อิมใจ สติภูตะ-เย็นหรือเย็นซึ่ง นิพพุตะ-หมดร้อน เสร้-
เที่ยวไปได้ตามสบายไม่มีอะไรเกาะเกี่ยว สยังวสี-มีอำนาจ
ในตัวเอง เป็นตัวของตัวเองแท้จริง สุขี-มีความสุข หรือ
เป็นสุข๑๔

อีกชุดหนึ่ง โดยมากเป็นลักษณะจิตและบุคลิกภาพ
ของพระอรหันต์เหมือนกัน แต่เน้นเฉพาะแง่ที่เป็นอิสระ
เช่น อนัลลสินะ-ไม่ติดหรือไม่หมกมุ่น อนันตโมหิต-ไม่สยบ
อนุปลิตต์-ไม่ถูกฉาบคิดหรือไม่แปดเปื้อน อนิสสิต-ไม่ขึ้น
ต่อสิ่งใด วิสัณญุต-ไม่พัวพัน วิปปมุตต์-หลุดพ้น วิมรียาทิ-
กตจิต-มีจิตไร้ขอบคัน หรือมีใจไร้เขตแดน๑๕

เพื่อให้กำหนดได้ง่ายขึ้น อาจรวมลักษณะเหล่านี้
เข้าเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑. **ตั้งมั่น** เช่น แน่วแน่ อยู่ตัว ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ
ไม่หวั่นไหว ไม่วอกแวก ไม่พล่าน ไม่ส่าย
๒. **บริสุทธิ์ผ่องใส** เช่น ปราศสิ่งมัวหมอง ไม่ขุ่นมัว
ไม่เศร้าหมอง ไร้ใฝ่ฝ้า เกลี้ยงเกลา ผุดผ่อง
แจ่มจ้า สว่างไสว
๓. **โปร่งโล่งเป็นอิสระ** เช่น ไม่ติดข้อง ไม่คับแคบ
ไม่ถูกจำกัดขัดขวาง ไม่ถูกกกดทับหรือบีบคั้น ไม่

ยึดอัด กว้างขวาง ไร้เขตแดน

๔. **เหมาะแก่การใช้งาน** เช่น นุ่มนวล อ่อนละมุน
เบาสบาย ไม่หนัก คล่องแคล่ว ทนทาน ไม่
เปราะเสาะ ไม่กระด้าง ซื่อตรง ไม่เอนเอียง ไม่
คดงอ ไม่บิดเบือน ไม่เฉไฉ

๕. **สงบสุข** เช่น ผ่อนคลาย เรียบสงบ ไม่เครียด
ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน ไม่กระสับกระส่าย
หรือทुरนทुरาย ไม่ขาดแคลน ไม่หิวโหย เอิบอิ่ม

เมื่อทราบลักษณะของจิตใจที่สมบูรณ์ มีสุขภาพดี
ไร้มลทินโทษเช่นนี้แล้ว ก็พึงนำเอาธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นกุศล
และอกุศลมาพิจารณาตรวจสอบดูว่า ธรรมที่เป็นกุศลส่ง
เสริมคุณภาพ และสมรรถภาพของจิตใจจริงหรือไม่อย่างไร
และธรรมที่เป็นอกุศลทำให้จิตมีโรค เกิดความน่าเสีย ทุ
โถม เสียหายบกพร่อง ไม่สบาย เป็นทุกข์ เสื่อมเสียคุณ
ภาพและสมรรถภาพจิตจริงหรือไม่อย่างไร

ตัวอย่างกุศลธรรม เช่น สติ-ความระลึกได้ ความ
สามารถคุมจิตอยู่กับสิ่งที่พึงเกี่ยวข้อง หรือกิจที่ต้องทำ เมตตา
-ความรัก ความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข
อโลภะ-ความไม่โลภ ห่างจากความอยากใคร่คิดใจ ตลอดจน
จนมีความคิดเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ปัญญา-ความรู้ชัด ความเข้าใจ
ความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัสสัทธิ-ความผ่อนคลายสงบ
เย็นกายเย็นใจ ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย

กุศลฉันทะ-ความพอใจใฝ่รักในสิ่งดีงาม อยากรู้อยากทำให้เป็นจริง มีจิตพุ่งแล่นไปในแนวทางแห่งเหตุปัจจัย มุทิตา-ความพลอยเบิกบานยินดี บันเทิงใจ เมื่อผู้อื่นประสบความสำเร็จหรือเป็นสุข เป็นต้น

ตัวอย่างอกุศลธรรม เช่น กามฉันทะ-ความอยากได้ใคร่เอา^{๑๖} พยาบาท-ความคิดร้าย ชัดเคือง หรือแค้นใจ ถีนมิทระ-ความหดหู่ท้อแท้ หงอยเหงา เชื่องซึม และโง่งงว่ อุตัจจกุฏกุจจะ-ความฟุ้งซ่าน คิดพล่าน หงุดหงิด กัดคกัถุม รำคาญ และเคียดรอนใจ วิจิกิจจา-ความลังเลไม่อาจตัดสินใจ โภช-ความโกรธ อีสสา-ความริษยา เห็นคนอื่นได้ดีทนไม่ได้ มัจฉริยะ-ความตระหนี่ ความหึงหวง ความคิดคิดเกี่ยวกัน เป็นต้น

เมื่อมีเมตตา จิตใจย่อมสุขสบาย แชนขึ้นผ่องใส ปลอดโปร่งและกว้างขวาง เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต เมตตาจึงเป็นกุศลสติทำให้ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังเกี่ยวข้องหรือต้องทำ ระลึกได้ถึง การปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมในกรณีนั้น ๆ และป้องกันไม่ให้ออกุศลธรรมทั้งหลายได้โอกาส ทำให้จิตใจอยู่ในสภาพพร้อมที่จะทำงานได้อย่างดี สติจึงเป็นกุศล

ความริษยา ทำให้จิตใจแคบ ถูกกดทับบีบคั้น ไม่สบาย ไม่ปลอดโปร่ง บั่นทอนคุณภาพและสุขภาพจิตอย่างเห็นได้ชัด ความริษยาจึงเป็นอกุศล ความโกรธก็แผดเผาใจของตนเอง บีบคั้นกระทบใจให้ไม่สบายและส่งผลกระ

ทบกระเทือนออกมาถึงสุขภาพกายได้อย่างรวดเร็ว จึงเห็นได้ชัดเช่นกันว่าเป็นอกุศล กามฉันทะ หรือแม้ความโลภอย่างกว้าง ๆ ก็ทำให้จิตใจวอกวนฟุ้งพัน คิดซ่อง กัดคกัถุม หรือเอนเอียงไป เดินไม่ตรงและมัวหมอง ไม่โล่ง ไม่โปร่ง ไม่ผ่องใส จึงเป็นอกุศล ดังนี้ เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ความหดหู่ หงอยเหงา เจาซึม และความฟุ้งซ่าน เป็นต้น แม้จะเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยจะเรียกว่าเป็นความชั่ว ก็คงไม่สู้ถนัดปากนัก ในทำนองเดียวกัน กุศลธรรมบางอย่าง เช่น ความสงบผ่อนคลายภายในกายใจ จะเรียกในภาษาไทยว่าความดี ก็อาจจะไม่สนิทที่เดียวกัน นี่เป็นตัวอย่างแง่หนึ่งให้เห็นว่า กุศลและอกุศล กับความดีและความชั่ว มิใช่มีความหมายตรงกันแท้ทีเดียว

เมื่อเข้าใจความหมายของกุศลและอกุศลอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมเข้าใจความหมายของกรรมดีและกรรมชั่ว คือ กุศลกรรม และอกุศลกรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่า เจตนาเป็นตัวกรรม ดังนั้น เจตนาที่ประกอบด้วยกุศล ก็เป็นกุศลเจตนา และเป็นกุศลกรรม เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศล ก็เป็นอกุศลเจตนาและเป็นอกุศลกรรม เมื่อกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา นั้น เป็นไปหรือแสดงออกโดยทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็เรียกว่า เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมทางกาย ทางวาจา และทางใจ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่เป็นกุศล และเป็นอกุศล ตามลำดับ

ข้อควรทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล

๑) กุศลและอกุศล เป็นปัจจัยแก่กันได้

คนบางคนหรือบางคราว มีศรัทธา หรือได้บำเพ็ญทาน หรือรักษาศีล หรือเป็นผู้มีปัญญาเป็นต้นอันเป็นกุศลแล้วเกิดความลำพองในความดีเหล่านั้น ถือเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น ความลำพองก็ดี ยกตนข่มผู้อื่นก็ดี เป็นอกุศลอย่างนี้เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล บางคนบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานแล้วเกิดราคะ คือจิตใจในฌานนั้น บางคนเจริญเมตตาเพียงตั้งความปรารถนาดีมองคนในแง่ดี บางทีประสบอารมณ์ที่น่าปรารถนา เมตตานั้นเลยให้ช่องช่วยให้ราคะเกิดขึ้นโดยง่าย แล้วอาจตามมาด้วยอกุศลธรรมอื่นอีก เช่น จันทาคติเป็นต้น อย่างนี้ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ศรัทธาเป็นกุศลธรรม ทำให้จิตใจผ่องใสและมีกำลังพุ่งแน่นไป แต่เมื่อปฏิบัติต่อศรัทธานั้นไม่แนบคาย ก็อาจกลายเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิและมานะ ยึดถือว่าของคนเท่านั้นจริงแท้ ของคนอื่นมีแต่เท็จ อาจถึงกับก่อความวิวาทบาทหมางเบียดเบียนกัน นี้ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล

บางคนมีราคะอยากไปเกิดในสวรรค์ จึงตั้งใจประพฤติปฏิบัติเป็นผู้มีศีล บางคนมีราคะอยากได้ความสุขสงบทางจิตใจ จึงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ เด็กบางคนมีราคะอยากให้ผู้ใหญ่ชมว่าเป็นคนดี จึงพยายามประพฤติตัวให้ดีมีศีลมีวินัย นักเรียนบางคนมีราคะอยากสอบได้ดี

จึงเกิดฉันทะและขยันเล่าเรียนแสวงหาความรู้^{๓๖} บางคนเกิดความโกรธเผาผลาญตัวขึ้นแล้ว บางคราวเกิดปัญญาเข้าใจชัดถึงโทษของความโกรธนั้น บางคนโกรธแค้นศัตรูจึงเกิดความเห็นใจคิดช่วยเหลือผู้อื่น บางคนเกิดความกลัวตายขึ้นแล้วสำนึกได้หายตระหนี่ มีจิตใจเผื่อแผ่เสียสละ ตั้งใจช่วยเหลือผู้อื่นต่อไป คนอีกบางคนมีความกลัวมัจจุรียิ่งเป็นเหตุให้เกิดความศรัทธาในธรรม อย่างนี้เรียกว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

เด็กชายวัยรุ่นคนหนึ่ง พ่อแม่เตือนไม่ให้ไปมั่วสุมกับหมู่เพื่อนอย่างไม่ระวัง แต่ไม่เชื่อฟัง ต่อมาถูกเพื่อนร้ายคนหนึ่งหลอกทำให้คิดยาเสพติด พอรู้ตัวทั้งโกรธแค้นทั้งเศร้าเสียใจซุ่มหมอง เกิดความเข้าใจในคำเตือนของพ่อแม่และทราบซึ่งต่อความปรารถนาดีของท่าน (อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล) เป็นเหตุให้ยิ่งเสียใจประดังโกรธเกลียดชังตัวเอง (กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล)

เมื่ออกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล หรืออกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลนั้น ขณะที่กุศลเกิด จิตมีสุขภาพดี ขณะที่อกุศลเกิดจิตใจเสียหายซุ่มซ่อง สภาพจิตดีไม่ดีเช่นนี้อาจเกิดสลับกันไปมาอย่างรวดเร็ว จึงต้องรู้จักแยกออกเป็นแต่ละขณะ ๑ อย่างไรก็ตาม เรื่องกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่กันนี้ ได้กล่าวในที่อื่นบ้างแล้วจึงแสดงเป็นตัวอย่างแต่เพียงเท่านี้

๒) บุญและบาป กับ กุศลและอกุศล

บุญและบาป กับกุศลและอกุศล บางทีใช้แทนกันได้ บางทีใช้แทนกันไม่ได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดความสับสนว่า

ความหมายของธรรม ๒ คู่นี้ เหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ในที่นี้มีโชโฆกาสที่จะอธิบายเรื่องนี้โดยตรง จึงจะกล่าวไว้พอเป็นแนวทางความเข้าใจ

บุญ มีความหมายตามรูปศัพท์ที่ท่านนิยมแสดงกันไว้ ๒ อย่าง คือ เครื่องชำระสันดาน คือชำระพื้นจิตใจให้สะอาด และว่า สิ่งที่ทำให้เกิดผลคือภพที่น่าชื่นชม นอกจากนี้ บางแห่งยังแสดงความหมายอื่นไว้อีกว่า สิ่งที่น่ามาซึ่งความนำบูชา และว่า สิ่งที่ยิ่งอัศจรรย์ (ความประเสริฐ) ของผู้กระทำให้บริบูรณ์

ส่วนบาป มักแปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ทำให้ถึงวิภูฏทุกข์ หรือสิ่งที่ทำให้ถึงทุกคติ (- สิ่งที่ทำให้ตกไปในที่ชั่ว) คำแปลสามัญของบาป คือ ลามก (ต่ำทราม หรือ เลว) บางครั้งใช้เป็นคำวิเศษณ์ของวิบาก แปลว่า ทุกข์ หรืออนิฏฐ์ (ไม่น่าปรารถนา) ก็ได้^{๔๕}

ที่กล่าวมานั้น เป็นความหมายที่นักศัพทศาสตร์คือนักภาษาแสดงไว้ ซึ่งเป็นเพียงด้านหนึ่งเท่านั้น จึงควรทราบความหมายในแง่ของหลักธรรมแท้ ๆ ด้วย เมื่อว่าโดยความหมายอย่างกว้างที่สุด บุญก็มีความหมายเท่ากับกุศล บาปก็มีความหมายเท่ากับอกุศล แต่ในการใช้จริง บุญและบาปมักปรากฏในความหมายที่จำกัดแคบและจำเพาะแ่งมากกว่ากุศลและอกุศล

กล่าวได้ว่า บาป ใช้ในความหมายเท่ากับอกุศลมากกว่าที่บุญใช้ในความหมายเท่ากับกุศล แต่ที่ปรากฏ

บ่อยก็คือ กุศลใช้ในความหมายเท่ากับบุญ ความที่ว่านี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาต่อไป

บาปที่ท่านใช้ในความหมายเท่ากับอกุศลแห่งสำคัญคือ ในสัมมปฺปธานที่ว่า เพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด และเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว แต่ในที่นั้นบุญไม่ได้มากับกุศลธรรมด้วย^{๔๖} มีบาลีหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง *โอปธิกบุญ* คือบุญที่อำนวยผลแก่เบญจขันธ์ ซึ่งได้แก่บุญที่เป็นโลกียะ ส่อความว่าจะต้องมีโอปธิกบุญ หรือ นิรุธิกบุญ ที่เป็นโลกุตระเป็นคู่กัน แต่ก็หาได้ทรงออกชื่อโอปธิกบุญหรือนิรุธิกบุญ ไว้ด้วยไม่^{๔๗} มีแต่คำว่าโลกุตระบุญที่มากในอรรถกถาสักแห่งหนึ่ง^{๔๘} และอรรถกถาน้อยแห่งเหลือเกินจะไขความบุญว่าเท่ากับกุศลทั้งหมด^{๔๙} เมื่อมองดูโดยทั่วไปแล้ว ก็จะเห็นว่า คำว่าบุญนั้น ท่านใช้ในความหมายของโอปธิกบุญนั่นเอง คือ ถึงจะไม่ได้เขียนคำว่าโอปธิกะกำกับไว้ แต่ก็มี ความหมายเท่ากับเขียนโอปธิกะอยู่ด้วย หมายความว่าตรงกับโลกียกุศลนั่นเอง ข้อนี้เท่ากับพูดว่า คำว่าบุญที่ใช้ทั่วไปมีความหมายอยู่เพียงชั้นโลกียะเท่ากับโลกียกุศล หรือกุศลชั้นโลกีย จึงเท่ากับเป็นความหมายส่วนหนึ่งของกุศล ไม่ครอบคลุมเท่ากับกุศล ซึ่งมีโลกุตระกุศลด้วย พระอรรถกถาจารย์ท่านสังเกตการใช้คำว่าบุญ แล้วแสดงความหมายไว้ให้เห็นแง่ด้านที่ละเอียดลงไปอีก ดังในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาอิติวุตตกะ^{๕๐} แสดงความหมายของคำว่า "บุญ" ไว้ ๕ อย่าง คือ

๑. หมายถึงผลบุญ คือ ผลของกุศลหรือผลของความดี เช่นในข้อความว่า เพราะการสมათานกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญย่อมเจริญเพิ่มพูน^{๔๔}
 ๒. หมายถึงความประพฤตินุสจริตในระดับกามาวจรและรูปาวจร เช่นในคำว่า คนตกอยู่ในอวิชชา หากปรุงแต่งสังขารที่เป็นบุญ (- บุญญาภิสังขาร)^{๔๕}
 ๓. หมายถึงภพที่เกิดซึ่งเป็นสุคติพิเศษ เช่นในคำว่า วิญญาณที่เข้าถึงบุญ^{๔๕}
 ๔. หมายถึงกุศลเจตนา เช่นในคำว่า บุญกิริยาวัตถุ^{๔๖} (คือเท่ากับกุศลกรรม)
 ๕. หมายถึงกุศลธรรมในภุมิสาม เช่นในคำว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่ากล่าวต่อบุญเลย^{๔๗} ข้อนี้ตรงกันกับคำว่าโลกียกุศลนั่นเอง
- ความจริง ข้อที่ ๕ เป็นความหมายหลัก ตรงกับคำอธิบายในมหานิทเทศที่ว่า "กุสลาภิสังขารในไตรชาตุ (คือ กามชาตุ รูปชาตุ และอรูปรชาตุ) อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม เรียกว่าบุญ; อกุศลทั้งหมด เรียกว่า อกุศล(คือบาป)" พูดด้วยคำที่เข้าใจง่ายว่า บุญ ได้แก่กุศลที่เป็นโลกีย์ *บาป* ได้แก่อกุศลทั้งหมด (*กุศล* มีทั้งโลกียะและโลกุตตระ แต่ *อกุศล* มีเฉพาะโลกียะอย่างเดียว, *บุญ* และ*บาป* เป็นโลกียะด้วยกันทั้งหมด; พูดอีกอย่างหนึ่งว่า *บุญ* มีแต่โลกียะอย่างเดียว *กุศล* มีทั้งโลกียะและโลกุตตระ, *บาป*

และ*อกุศล* เป็นโลกียะทั้งสิ้น) ทั้งนี้ ได้ในคำว่า ไม่ติดในบุญและในบาป หรือละบุญละบาป ลอยบุญลอยบาป ได้แล้ว ซึ่งเป็นลักษณะจิตของพระอรหันต์^{๔๘}

พึงสังเกตด้วยว่า ตามคำอธิบายในมหานิทเทศนั้น คำกล่าวที่ว่า พระอรหันต์ละทั้งบุญและบาป ลอยบุญลอยบาปหมดแล้ว หรืออยู่เหนือความดีและความชั่ว นั้น มีความหมายว่า ละบาป และละบุญคือโลกียกุศลเท่านั้น หาได้ละโลกุตตรกุศลด้วยไม่

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า เมื่อคำว่าบุญกับกุศลมาด้วยกัน กุศลมักมีความหมายเท่ากับบุญ จึงหมายความว่า ในกรณีเช่นนี้ คำว่ากุศลถูกใช้ในความหมายแคบลงเท่ากับบุญ คือ เป็นเพียงโลกียกุศลเท่านั้น^{๔๙} ลักษณะสำคัญของโลกียกุศลหรือบุญนี้ ก็คือ การที่ยังเกี่ยวข้องกับผลที่เป็นอามิส ไม่ใช่เรื่องของความหลุดพ้นเป็นอิสระ หรือการทำลายกิเลสโดยสิ้นเชิง

ตัวอย่างเสริมความที่กล่าวแล้วมีเป็นอันมาก เช่นในบาลีเมื่อกล่าวถึงภิกษุคิจะลาสิกขามักกล่าวว่า จะสึกไปกินใช้โภคทรัพย์และทำบุญทั้งหลาย^{๕๐} และชีวิตชาวบ้านที่ติดก็ถือกันว่าได้แก่ชีวิตเช่นนั้น^{๕๑} คำว่าบุญในกรณีเช่นนี้ ก็หมายถึงการทำความคิดต่าง ๆ เช่น เผื่อแผ่แบ่งปัน ให้ทาน ประพฤติดี มีศีล เป็นต้น ตรงกับคำว่ากุศลกรรม^{๕๒} หรือในข้อความว่า บุญมีอุปการะแม้แก่ผู้เป็นเทพ แม้แก่ผู้เป็นมนุษย์ แม้แก่บรรพชิต^{๕๓} ก็มีความหมายทำนองเดียวกัน

ส่วนในพุทธพจน์ว่า บุญเป็นชื่อของความสุข บุญก็หมายถึงผลหรือวิบากที่นำปรารถนาของกุศลกรรมคือการทำความดี^{๕๔} หรือในคำว่าตายเพราะสิ้นบุญ (บุญขัยมรณะ) ก็หมายถึงหมดผลบุญ หรือสิ้นวิบากของกุศลกรรมที่ปรุ่งแต่งกำเนิดนั้นนั่นเอง^{๕๕} ความหมายของคำว่า "กรรม" ที่เท่ากับบุญ ก็คือความหมายในแง่ที่สัมพันธ์กับการไปสวรรค์ เช่นเดียวกับที่อกรรมเท่ากับบาป ในความหมายที่สัมพันธ์กับการไปนรก^{๕๖}

เป็นอันสรุปได้ว่า แม้ว่า บุญกับกุศล และบาปกับอกุศล จะเป็นไวยากรณ์กัน แต่ในการใช้จริงโดยทั่วไป กุศลมีความหมายครอบคลุมที่สุด กว้างกว่าบุญ คำทั้งสองจึงใช้แทนกันได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ส่วนบาปกับอกุศลมีความหมายใกล้เคียงกันมากกว่า จึงใช้แทนกันได้บ่อยกว่า แต่กระนั้นก็มักใช้ในกรณีที่ให้ความรู้สึกที่ตรงข้ามกับความหมายแง่ต่างๆ ของบุญ โดยนัยนี้

- กุศล ใช้ในแง่การกระทำคือกรรมก็ได้ มองลึกกลงไปถึงตัวสภาวะธรรมก็ได้ ส่วนบุญมักเล็งแต่ในแง่กรรมคือการกระทำ ดังนั้น คำว่า กุศลกรรมก็ดี กุศลธรรมก็ดี จึงเป็นคำสามัญ แต่สำหรับบุญ เราพูดได้ว่า บุญกรรม (กรรมที่เป็นบุญ ไม่ใช่บุญและกรรม) ถ้าพูดว่าบุญธรรม จะแปลกหู และไม่รู้สึกเป็นคำศัพท์ทางธรรม ส่วนบาปกับอกุศล จะ

พบทั้งอกุศลกรรม อกุศลธรรม บาปกรรม บาปธรรม

- ในแง่ที่พิเศษ บุญหมายถึงผลของบุญหรือวิบากของกุศลกรรม แม้ในกรณีที่มีได้หมายถึงผลหรือวิบากโดยตรง บุญก็ใช้ในลักษณะที่สัมพันธ์กับผล หรือให้เกิดความรู้สึกพึงเล็งถึงผลตอบสนองภายนอก หรือผลที่เป็นอามิส เฉพาะอย่างยิ่งความสุขและการไปเกิดในที่ดี ๆ
- ด้วยเหตุที่กล่าวมานั้น การใช้คำว่าบุญจึงมักจำกัดอยู่เฉพาะในระดับโลกียะ เป็นโอปธิกบุญ คือเป็นโลกียกุศลเท่านั้น กรณีที่กินความถึงโลกุตตรกุศลหาได้ยากอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ มีข้อสังเกตสำหรับผู้สนใจทางวิชาการ อาจศึกษาค้นคว้าต่อไป คือ

- บุญและบาป เป็นคำที่มีใช้แพร่หลายอยู่ก่อนแล้วในพุทธกาล และมีความหมายในทางโศกและความคิดศีลธิปไตยอยู่ด้วย พระพุทธศาสนารับเข้ามาใช้ในความหมาย เท่าที่ปรับเข้ากับหลักการของตนได้ ส่วนกุศลและอกุศลเดิมใช้ในความหมายอย่างอื่น เช่น ฉลาด ชำนาญ คล่องแคล่ว สบายดี มีสุขภาพ เป็นต้น พระพุทธศาสนานำเอามาบัญญัติใช้สำหรับความหมายที่ต้องการของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ

- และโดยนัยนี้ กุศลและอกุศลจึงเป็นศัพท์วิชาการทางธรรมอย่างแท้จริง ส่วนบุญและบาป ท่านมักใช้อยู่ในวงแห่งคำสอนสำหรับชาวบ้าน หรือชีวิตของชาวโลก๕๗

เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี - กรรมชั่ว

ดังได้กล่าวแล้วว่า กรรมนิยามมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่สุดกับจิตนิยามและสังคมนิยมน์ และความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันนี้อาจเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจสับสนได้ง่าย ดังนั้น การที่จะเข้าใจเรื่องกรรมและความดีความชั่วให้ชัดเจน จะต้องแยกขอบเขตระหว่างนิยามและนิยมน์เหล่านี้ให้ได้ก่อน

กรรมนิยามอาศัยจิตนิยามเหมือนซ้อนอยู่บนจิตนิยามนั่นเอง แต่จุดตัดแยกกระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามก็ชัดเจน กล่าวคือ เจตนาเป็นเนื้อหาสาระและเป็นตัวทำการของกรรมนิยาม ทำให้กรรมนิยามเป็นอิสระออกมาเป็นนิยามหนึ่งต่างหาก หรือทำให้มนุษย์เป็นอิสระ มีบทบาทเป็นของตนเองต่างหากจากนิยามอื่นๆ สามารถสร้างโลกแห่งเจตนัจฉาของตนเองขึ้นมาได้ จนถึงกับยกตนขึ้นเทียมเท่าหรือแข่งขันกับธรรมชาติ และแบ่งแยกว่าตนมีโลกแห่งการประดิษฐ์สร้างสรรค์ต่างหากจากโลกของธรรมชาติ เจตนาอาศัยกลไกของจิตนิยามเป็นเครื่องมือในการทำงาน และเมื่อเจตนาทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว กระบวนการก่อผลก็ต้อง

อาศัยจิตนิยามนั้นแหละดำเนินไป เปรียบได้กับคนขับรถยนต์ คนขับเหมือนเจตนาที่อยู่ฝ่ายกรรมนิยาม เครื่องมือทั้งหมดเหมือนกลไกและองค์ประกอบต่าง ๆ ของจิตที่อยู่ฝ่ายจิตนิยาม คนขับต้องอาศัยเครื่องมือ แต่เครื่องมือจะพาเรือคือชีวิตที่พร้อมด้วยร่างกายไปสู่ที่ไหนอย่างไร คนขับเป็นอิสระที่จะทำและเป็นผู้รับผิดชอบทำให้เป็นไป คนขับทั้งอาศัย และทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากเรือ แล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของเรือ ที่พร้อมทั้งเครื่องมือและตัวเรือด้วยเหมือนกรรมนิยามทั้งอาศัย และทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากจิตนิยาม แล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของชีวิตที่พร้อมทั้งจิตและกายด้วย ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามนี้ ไม่สู้มีปัญหา เพราะไม่สู้มีเรื่องที่มีมนุษย์เอาใจใส่ และไม่ว่ามนุษย์จะใส่ใจรู้เรื่องของมันหรือแม่แต่รู้ตัวหรือไม่ก็ตาม มันก็เป็นไปตามปกติของมันเรื่อยไปอย่างมองไม่เห็นตัว

ด้านที่เป็นปัญหาสับสนอย่างมากก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยมน์ ซึ่งมักมีปัญหาเกี่ยวกับความดีและความชั่ว ว่าอะไรดี อะไรชั่ว ที่ว่าทำดีทำชั่วเป็นความจริงที่แท้หรือไม่ อะไรเป็นเกณฑ์แบ่งว่าอะไรดี อะไรชั่ว ในเรื่องนี้ มีคนไม่น้อยพูดกันบ่อย ๆ ว่า ความดีและความชั่วเป็นเรื่องของคนหรือสังคมบัญญัติกันขึ้น การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมถิ่นหนึ่งหรือสมัยหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสมัยหนึ่งว่าไม่ดี การกระทำอย่างเดียวกัน สังคม

หนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องกระทำ แต่อีกสังคมหนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องละเว้น เช่น สังคมคนป่าบางพวกบัญญัติว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี แต่สังคมที่เจริญแล้วบัญญัติว่าฆ่ามนุษย์เป็นความชั่วทั้งนั้น บางศาสนาบัญญัติว่าฆ่าสัตว์ที่เป็นอาหารไม่บาป บางศาสนาสอนว่าการเบียดเบียนสัตว์ไม่ว่าชนิดใดไม่ดีทั้งนั้น สังคมบางถิ่นบัญญัติว่าหญิงมีสามีมากหลายได้เป็นความดี สังคมบางถิ่นว่าหญิงดีต้องมีสามีเดียว ถ้าให้ดียิ่งขึ้นเวลาสามีตายต้องโคคเข้าเผาตัวตายตามสามีไปในกองไฟที่เผาศพสามีด้วย บางสังคมถือว่าเด็กต้องเคารพต่อผู้สูงอายุกว่าและต้องเชื่อฟังไม่โต้เถียง มิฉะนั้นเป็นการไม่ดี อีกบางสังคมถือว่าการเคารพกันไม่เกี่ยวกับวัยและทุกคนควรถกเถียงหาเหตุผลกัน ดังนี้ เป็นต้น

คำที่ว่า ความดีความชั่วเป็นเรื่องของมนุษย์ และสังคมมนุษย์สมมติบัญญัติกันขึ้นมาเองนี้ เป็นความจริงอยู่มากทีเดียว แต่ถึงแม้จะเป็นจริงอย่างนั้น ก็ไม่มาเกี่ยวข้องกับในแง่ที่จะกระทบกระเทือนต่อกรรมนิยามแต่ประการใด และก็ไม่จำเป็นต้องเอามาสืบสนกับเรื่องกรรมนิยามด้วย เรื่องความดีความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของบัญญัติสังคมหรือสังคมนิยม เรื่องความดีความชั่ว หรือว่าให้ถูกคือกุศลและอกุศลที่เป็นเรื่องของกรรมนิยาม ก็เป็นเรื่องของกรรมนิยาม แม้ว่าทั้งสองอย่างนี้จะสัมพันธ์กัน แต่ก็เป็นคนละเรื่องกัน มีจุดตัดแยกกระหว่างกันชัดเจน ความสืบสนเกิดจากการนำเอาความดีความชั่วของสังคมนิยมไปปะ

ปนกับความดีความชั่ว คือ กุศลและอกุศลของกรรมนิยามที่เป็นคนละแฉกกัน และไม่รู้จักตัดแยกที่ถูกต้อง

ขอย้ำอีกครั้งว่า ความดีความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของสังคมอยู่ในขอบเขตของสังคมนิยม กุศลอกุศลที่เป็นคุณสมบัติของกรรม ก็เป็นเรื่องของกรรมอยู่ในกรรมนิยาม เป็นเรื่องต่างหากกัน แต่สัมพันธ์กัน สิ่งที่เป็นทั้งตัวการสร้างสัมพันธ์และเป็นทั้งจุดตัดแยกกระหว่างกันของนิยามและนิยมนั้นทั้งสองนี้ ก็เช่นเดียวกับในกรณีระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยาม คือได้แก่เจตนาหรือเจตนาจำนงนั่นเอง เรื่องนี้เป็นอย่างไร ขอให้ช่วยกันพิจารณาต่อไป

สิ่งที่สังคมบัญญัติ เมื่อมองจากแง่ของกรรมนิยาม อาจแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ

๑) สิ่งที่บัญญัตินั้น ไม่เกี่ยวกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยามโดยตรง แต่สังคมบัญญัติขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งของสังคมเอง เช่น เพื่อให้คนทั้งหลายในสังคมนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสงบสุข เป็นทำนองข้อตกลงหรือพันธสัญญาาระหว่างกัน ในกรณีเช่นนี้ สิ่งที่บัญญัตินั้นอาจเป็นเครื่องช่วยให้สังคมอยู่ดีมีความสงบสุขได้จริงหรืออาจไม่จริงก็ได้ อาจเป็นประโยชน์แก่สังคมจริงหรืออาจเป็นโทษก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ว่าข้อกำหนดนั้นได้บัญญัติกันขึ้นมาด้วยความรู้ความเข้าใจกว้างขวางรอบคอบเพียงพอหรือไม่ หรือว่าคนที่ทำหน้าที่บัญญัติมีความสุจริตใจหรือไม่ เป็นต้น บัญญัติเช่นนี้มีมาในรูปต่าง ๆ อาจเป็นขนบธรรมเนียมประ

เพณีตลอดจนกฎหมาย ดีหรือชั่วในกรณีอย่างนี้ เป็นเรื่องของสังคมนิยมน์ อาจเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาและแตกต่างกันไปนานปีการ แต่จะเปลี่ยนจะต่างไปอย่างไรก็ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม จะต้องแยกไว้ต่างหาก ไม่ควรเอามาปนเปสับสน และเมื่อคนใดฝ่าฝืนละเมิดบัญญัตินั้น สังคมจะลงโทษอย่างไร ก็เป็นเรื่องของสังคมนิยมน์ ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ให้แยกออกไปอย่างนี้เสียส่วนหนึ่งก่อน

ต่อจากนี้ จึงพิจารณาส่วนที่บัญญัติของสังคมนิยมน์ นั้นก้าวเข้ามาเกี่ยวข้องกับขอบเขตของกรรมนิยาม กล่าวคือ เมื่อคนในสังคมยอมรับบัญญัตินั้นกันแล้ว ไม่ว่าบัญญัตินั้นจะเป็นอย่างไร จะดีงาม หรือเป็นประโยชน์แท้จริงหรือไม่ก็ตาม ในเวลาที่คนผู้ใดผู้หนึ่งในสังคมนั้นจะไม่ปฏิบัติตาม จะฝ่าฝืนหรือละเมิดบัญญัตินั้น เขาจะเกิดมีเจตนา ที่จะฝ่าฝืนละเมิด หรือไม่ปฏิบัติตาม ขึ้นมาทันที^{๕๘} และเขาก็จะตระหนักรู้ต่อเจตนาของเขานั้นอย่างไม่อาจปิดบังหรือหลอกตนเองได้ เจตนาที่แท้คือจุดตั้งต้นของกรรมนิยาม และเป็นเรื่องของกรรมนิยาม สังคมหลายแห่งอาจพยายามสืบเอาเจตนาที่ไปประกอบการศึกษาในการตัดสินลงโทษด้วยว่าเขาผู้นั้นทำการละเมิดด้วยเจตนาหรือไม่ แต่นั่นก็เป็นเรื่องของสังคมนิยมน์ แสดงว่าสังคมนั้นฉลาด รู้จักถือเอาประโยชน์จากกรรมนิยามไปใช้ในทางสังคม ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ส่วนในเรื่องของกรรมนิยามเองนั้น ไม่ว่าสังคมจะสืบสวนเอาเจตนาที่ไปใช้หรือไม่ หรือจะได้ล่วงรู้ว่าได้

มีการละเมิดเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม กรรมนิยามก็ได้เริ่มทำงานของมันตั้งแต่ขณะที่บุคคลนั้นเกิดมีเจตนาและใช้เจตนาทำการล่วงละเมิดเป็นต้นไป กล่าวคือ กระบวนการก่อวิบากได้เริ่มดำเนิน และบุคคลนั้นเริ่มได้รับผลของกรรมตั้งแต่บัดนั้นไป

จะเห็นได้ว่า ในความเป็นไปเช่นนี้ ข้อที่ว่าบัญญัติของสังคมนั้นจะดีหรือชั่วจริงหรือไม่ ก็เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาในแง่ของสังคมนิยมน์ไป ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรง กรรมนิยามเกี่ยวข้องกับเพียงการรับรู้และใจยอมรับอย่างใดอย่างหนึ่งต่อข้อกำหนดตามที่สังคมบัญญัติไว้ นั้น และดำเนินจากจุดเริ่มที่จิตมีกิจกรรมต่อข้อกำหนดนั้น คือเริ่มจากเกิดเจตนาเป็นต้นไป เมื่อจัดเข้าในระบบชีวิตทางธรรม ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องในชั้นศีล และนี่เป็นจุดที่กฎเกณฑ์ของมนุษย์เข้ามาเกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งจะต้องแยกขอบเขตกันให้ดี

ข้อที่ว่า บัญญัติว่าดีหรือชั่วของสังคมจะเป็นของแท้จริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสังคมนิยมน์ ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรงนั้น หมายความว่ายังมีแง่ที่เกี่ยวข้องโดยอ้อมได้ เช่น สังคมถือข้อปฏิบัติกันมาอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งดีงามถูกต้อง ทุกคนต้องปฏิบัติ ต่อมาเกิดผู้มีปัญญาคนหนึ่งมองเห็นว่า ข้อปฏิบัติที่นั้นไม่ดีจริง ไม่เป็นประโยชน์ หรือถึงกับเป็นผลร้ายแก่สังคมนั้น บุคคลผู้นั้นอาจเพียรพยายามชี้แจงให้ชนร่วมสังคมทั้งหลายเข้าใจตาม พยายามแก้ไขข้อ

ปฏิบัติที่กำหนดไว้ นั้น และอาจถึงกับไม่ยอมทำตามข้อปฏิบัติที่เสียทีเดียว ในกรณีเช่นนี้ การกระทำของบุคคลผู้นั้นมิใช่เกิดจากเจตนาชุนมัวของผู้ที่จะละเมิด เหมือนอย่างในกรณีก่อน แต่เกิดจากเจตนาอันประกอบด้วยปัญญาของผู้ที่จะแก้ไขเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ทั้งหลายเป็นต้น เนื้อหาที่จะเป็นไปในกรรมนิยาม จึงไม่เหมือนกันสุดแต่คุณสมบัติของเจตนา นั้น แต่มีข้อสำคัญว่า เจตนาที่กระทำนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม ผู้กระทำย่อมรู้ตระหนักตามที่มันเป็น และเขาจะต้องรับผลในแง่ของกรรมนิยามตามเจตนา นั้น เขาอาจปิดบังและหลอกสังคมได้ แต่ไม่อาจปิดบังใจตนเองหรือหลอกกฎธรรมชาติดีได้ พูดอย่างสั้น ๆ ตัวกำหนดในกรรมนิยามอยู่ที่ว่า เจตนาเป็นกุศล หรือเป็นอกุศลนั่นเอง เมื่อว่าโดยทั่วไปหรือสำหรับกรณีทั่วไป การไม่ปฏิบัติตามบัญญัติคืออย่างใดอย่างหนึ่งของสังคม จะถือว่าเป็นการฝ่าฝืนหรือละเมิด และไม่เป็นที่ไปด้วยเจตนาที่จะละเมิด ก็ต่อเมื่อสังคมนั้นได้ตกลงพร้อมใจกันยกเลิกบัญญัตินั้นแล้ว หรือยอมรับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงบัญญัตินั้นแล้ว พูดอีกภาษาหนึ่งว่า ต่อเมื่อนั้น จึงจะไม่เป็นการเสียความซื่อสัตย์หรือทรยศต่อสัญญาประชาคม

ความที่ว่ามานี้พอจะอธิบายได้ด้วยตัวอย่างง่าย ๆ สมมติว่า คนสองคนมาอยู่ร่วมกัน เพื่อให้การอยู่ร่วมกันนั้นเป็นไปด้วยดี อำนวยความสุขและเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตของทั้งสองฝ่าย เขาจึงได้วางกติกาไว้ เช่นว่า เขาทั้ง

สองทำงานคนละแห่ง กลับถึงบ้านไม่พร้อมกัน แต่ควรจะรับประทานอาหารเย็นพร้อมกัน ครั้นจะรอกันอย่างไม่มีขอบเขตก็ไม่ได้ จึงให้แต่ละคนต้องไม่รับประทานอาหารเย็นก่อน ๑๕.๐๐ น. บรรดาเขาทั้งสองนั้น คนหนึ่งชอบแมว ไม่ชอบสุนัข อีกคนหนึ่งชอบสุนัข ไม่ชอบแมว เพื่อความสงบสุขให้ถือว่า การนำสัตว์เลี้ยงใด ๆ เข้ามาในบ้านเป็นความไม่ดีงามไม่สมควร เมื่อตกลงวางกติกากันอย่างนี้แล้ว ถ้าเขาคนใดคนหนึ่งจะทำการใด ที่ไม่เป็นไปตามกติกานั้น เจตนาที่จะละเมิดก็ย่อมเกิดขึ้น และกรรมก็เกิดขึ้นตามกรรมนิยาม ทั้ง ๆ ที่เมื่อว่าโดยสภาวะแล้ว การรับประทานอาหารก่อน ๑๕.๐๐ น. ก็ดี การนำสัตว์เลี้ยงเข้ามาในบ้านก็ดี จะเป็นความดีหรือความชั่วโดยตัวของมันเองก็หาไม่ คนคู่อื่นอาจวางกติกาที่ตรงข้ามจากนี้ก็ได้ และในกรณีที่ต่อมาคนใดคนหนึ่ง ในเขาทั้งสองนั้น พิจารณาเห็นว่า กติกาที่ได้วางไว้ไม่เป็นไปเพื่อผลดีแก่ชีวิตร่วมกันของเขาทั้งสอง เขาก็จะต้องยกขึ้นมาพูดให้ตกลงยกเลิกหรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงกติกานั้นก่อน การที่จะไม่ปฏิบัติตามของเขาจึงจะเป็นไปได้โดยไม่ประกอบด้วยเจตนาที่จะละเมิดหรือฝ่าฝืน วินัยที่นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของศีลก็เป็นไปในลักษณะอย่างนี้ เรื่องความดีความชั่วความผิดความถูกที่เป็นบัญญัติอันไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสังคม กับความเป็นไปแห่งกุศลและอกุศลอันแน่นอนของกรรมนิยาม มีขอบเขตที่แยกกันได้ และมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน อันพึงเข้าใจได้โดยนัยนี้

๒) สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้น กระทบถึงกุศลและอกุศลในกระบวนการของกรรมนิยามด้วย ในกรณีเช่นนี้ สังคมอาจบัญญัติความดีความชั่วด้วยความรู้ความเข้าใจว่า อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล คือรู้ว่าอะไรเกื้อกูลอะไรเป็นโทษแก่ชีวิตจิตใจของมนุษย์ หรืออาจบัญญัติด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจเลยก็ได้ แต่ไม่ว่าสังคมจะบัญญัติว่าอย่างไรก็ตาม ความเป็นไปตามกรรมนิยามก็ย่อมเป็นไปของมันตามปกติ หาได้เปลี่ยนไปตามบัญญัติของสังคมไม่ ยกตัวอย่าง สมมติว่า ในสังคมหนึ่ง คนถือกันว่าการเสพสิ่งเสพติดคินเมาเป็นการกระทำที่ผิดงาม ทำให้คนมีความสุข ควรสนับสนุน ถือว่าการมีอารมณ์รุนแรงเป็นสิ่งที่ดี ถือว่าควรปลูกเร้าคนให้ตื่นเต้น เครื่องเคียดอยากได้ออยากเอาวิ่งหาแข่งขันอยู่เสมอจะทำได้ งานสร้างสรรค์ได้มาก ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี หรือประณิดขึ้นมามากกว่า ฆ่าสัตว์ดิรัจฉานไม่บาป เป็นต้น กรณีเช่นนี้ถือได้ว่า ความดีความชั่วในสังคมนิยามน์ ชัดกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยาม ถ้ามองในแง่สังคม บัญญัติหรือข้อยึดถือเหล่านี้ อาจก่อให้เกิดผลดีบ้าง ผลร้ายบ้าง แก่สังคม เช่น การถือว่าเสพสิ่งเสพติดคินเมาเป็นการดี อาจทำให้คนจำนวนมากในสังคมนั้นเป็นคนเฉื่อยชาเกียจคร้าน สังคมนั้นมีอาชญากรรมเช่นลักขโมยมาก มีคนเจ็บป่วยไม่สมประกอบเนื่องจากเหตุนี้ เป็นต้น หรือการมีชีวิตที่เคร่งเครียดหาหาแข่งเอาตลอดเวลา อาจทำให้สังคมนั้นเจริญก้าวหน้าอย่างมากและรวดเร็ว แต่ต่อมาอาจปรากฏว่าสังคมนั้น

มีคนเป็นโรคจิตและโรคหัวใจกันมาก มีการฆ่าตัวตายมาก มีปัญหาทางจิตและปัญหาสังคมอื่น ๆ มากผิดปกติ หรือในสังคมที่ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นได้เป็นการดี คนของสังคมนั้นมีลักษณะที่ปรากฏแก่คนพวกอื่นว่า เป็นมนุษย์ที่โหดร้าย ควรหวาดระแวง ไม่น่าไว้วางใจ เป็นต้น ผลต่าง ๆ ที่ปรากฏในระดับสังคมเช่นนี้ หลายอย่างอาจสืบเนื่องมาจากกรรมนิยามด้วย แต่กระนั้นในเบื้องต้น ผลที่เป็นไปในด้านสังคม ก็พึงพิจารณาในแง่สังคม ผลในด้านกรรมนิยาม ก็พึงพิจารณาในแง่กรรมนิยาม แยกต่างหากจากกันก่อน เสร็จจากนั้นแล้วจึงค่อยโยงเข้ามาหากันในภายหลัง เพื่อไม่ให้เกิดความสับสน

ว่าถึงผลในด้านกรรมนิยาม เจตนาในเรื่องนี้ซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น คือ เจตนาที่ประกอบด้วยความยึดถือตามบัญญัติ นั้น ที่แสดงออกเป็นความเชื่อถือและค่านิยมเป็นต้น และเจตนาในการกระทำตามหรือไม่ยอมกระทำตามบัญญัติ ในเฉพาะคราวนั้น ๆ แต่ไม่ว่าในกรณีใด การได้รับผลตามกรรมนิยามย่อมเริ่มดำเนินในทันทีเริ่มแต่ตั้งเจตนา เช่น คนที่จะเสพสิ่งเสพติดคินเมา พอจะเสพ เจตนาที่ประกอบด้วยความกระหึ่มอย่างมัวชั่ว เมื่อเสพเป็นนิคย์ ก็สั่งสมสภาพจิตอย่างนั้นเป็นนิสัย คนที่เคร่งเครียดหาหาแข่งเอา จะทำงานแต่ละครั้ง เจตนาที่ประกอบด้วยความเครียดเร่งร้อน และสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นไว้ คนที่ตั้งหน้าฆ่าผู้อื่น แม้จะได้รับความยกย่องและรางวัลในสังคมของพวกเขา แต่ใน

การกระทำคือการฆ่าแต่ละครั้ง ก็ตั้งเจตนาที่ประกอบด้วย ความซึ่งเครียดเหี้ยมเกรียมหรือกระเหี้ยนกระหือรีอ หากปล่อยใจไปเรื่อย ๆ ก็จะมีการสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นจนอาจ กลายเป็นบุคลิกภาพทั้งหมดของเขา คุณภาพของจิตจะเป็น ไปในทางที่หยาบกระด้างมากขึ้น เสื่อมเสียความประณีต ความนุ่มนวลละมุนละไม และความละเอียดลึกซึ้งเป็นต้น

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่าเจตนาอีกสักเล็กน้อย เจตนาในทางธรรม มีความหมายละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจกันทั่วไปในภาษาไทย กล่าวคือ ในภาษาไทยมักใช้เจตนาต่อเมื่อต้องการเชื่อมโยงความคิดที่อยู่ภายใน กับการกระทำที่แสดงออกมาในภายนอก เช่นว่า พุดพหลังไป ไม่ได้เจตนา หรือเขากระทำการโดยเจตนา เป็นต้น แต่ในทางธรรม คือตามหลักกรรมนี้ การกระทำ การพูดที่แสดงออกภายนอกโดยจงใจก็ดี ความคิดต่าง ๆ แม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เกิดขึ้น ๆ ชั่วครู่ชั่วขณะแล้วผ่านไป ๆ ภายในจิตใจก็ดี การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะใด ลักษณะหนึ่งก็ดี ความรู้สึกและท่าทีของจิตใจต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ได้ประสบทางตาหูจมูกลิ้นกาย และที่ระลึกหรือนึกขึ้นมาในใจก็ดี ล้วนมีเจตนาประกอบอยู่ด้วยทั้งสิ้น เจตนาจึงเป็น เจตน์จ้านง ความจงใจ การเลือกอารมณ์ของใจ ตัวหน้าที่เห็น เหยียดกพาทำให้จิตเคลื่อนไหวโน้มน้อมไปหาหรือผละไปจาก สิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือมุ่งไปในทิศทางใด ทิศทางหนึ่ง เป็นหัวหน้า เป็นผู้จัดการ หรือตัวเจ้าก็เจ้า

การของจิตว่าจะเอาอะไรไม่เอาอะไรกับเรื่องใดอย่างไร เป็น ตัวการจัดแจงแต่งวิถีทางของจิต และในที่สุดก็เป็นตัวการ ปรุงแต่งจิตนั้นให้เป็นที่ไปต่าง ๆ

เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็คือกรรมเกิดขึ้นทีหนึ่ง เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้ว ก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น ก็คือมีกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตมีการเคลื่อนไหว หรือ ไหวตัวแล้ว แม้เป็นเพียงความคิดอะไรเล็กน้อย ซึ่งถึงจะ ไม่มีผลอะไรสำคัญ แต่ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย อย่างน้อยก็เป็น ละอองกรรมอันละเอียด ที่สั่งสมหรือพอกเข้าไว้เป็นเครื่อง ปรุงแต่งคุณสมบัติของจิตอยู่ภายใน เมื่อมากขึ้น เช่น จิตเสพ ความคิดนั้นบ่อย ๆ หรือความคิดนั้นรุนแรงขึ้นจนออกมาภายนอก ผลก็แรงขึ้น ขยายออกมาเป็นลักษณะนิสัย บุคลิกภาพ เป็นต้น เช่น เจตนาในการทำร้าย ไม่ต้องพุดถึงกรรมร้าย แรงถึงขั้นจะฆ่าคน แม้แต่การทำลายสิ่งของที่เล็ก ๆ น้อย ๆ เหลือเกิน ถ้าทำด้วยเจตนาทำร้าย คือประกอบด้วยโทสจิต หรือมีความโกรธ อย่างคนฉีกกระดาษด้วยความฉุนเฉียว ทั้งที่กระดาษนั้นไม่มีคุณค่าสำคัญอะไร แต่ย่อมมีผลต่อคุณ ภาพจิต หาเหมือนกันไม่กับการฉีกกระดาษของคนที่ทำด้วย จิตปกติโดยรู้ว่าจะไม่ใช้กระดาษนั้นแล้ว เมื่อทำการอะไร ๆ ด้วยเจตนาอย่างนั้นบ่อย ๆ ผลแห่งการสั่งสมก็จะปรากฏชัด ยิ่งขึ้น และอาจขยายกว้างออกไปในระดับต่าง ๆ โดยลำดับ เปรียบเหมือน ฝุ่นละอองที่ปลิวเข้ามาในห้องที่ละเล็กละน้อย อย่างที่มิได้สังเกตเห็น ย่อมไม่มีส่วนใดที่ไร้ผลเสียเลย แต่

ผลนั้นจะสำคัญแค่ไหน นอกจากเป็นไปตามความแรงและปริมาณของสิ่งที่สั่งสมแล้ว ยังสัมพันธ์กับคุณภาพและการใช้งานของจิตในระดับต่าง ๆ อีกด้วย ผู้ณะของปลิวลงจับท้องถนน กว่าจะทำให้รู้สึกสกปรก ก็ต้องมีปริมาณมากมาย ผู้ณะของปลิวลงบนพื้นเรือน แม้น้อยกว่านั้น ก็รู้สึกสกปรก ผู้ณะของน้อยกว่านั้นลงจับบนโต๊ะเขียนหนังสือ ก็สกปรก และรบกวนงาน น้อยกว่านั้นอีก ลงจับกระจกเงาส่องหน้า ก็รู้สึกเปื้อนและกระทบการใช้งาน ธุลีละอองนิดเดียวลงจับแว่นตา ก็รู้สึกได้และทำให้การเห็นพร่ามัวได้ อุปมาอย่างอื่น เช่น เอมิตซิดที่พื้นถนน ที่พื้นห้อง ที่กระจกแว่นตาก็ทำนองเดียวกัน ส่วนในด้านตรงข้ามก็พึงเห็นได้ เช่น การใช้ผ้ากำมะหยี่หรือผ้าสักหลาดน้อยเช็ดพื้นห้องจนถึงเช็ดแว่นตา เป็นต้น รวมความว่า เจตน์จำนงคือเจตนาหรือกรรมนั้น แม้เล็กน้อย ก็มีได้ไฉน อาจอ้างพุทธศาสนสุภาษิตว่า

"กรรมดีหรือชั่วทุกอย่างที่คนสั่งสมไว้ ย่อมมีผล ชื่นหรือว่ากรรม แม้จะนิดหน่อย ที่จะว่างเปล่าไปเลยย่อมไม่มี"^{๕๘}

และว่า *"กรรมไม่ว่าดีหรือชั่ว ย่อมไม่สูญเปล่าเลย"*^{๖๐}

อย่างไรก็ตาม ผลทางด้านกรรมนิยามในระดับจิตใจนี้ คนจำนวนมากคอยจะมองข้าม ไม่เห็นความสำคัญ จึงขอเพิ่มความเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาเกี่ยวกับน้ำอีกสัก ๒ อย่าง

- น้ำสะอาดและน้ำสกปรก มีหลายระดับ เช่น น้ำครำในท่อระบายโสโครก น้ำในแม่น้ำลำคลอง น้ำประ

ปา และน้ำกลั่นสำหรับผสมยาฉีด เป็นต้น น้ำครำพอใช้เป็นที่อาศัยของสัตว์หลายอย่างได้ แต่ไม่เหมาะแก่การใช้อาบ ไม่อาจใช้กินหรือทำกิจที่ประณีตอื่น ๆ น้ำในแม่น้ำลำคลองใช้อาบน้ำซักผ้าได้ แต่ก็ยังไม่เหมาะที่จะรับประทาน น้ำประปาใช้ดื่มกินได้ แต่จะใช้ผสมยาฉีดยังไม่ได้ เมื่อมีแต่น้ำประปาและกิจที่ใช้ไม่มีส่วนพิเศษออกไป น้ำประปานั้นก็พอแก่ความประสงค์ แต่ถ้ามีกรณีพิเศษ เช่น จะผสมยาฉีด ก็เป็นอันคิดขัด เปรียบได้กับจิตที่มีคุณภาพต่าง ๆ กัน โดยความหยาบประณีตขุ่นมัวและสะอาดผ่องใสกว่ากัน เนื่องมาจากกรรมที่ได้ประกอบสั่งสมไว้ ถ้ายังใช้งานในสภาพชีวิตอย่างนั้น ๆ ก็อาจยังไม่รู้สึกปัญหา แต่เมื่อล่วงผ่านกาลเวลาและวัยแห่งชีวิตไป อาจถึงโอกาสที่ต้องใช้จิตที่ประณีตยิ่งขึ้น ซึ่งกรรมปางหลังจะก่อปัญหาให้อาจคิดขัดใช้ไม่ได้ หรือถึงกับเน่าเสียไปทีเดียว

- น้ำกระเพื่อมและสงบเรียบ มีหลายระดับ ตั้งแต่ น้ำในทะเลมีคลื่นโต ๆ น้ำในแม่น้ำที่มีคลื่นจากเรือยนต์ น้ำในลำธารที่ไหลริน น้ำในสระที่ลมสงบ จนถึงน้ำในภาชนะนิ่งปิดสนิท บางกรณีจะใช้น้ำมีคลื่นกระเพื่อมกระดกบ้างก็ได้ แต่บางกรณีอาจต้องใช้น้ำสงบนิ่งอย่างเต็มที่แม้แต่วางเข็มเย็บผ้าลงไปก็ลอยนิ่งอยู่ได้นาน คุณภาพของจิตที่หยาบและประณีต ซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งาน และการเข้าถึงคุณวิเศษต่าง ๆ ที่ชีวิตจะเข้าถึงได้ ก็พึงเข้าใจโดยทำนองนั้น

สังคมนิยมกับกรรมนิยามแยกต่างหากกัน ผลในฝ่ายกรรม นิยามย่อมดำเนินไปตามกระบวนการของมันเอง ไม่ขึ้นต่อบัญญัติของสังคมที่ขัดกับมันดังที่กล่าวมานี้ อย่างไรก็ตาม ก็ดี เพราะเหตุที่นิยามและนิยามทั้งสองนั้นมีสิ่งที่สัมพันธ์กัน ดังกล่าวแล้วในข้อที่หนึ่ง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติถูกต้องในแง่ของกรรมนิยาม คือทำตามหลักกุศล ก็อาจประสบปัญหาจากสังคมนิยมที่ขัดแย้งนั้นได้ เช่น ผู้ที่อยู่ในสังคมที่ชื่นชอบการเสพสิ่งมีนเมา แต่ไม่ยอมเสพด้วย เขาย่อมได้รับผลตามกรรมนิยาม คือไม่เสียคุณภาพจิตที่โปร่งผ่องใสไป เพราะเหตุจากของเมานั้นก็จริง แต่ในแง่สังคมซึ่งต่างหากจากกรรมนิยาม เขาอาจถูกเหยียดหยันล้อเลียน เช่นว่า ไม่เข้มแข็ง หรือถูกมองในทางไม่ดีในแง่สังคมอย่างอื่น ๆ อีก และแม้ในแง่ของกรรมนิยามเอง เขาอาจประสบปัญหาจากเจตนาฝ่าฝืนข้อนิยามนี้ของสังคมอย่างทีกล่าวในข้อหนึ่ง เกิดความขัดแย้งในทางจิตใจ ซึ่งจะมากน้อยเพียงใดก็แล้วแต่ ปัญญาที่จะปลดเปลื้องจิตใจของเขา สังคมเจริญแล้วที่คนทั้งหลายมีปัญหา มักได้อาศัยประสบการณ์ ซึ่งได้สะสมมาของมนุษย์รุ่นเก่า ๆ ได้เรียนรู้ว่าอะไรก็อกุศลแก่ชีวิตจิตใจของมนุษย์อย่างแท้จริง อะไรไม่ก็อกุศล แล้วมักบัญญัติกฎเกณฑ์ข้อกำหนดเกี่ยวกับความดีความชั่วฝ่ายสังคมนิยม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม ความสามารถบัญญัติหลักความดีความชั่วในฝ่ายสังคม ให้สอดคล้องกับหลักกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม หรือพูดให้

สั้นว่า ความสามารถบัญญัติหลักฝ่ายสังคม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกรรมนิยามนี้ น่าจะเป็นเครื่องวัดถึงความเจริญที่แท้จริงหรืออารยธรรมของสังคมนั้นอย่างหนึ่ง

โดยนัยนี้ เมื่อมีปัญหาจะต้องวินิจฉัยข้อบัญญัติเกี่ยวกับความดีและความชั่ว จึงน่าจะพิจารณาเป็น ๒ ชั้น คือพิจารณาในแง่สังคมนิยมว่า ข้อบัญญัตินั้นเป็นไปเพื่อผลดี เช่น ช่วยให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมหรือไม่ ชั้นหนึ่ง แล้วพิจารณาในแง่กรรมนิยามว่า ข้อบัญญัตินั้นเป็นกุศลหรือไม่ คือก็อกุศลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ อีกชั้นหนึ่ง

ข้อบัญญัติบางอย่าง แม้สังคมจะยึดถือกันมานาน แต่แท้จริงแล้วไม่ก็อกุศลเลย แม้ในแง่สังคมนิยม ส่วนในแง่กรรมนิยามเป็นอันไม่ต้องพูดถึง ข้อบัญญัติเช่นนั้น สังคมพึงตกลงกันยกเลิกเสีย หรืออาจต้องอาศัยผู้มีปัญญาที่ใจบริสุทธิ์ก็อปด้วยกรุณามาชักนำ เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำต่อประเพณีเกี่ยวกับการบูชาัญญและวรรณะ ๔ ของสังคมอินเดีย เป็นต้น

ในกรณีที่พิจารณาแล้ว เห็นว่าข้อบัญญัติหรือนิยามนั้นก็อกุศลในแง่สังคม จะช่วยให้เกิดความเจริญแก่หมู่มนุษย์ แต่ไม่สอดคล้องกับหลักแห่งกุศลธรรมตามกรรมนิยาม กรณีเช่นนี้ควรจะตั้งข้อสงสัยว่า บางทีคนอาจหลงผิด มองเห็นสิ่งที่ไม่ก็อกุศลแก่สังคมอย่างแท้จริง ว่าเป็นสิ่งก็อกุศลก็ได้ คืออาจหลงพอใจในความเจริญก้าวหน้าที่ผิด ๆ เป็นที่ชื่นชมน่าพอใจในเวลาสั้น ๆ แต่ก่อโทษในระยะยาว สิ่งทีก็อ

กุศลแท้จริงน่าจะสอดคล้องกัน ทั้งในแง่สังคมนิยมน์ และในแง่กรรมนิยาม มีหลักทั่วไปว่า สิ่งที่เกิดอกุศลแก่ชีวิตจิตใจ มักเกิดอกุศลอย่างเป็นกลาง ๆ คือ เมื่อเกิดอกุศลแก่ชีวิตหนึ่งก็เกิดอกุศลแก่ชีวิตทั้งหมด เรื่องนี้พึงเห็นบทเรียนจากการสร้างความเจริญด้านกายภาพ มนุษย์มุ่งหวังความเจริญรุ่งเรืองทางวัตถุ เข้าใจว่า ความมีวัตถุพร้อมสะดวกบริบูรณ์จะนำมาซึ่งประโยชน์สุขสูงสุดแก่สังคมมนุษย์ จึงได้เพียรพยายามสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุมากมาย พร้อมกับทำลายชีวิตและสภาพชีวิตต่าง ๆ ที่เห็นว่าขัดขวางความเจริญของตน จนในที่สุดก็ได้ทราบว่า การกระทำของตนมีหลายส่วนที่ได้เป็นไปด้วยความหลงผิด แม้สังคมจะดูคล้ายเจริญก็จริงแต่ได้ก่อพิษภัยแก่ชีวิตด้านร่างกายเป็นอันมาก จนถึงกับว่าถ้าชินก้าวหน้าในลักษณะเดิมต่อไป อาจกลายเป็นการดำเนินสู่ความพินาศเสื่อมสูญก็ได้

พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ ชนิดที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิตด้านกาย ใจ ใจ ก็พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางสังคม ชนิดที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิตด้านจิตปัญญา ฉะนั้น

ในการวินิจฉัยว่าอะไรเป็นความดี อะไรเป็นความชั่วนี้ เมื่อพูดในทางปฏิบัติ เพื่อให้คนทั่วไปใช้ประโยชน์ได้ทุกระดับ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ถือข้อพิจารณาเกี่ยวกับกุศลและอกุศลเป็นหลักแกนกลาง จากนั้นทรงผ่อนขยายออกไป ให้ใช้สำนึกเกี่ยวกับความดีความชั่วของตนเอง

อย่างที่เรียกกันว่ามโนธรรม และให้ถือมติของผู้รู้เป็นหลัก ประกอบหรืออ้างอิง (สองอย่างนี้เป็นฐานของหิริโอตตปปะ) นอกจากนั้น ให้พิจารณาที่ผลของการกระทำอันจะเกิดแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น หรือแก่บุคคลและสังคม การที่ใครเช่นนั้น คงจะเป็นด้วยว่า คนบางคนยังมีปัญญาไม่กว้างขวางลึกซึ้งเพียงพอ อาจมองเห็นภาวะที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ชัดเจน จึงให้ถือเอามติของท่านผู้รู้เป็นหลักประกอบด้วย และถ้ายังไม่ชัดเจน ก็มองดูง่าย ๆ จากผลของการกระทำ แม้แต่ที่เป็นไปตามบัญญัติของสังคม สำหรับคนทั่วไป การพิจารณาด้วยหลักทั้งสามนี้ ถือได้ว่าเป็นวิธีการตรวจสอบหลาย ๆ ชั้น เพื่อให้การวินิจฉัยเป็นไปอย่างรอบคอบ

โดยสรุป เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วมีว่า ในแง่ของกรรม ให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่าเป็นกรรมหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นดีหรือชั่ว ให้พิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. เกณฑ์หลัก

๑. ตัดสินด้วยความเป็นกุศลหรือเป็นอกุศล โดย

- พิจารณามูลเหตุว่า เป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือเกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ
- พิจารณาตามสภาวะว่า เป็นสภาพเกิดอกุศลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตสลาย ไร้โรคปลอดโปร่ง ผ่องใส สมบูรณ์ หรือไม่ ส่ง

เสริมหรือบั่นรอนคุณภาพ และสมรรถภาพของจิต ช่วยให้กุศลธรรม (สภาพที่เกื้อกูล) ทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง หรือทำให้กุศลธรรมลดน้อยลง อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร

จ. เกณฑ์ร่วม

๒. ไซ้มนิธรรม คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเองพิจารณาว่า การที่กระทำนั้นตนเองคิดเห็นตนเองได้หรือไม่ เสียความเคารพตนหรือไม่
๓. พิจารณาความยอมรับของวิญญู หรือนักปราชญ์ หรือบัณฑิตชน ว่าเป็นสิ่งที่วิญญูยอมรับหรือไม่ ชื่นชมสรรเสริญ หรือตำหนิติเตียน
๔. พิจารณาลักษณะ และผลของการกระทำ
 - ต่อตนเอง
 - ต่อผู้อื่น
- ก) เป็นการเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเองหรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่
- ข) เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ ทั้งแก่ตน และผู้อื่น

หลักเกณฑ์นี้อาจสรุปได้อีกแนวหนึ่ง ด้วยสำนวนแสดงการจัดประเภทของเกณฑ์ที่ใช้ตัดสิน แต่มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจกันไว้ก่อนบางอย่าง กล่าวคือ ประการที่หนึ่ง

ให้ถือว่า การพิจารณาในแง่ของกุศลมูล อกุศลมูล และกุศลอกุศลนั้น ว่าโดยสาระเป็นอันเดียวกัน คือมุ่งพิจารณาความเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูลต่อคุณภาพของชีวิตจิตใจ อีกประการหนึ่ง การยอมรับหรือไม่ยอมรับของปราชญ์ การดีเดียนหรือสรรเสริญของวิญญูนั้น เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ หรือมองในระดับสถาบัน และเมื่อว่าโดยส่วนใหญ่ มติของวิญญูหรือปราชญ์ จะปรากฏอยู่ในรูปของบัญญัติทางศาสนาบ้าง ขนบธรรมเนียมประเพณีบ้าง กฎหมายบ้าง เป็นต้น แม้ว่าบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ไม่จำเป็นจะต้องเป็นมติของวิญญูเสมอไป และการปฏิบัติที่ขัดแย้งแปลกออกไป จากบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นข้อที่วิญญูดีเดียนเสมอไป แต่ก็พอจะพูดได้ว่า ส่วนที่แตกต่างนี้เป็นข้อยกเว้น ซึ่งก็เป็นกิจของวิญญูนั้นแหละที่จะต้องหมั่นสอบสวนตรวจตราในเรื่องเหล่านี้ในแต่ละกาลแต่ละสมัยแต่ละครั้งแต่ละคราวเรื่อย ๆ ไป จึงมักมีพุทธพจน์คริสต์ สำนับทว่า "อนุวิจฺจ วิญญู"^{๖๐} (วิญญูใคร่ครวญแล้ว จึงดีเดียนหรือสรรเสริญ คือยอมรับหรือไม่ยอมรับ) และจะเห็นว่า วิญญูนี้แหละ เมื่อใคร่ครวญแล้ว ก็ได้เป็นผู้ทำการแก้ไขเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ยึดถือปฏิบัติบัญญัติกันมาผิด ๆ หรือเคลื่อนคลาดจากความหมายที่ถูกต้อง เช่น พระพุทธเจ้าทรงดีเดียนไม่ยอมรับระบบวรรณะและการบูชาขี้ฉู เป็นต้น

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็สรุปหลักเกณฑ์ตัดสินความดีความชั่ว หรือกรรมดีกรรมชั่ว ทั้งตามแนว

กรรมนิยามล้วน ๆ และกรรมนิยามที่สัมพันธ์กับสังคมนิยมน์ ทั้งโดยสภาวะและโดยคุณค่า ซึ่งเป็นคุณค่าโดยสภาวะบ้าง คุณค่าตามที่กำหนดให้บ้าง ได้อีกสำนวนหนึ่ง มีสาระอย่างเดียวกับข้อสรุปข้างบนนั่นเอง แต่จัดจำแนกข้อต่างกัน มีใจความคาบเกี่ยวกัน ดังนี้

๑. ว่าโดยคุณโทษต่อชีวิต หรือต่อจิตใจและบุคลิกภาพ คือ เป็นสภาวะที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ เอื้อหรือไม่ต่อคุณภาพชีวิต ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ทำให้กุศลธรรมหรืออกุศลธรรมทั้งหลายอื่น ลดถอยหรือเจริญงอกงาม ช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพที่ดีงามหรือไม่

๒. ว่าโดยคุณโทษต่อบุคคล คือ เป็นการเบียดเบียนตนหรือไม่ ทำให้ตนเดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยความสะดวกที่แท้จริงแก่ตน^{๖๒}

๓. ว่าโดยคุณโทษต่อสังคม คือ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยความสะดวกแก่ผู้อื่น และแก่ส่วนรวม

๔. ว่าโดยมโนธรรม หรือ โดยสำนึกอันมีตามธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ คือ พิจารณาเห็นด้วยความรู้สึกลึกซึ้งชอบชั่วดีของตนเองว่า การนั้นเมื่อทำแล้ว ตนเองดีเสียหรือกล่าวโทษตนเองได้หรือไม่

๕. ว่าโดยมาตรฐานทางสังคม คือ ตามบัญญัติทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี และสถาบันต่าง ๆ ทางสังคม เช่นกฎหมาย เป็นคั่น ซึ่งขึ้นต่อการใคร่ครวญตรวจสอบกลับ

กรองของวิญญูทั้งหลาย ตามกาลสมัย ที่จะมิให้ถือกันไป โดยงมงายหรือผิดพลาดคลาดเคลื่อน ตลอดจนการใคร่ครวญแล้วยอมรับหรือไม่ของวิญญูเหล่านั้นในแต่ละกรณี

หลักคำสอนที่เป็นเกณฑ์วินิจฉัย

ก่อนจะพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดีและกรรมชั่วในหัวข้อถัดไป ขอนำข้อความจากบาลีต่อไป นี้ มาอ้างเป็นหลักสำหรับความที่ได้กล่าวมาในตอนนี้

"ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ, เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้คือ ธรรมเป็นกุศล"

"ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่ประกอบด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้คือ ธรรมเป็นอกุศล"^{๖๓}

"อันตรายมี ๒ อย่าง คือ อันตรายที่เปิดเผย และ อันตรายที่ซ่อนเร้น"

"อันตรายที่เปิดเผย เป็นไฉน? ได้แก่ ราชสีห์ เสือ โคร่ง เสือเหลือง หมี เสือดาว หมาป่า ฯลฯ โจร ฯลฯ โรคตา โรคหู โรคจมูก ฯลฯ หนาว ร้อน หิว กระจาย อุจจาระ ปัสสาวะ สัมผัสเหลือบยุง ลมแดด และสัตว์เสือก คลาน เหล่านี้เรียกว่า อันตรายที่เปิดเผย"

"อันตรายที่ซ่อนเร้น เป็นไฉน? ได้แก่ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กามฉันทนิเวรณฺ์ พยาบาทนิเวรณฺ์ ถีนมิทรนิเวรณฺ์ อุทัจจกุกกัจจนิเวรณฺ์ วิจิกิจฉานิเวรณฺ์ ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ (ลบล้างปิดซ่อนความดีของผู้อื่น) ความยกตัวกดเขาไว้ ความริษยา ความตระหนี่ มารยา ความโอ้อวด ความคึกคะนอง ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความประมาท ปวงกิเลส ปวงความทุจริต ปวงความกระวนกระวาย ปวงความร่ารอน ปวงความเดือดร้อน ปวงความปรุ่งแต่งที่เป็นอกุศล เหล่านี้เรียกว่า อันตรายที่ซ่อนเร้น"

"ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอะไร จึงชื่อว่าอันตราย? เพราะอรรถว่าครอบงำ...เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม...เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย..."

"ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าครอบงำ เป็นอย่างไร? คือ อันตรายเหล่านั้น ย่อมข่ม ย่อมกดขี่ ครอบงำ ท่วมทับ บั่นรอน ย่ำยี บุคคลนั้น..."

"ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม เป็นอย่างไร? คืออันตรายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ"

"ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย เป็นอย่างไร? คือ อกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้นเกิดขึ้นที่ภายใน อาศัยอัทธภาพอยู่ เหมือนกับสัตว์อาศัยรู ก็อยู่ในรู สัตว์อาศัยน้ำ ก็อยู่ในน้ำ สัตว์อาศัยป่า ก็อยู่ในป่า สัตว์อาศัยต้นไม้ ก็อยู่ที่ต้นไม้ ฯลฯ"

"สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยังมีศิษย์อยู่ร่วมด้วย ยังมีอาจารย์คอยสอดส่อง^{๖๔} ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุกสบาย; ภิกษุมีศิษย์อยู่ร่วมด้วย มีอาจารย์คอยสอดส่อง ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุกสบาย เป็นอย่างไร? กล่าวคือ พอจักขุเห็นรูป...พอโสตสดับเสียง...พอจมูกดมกลิ่น...พอลิ้นลิ้มรส...พอกายต้องสิ่งกระทบ...พอใจรู้ธรรมารมณฺ์ อกุศลธรรมชั่วร้าย ความดำริร่าม อันก่อกิเลส ผูกมัดทั้งหลาย ก็เกิดขึ้นแก่ภิกษุ อกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลาย ย่อมอยู่อาศัย เที้ยววังซ่านไปข้างในของเธอ เพราะเหตุดังนี้ นั้น เธอจึงถูกเรียกว่า มีลูกศิษย์อยู่ร่วมด้วย, อกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้น ย่อมคอยเรียกเร้าเธอ เพราะเหตุดังนั้น เธอจึงถูกเรียกว่า มีอาจารย์คอยสอดส่อง..."

"สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ เป็นมลทินภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นข้าศึกภายใน เป็นเพศฆาตภายใน เป็น

ผู้จงล้างภายใน, สามประการนี้คืออะไร? ได้แก่ โลภะ โทสะ...โมหะ ฯลฯ"

"โลภะ ก่อความเสียหาย โลภะทำให้กำเริบ คนไม่รู้เท่าทันว่ามันเป็นภัยที่เกิดขึ้นข้างใน โลภะเข้าแล้วไม่รู้ อรรถ โลภะเข้าแล้วไม่เห็นธรรม พอคความโลภเข้าครอบงำ เวลานั้นมีแต่ความมืดคือ: โทสะ ก่อความเสียหาย ฯลฯ โมหะก่อกความเสียหาย ฯลฯ (เหมือนกัน)"

"สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: คุณกรมหาบพิตร ธรรม ๓ ประการเกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ได้แก่ โลภะ...โทสะ...โมหะ ฯลฯ"

"โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นข้างในตนเอง ย่อมบั่นรอนคนใจบาบ เหมือนขุยไผ่บั่นรอนต้นไม้จะนั้น..."๖๕

"คุณกรมหาบพิตร ธรรม ๓ ประการ เมื่อเกิดขึ้นแก่โลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ได้แก่ โลภะ...โทสะ...โมหะ ฯลฯ"๖๖

"ภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลมี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ อกุศลมูลคือโลภะ อกุศลมูลคือโทสะ อกุศลมูลคือโมหะ"

"แม้ตัวโลภะเองก็เป็นอกุศล, คนโลภแล้ว ประทุษร้ายกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล, คน

โลภแล้ว ถูกความโลภครอบงำ มีจิตถูกโลภะบ่อนเสียแล้ว ย่อมหาเรื่องก่อความทุกข์แก่ผู้อื่น โดยฆ่าเขาบ้าง จองจำบ้าง ทำให้สูญเสียบ้าง ต่ำหนิโทษเอาบ้าง ชับไล่บ้าง ด้วยถือว่า ข้าพเป็นคนมีกำลัง ข้าพ เป็นผู้ทรงพลัง แม้ข้อนั้นก็ เป็นอกุศล; อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอเนก ซึ่งเกิดจาก โลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด มีโลภะเป็นปัจจัย เหล่านี้ ย่อมประดังมีแก่เขาด้วยประการดังนี้"

"แม้ตัวโทสะเองก็เป็นอกุศล, คนมีโทสะแล้ว ประทุษร้ายกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล, คนมีโทสะแล้ว... ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น... แม้ข้อนั้นก็ เป็นอกุศล, อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอเนก... ย่อมประดังมีแก่เขา ด้วยประการดังนี้ ฯลฯ"

"แม้ตัวโมหะเองก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว ประทุษร้ายกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว...ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ข้อนั้นก็ เป็นอกุศล, อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอเนก...ย่อมประดังมีแก่เขา ด้วยประการดังนี้ ฯลฯ"

"บุคคลเช่นนี้ ผู้ถูกอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดจากโลภะ... โทสะ...โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตถูกบ่อนแล้ว ในปัจจุบันนี้เอง ก็อยู่เป็นทุกข์ มีความคับแค้น คับแค้น เปรี้ยว เพราะกายแตก ตายไป ก็เป็นอันหวังทุกคืนได้ เปรียบเหมือน ต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อก็ตาม ถูกเถา ย่านทราย ๓ เถา ขึ้นคลุมยอด พันรอบต้นแล้ว ย่อมถึง

ความไม่เจริญ ย่อมถึงความพินาศ ย่อมถึงความเสื่อม ความวอดวาย..."

"ภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล มี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ กุศลมูลคืออโลภะ กุศลมูลคืออโทสะ กุศลมูลคืออโมหะ ฯลฯ"^{๖๖}

"ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ โลภะ...โทสะ...โมหะ..."

"กรรมใดกระทำด้วยโลภะ...โทสะ...โมหะ เกิดจากโลภะ...โทสะ...โมหะ มีโลภะ...โทสะ...โมหะ เป็นต้นเหตุเป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป(กรรมสมุทัย) ไม่เป็นไปเพื่อดับกรรม(กรรมนิโรธ)"

"ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร? ได้แก่ อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ..."

"กรรมใดกระทำด้วยอโลภะ...อโทสะ...อโมหะ เกิดจากอโลภะ...อโทสะ...อโมหะ มีอโลภะ...อโทสะ...อโมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความดับกรรม(กรรมนิโรธ) ไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป(กรรมสมุทัย)..."^{๖๗}

"ดูกรกาลามชนทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูติเตียน ธรรมเหล่านี้ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะ เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย"

"ดูกรกาลามชนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? โลภะ...โทสะ...โมหะ เมื่อเกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูล หรือเพื่อไม่เกื้อกูล"

(ตอบ: เพื่อไม่เกื้อกูล พระเจ้าข้า)

"คนที่โลภแล้ว...เคืองแค้นแล้ว...หลงแล้ว ถูกโลภะ...โทสะ...โมหะครอบงำ มีจิตอันถูกบ่อนแล้ว ย่อมสังหารชีวิตบ้าง ถือเอาของที่เขามิได้ให้บ้าง ล้วงภรรยาของผู้อื่นบ้าง พุคเห็บบ้าง ชักชวนผู้อื่นให้เป็นอย่างนั้นบ้าง ซึ่งเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน

(ทูลรับ: จริงอย่างนั้นพระเจ้าข้า)

"ดูกรกาลามชนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล?"

(ตอบ: เป็นอกุศล พระเจ้าข้า)

"ประกอบด้วยโทษ หรือไม่มีโทษ?"

(ตอบ: ประกอบด้วยโทษ พระเจ้าข้า)

"ผู้รู้ดีเตียน หรือผู้รู้สรรเสริญ?"

(ตอบ: ผู้รู้ดีเตียน พระเจ้าข้า)

"ธรรมเหล่านี้ ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ หรือหาไม่, หรือว่าพวกท่านมีความเห็นในเรื่องนี้อย่างไร?

(ตอบ: ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์, พวกข้าพระองค์มีความเห็นในเรื่องนี้ว่าอย่างนี้)

"โดยนัยดังนี้แล กาลามชนทั้งหลาย ข้อที่เราได้กล่าวไว้ว่า: มาเกิด กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่าถือโดยฟังตามกันมา ฯลฯ อย่าถือโดยนับถือว่าสมณะนี้เป็นครูของเรา, เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่าธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ฯลฯ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงละเสีย ดังนี้ นั้น เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลตั้งว่ามานี้"^{๖๕}

ต่อไปนี้เป็นคำสนทนาระหว่างพระเจ้าปเสนทิโกศล กับพระอานนท์ ถ้ามองตอบปัญหาเกี่ยวกับความหมายของความดี ความชั่ว ซึ่งจะเห็นว่า ท่านเอาหลักเกณฑ์ที่กล่าวข้างต้นเข้าสัมพันธ์กันทั้งหมด

ราชา: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ชนเหล่าใดเป็นพาล ไม่ฉลาด ไม่ใคร่ครวญ ไม่พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่น เราไม่ยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้นโดยความเป็นแก่นสาร, ส่วนชนเหล่าใดเป็นบัณฑิตฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา

ใคร่ครวญ พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่น เราย่อมยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้นโดยความเป็นแก่นสาร

พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ความประพฤติกาย... ความประพฤติกายวาจา... ความประพฤติกายใจ ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะพึงกล่าวโทษได้ คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศล มหาบพิตร

ราชา: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศล คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษ

ราชา: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษ คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความบีบคั้น^{๖๖}

ราชา: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความบีบคั้น คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล

ราชา: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล คืออย่างไร?

อาหนนฺทฺ: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ
ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนก็ดี เป็นไปเพื่อเบียด
เบียนผู้อื่นก็ดี เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายก็
ดี ที่อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งแก่เขา กุศล
ธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมถอยไป, มหาบพิตร
ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่าง
นี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะ
ฟังกล่าวโทษได้"

ต่อจากนั้น ท่านได้ทูลตอบคำถามในฝ่ายกุศลโดย
ทำนองเดียวกัน ลงท้ายสรุปว่า "ความประพฤติกาย...
ทางวาจา...ทางใจ ที่มีสุขเป็นผล คือ ความประพฤติ...ที่
ไม่เป็นไปทั้งเพื่อเบียดเบียนตน ทั้งเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น
ทั้งเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ที่อกุศลธรรมทั้งหลายย่อม
เสื่อมถอย และกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งแก่เขา,
มหาบพิตร ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ
อย่างนี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญูไม่ฟังกล่าว
โทษได้"^{๗๐}

"คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว
...ถูกราคะ...โทสะ...โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตอันถูกบ่อน
แล้ว ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดการเพื่อ
เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย
บ้าง ย่อมแสวงโพนนัสเป็นทุกข์ทางจิตใจบ้าง, ครั้นละราคะ
...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดการเพื่อเบียด

เบียนคน ไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดการเพื่อ
เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องแสวงโพนนัสเป็นทุกข์ทางจิต
ใจ"

"คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว
...ย่อมประพฤติกุจจริตทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ, ครั้นละ
ราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมไม่ประพฤติกุจจริต
ทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ"

"คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว
...มีจิตถูกบ่อนแล้ว...ย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์
คน ...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย,
ครั้นละราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมรู้จักตาม
เป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์คน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่ง
ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ฯลฯ"^{๗๑}

"บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนใจภายหลัง
มีหน้าชุ่มด้วยน้ำตา ร้องไห้ เสวยผล กรรมที่ทำนั้นไม่ดี,
บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนใจภายหลัง มีจิตเอิบ
อิมติใจ เสวยผล กรรมที่ทำนั้นแลดี"^{๗๒}

"คนทำกรรมใดไว้ ย่อมเห็นกรรมนั้นในตนเอง"^{๗๓}

"กรรมชั่ว ก็เหมือนน้ำนมรีดใหม่ ๆ ย่อมไม่แปร
เป็นผลในทันที, แต่กรรมชั่วย่อมตามเผาผลาญคนพาลเหมือน
ไฟที่เผาปิดไว้"^{๗๔}

"บุคคลใดเคยทำกรรมชั่วไว้ แล้ว(กลับตัวได้)
หันมาทำดีปิดกัน, บุคคลนั้นย่อมทำโลกให้แจ่มใสเหมือน

ตั้งดวงจันทร์ที่พ้นจากเมฆหมอก"๗๖

"ความดีที่ทำไว้เอง เป็นมิตรติดตามตัวสืบต่อไป"๗๗

"อานนท์! กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ที่เรากล่าวว่าไม่ควรทำโดยส่วนเดียวนี้ เมื่อผู้ใดกระทำ ก็พึงหวังโทษต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนได้๗๘ วิญญาณทั้งหลายใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียน กิตติศัพท์อันชั่วร้ายย่อมขจรไป ตายก็หลงพันเพื่อน เมื่อกายแตกทำลายภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก..."

"อานนท์! กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ที่เรากล่าวว่าควรทำโดยส่วนเดียวนี้ เมื่อผู้ใดกระทำ ก็พึงหวังอานิสงส์ต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนไม่ได้ วิญญาณทั้งหลายใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ กิตติศัพท์ดีงามย่อมขจรไป ตายก็ไม่หลงพันเพื่อน เมื่อกายแตกทำลายภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์..."๗๙

"ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด อกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ หากอกุศลเป็นสิ่งที่ไม่อาจละได้แล้วไซ้เร คงไม่กล่าวอย่างนั้น...แต่เพราะอกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ เราจึงกล่าวอย่างนั้น...อนึ่ง หากอกุศลนี้ คนละเสียแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แล้วไซ้เร คงไม่กล่าวว่ ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด แต่เพราะอกุศลนี้คนละได้แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่ ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด"

"ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมกุศลเถิด กุศลเป็นสิ่งที่อาจฝึกอบรมได้ หากกุศลเป็นสิ่งที่ไม่อาจฝึกอบรมได้แล้วไซ้เร คงไม่กล่าวอย่างนั้น...แต่เพราะกุศลเป็นสิ่งที่อาจฝึกอบรมได้ เราจึงกล่าวอย่างนั้น...อนึ่ง หากกุศล คนฝึกอบรมแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แล้วไซ้เร คงไม่กล่าวว่ ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมกุศลเถิด แต่เพราะกุศลนี้ คนฝึกอบรมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่ ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมกุศลเถิด"๘๐

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ก็มี ธรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย ก็มี ธรรมที่พึงละมิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญา จึงละได้ ก็มี"

"ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา เป็นไฉน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึงความละเมิดอันเป็นอกุศล บางส่วนด้วยกาย เพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูใคร่ครวญแล้ว กล่าวกะเธออย่างนี้ว่: ท่านผู้มีอายุถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยกาย จะเป็นการดีแท้ที่ท่านผู้มีอายุได้โปรดละกายทุจริต จงบำเพ็ญกายสุจริตเถิด, เธอถูกเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูใคร่ครวญแล้วว่กล่าวอยู่ จึงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต นี้เรียกว่ ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา"

"ธรรมที่ฟังละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย เป็นไหน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึงความละเมียดอันเป็นอกุศล บางส่วนด้วยวาจา เพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้ว กล่าวกะเธออย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุถึงความละเมียดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา จะเป็นการดีแท้ที่ท่านผู้มีอายุได้โปรดละละวจีหุจจริต จงบำเพ็ญวจีสุจจริตเถิด เธอถูกเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้วว่ากล่าวอยู่ จึงละละวจีหุจจริต บำเพ็ญวจีสุจจริต นี้เรียกว่า ธรรมที่ฟังละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย"

"ธรรมที่ฟังละ มิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงละได้ เป็นไหน? คือ โลกะ...โทสะ...โมหะ...ความโกรธ...ความผูกโกรธ... ความลบหลู่... ความยกตัวกตเขาไว้...ความตระหนี่ ฟังละมิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงละได้..."๘๐

การให้ผลของกรรม

ผลกรรมในระดับต่าง ๆ

ปัญหาที่ถกเถียงกันมากที่สุดเกี่ยวกับเรื่องกรรม ก็คือการให้ผลของกรรม โดยสงสัยเกี่ยวกับหลัก "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" ว่าเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ บางคนพยายามนำหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า ในโลกแห่งความเป็นจริง คนที่ทำชั่วได้ดี และคนที่ทำดีได้ชั่ว มีมากมาย ความจริง ปัญหาเช่นนี้เกิดจากความเข้าใจสับสนระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยมน์ โดยนำเอาความเป็นไปในนิยามและนิยมน์ทั้งสองนี้ มาปนเปกัน ไม่รู้จักแยกขอบเขตและชั้นตอนให้ถูกต้อง ดังจะเห็นว่า แม้แต่ความหมายของถ้อยคำในหลัก "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" นั้นเอง คนก็เริ่มต้นเข้าใจสับสน แทนที่จะเข้าใจความหมายของทำดีได้ดี ว่าเท่ากับทำความดีได้ความดี หรือทำความดี ก็มีความดี หรือทำความดี ก็เป็นเหตุให้ความดีเกิดมีขึ้น หรือทำความดี ผลดีตามกรรมนิยามก็เกิดขึ้น กลับเข้าใจเป็นว่า ทำความดี ได้ของดี หรือทำดีแล้ว ได้ผลประโยชน์หรือได้อามิสที่ตนชอบใจ เมื่อปัญหามีอยู่เช่นนี้ จึงควรมีการศึกษากันให้ชัดเจน

จุดสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหา คือความสับสนเกี่ยวกับขอบเขตที่แยกต่างหากจากกัน และที่สัมพันธ์กันระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยมน์ เพื่อความแจ่มแจ้งในเรื่องนี้

เบื้องต้นขอให้พิจารณาการให้ผลของกรรม โดยแบ่งเป็น ๔ ระดับ คือ

๑. *ระดับภายในจิตใจ* ว่ากรรมทำให้เกิดผลภายในจิตใจ มีการสั่งสมคุณสมบัติคือกุศลธรรมและอกุศลธรรม คุณภาพและสมรรถภาพของจิต มีอิทธิพลปรุงแต่งความรู้สึกนึกคิด ความโน้มเอียง ความนิยมชมชอบ และความสุข ความทุกข์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม

๒. *ระดับบุคลิกภาพ* ว่ากรรมทำให้เกิดผลในด้านการสร้างเสริมนิสัย ปรุงแต่งลักษณะความประพฤติ การแสดงออก ท่าที การวางตนปรับตัว อากาโรคบสนองความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และต่อสถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมทั่ว ๆ ไปอย่างไรบ้าง การให้ผลระดับนี้ต่อเนื่องออกมาจากระดับที่ ๑ นั้นเอง และมีขอบเขตคาบเกี่ยวกัน แต่แยกพิจารณา เพื่อให้มองเห็นแง่มุมของการให้ผลชัดเจนยิ่งขึ้น

๓. *ระดับวิถีชีวิตของบุคคล* ว่ากรรมชักนำความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ทำให้เขาได้รับประสบการณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ประสบผลตอบสนองจากภายนอก พบความเสื่อมความเจริญ ความล้มเหลว ความสำเร็จ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ และความสูญเสียต่าง ๆ ที่ตรงข้าม ซึ่งรวมเรียกว่า โลกธรรมทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม ผลระดับนี้อาจแยกมองได้สองด้าน คือ

- ผลสนองจากปัจจัยด้านอื่น ๆ ของสภาพแวดล้อม ที่นอกจากคน

- ผลสนองจากปัจจัยด้านบุคคลอื่นและสังคม

๔. *ระดับสังคม* ว่ากรรมที่บุคคลและคนทั้งหลายกระทำ มีผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างไรบ้าง เช่น ทำให้เกิดความเสื่อม ความเจริญ ความร่มเย็นเป็นสุข ความทุกข์ยากเดือดร้อนร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งผลจากการที่มนุษย์กระทำต่อสภาพแวดล้อมอื่น ๆ แล้วย้อนกลับมาหาตัวมนุษย์เอง

จะเห็นได้ชัดว่า ผลในระดับที่ ๑ และ ๒ คือผลภายในจิตใจและบุคลิกภาพ เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามเป็นใหญ่ ระดับที่ ๓ เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามกับสังคมนิยมน์เข้ามาสัมพันธ์กัน และเป็นจุดที่มักเกิดความสับสน ก่อให้เกิดปัญหาซึ่งควรพิจารณาในที่นี้ ส่วนระดับที่ ๔ แม้จะเป็นเรื่องสำคัญ แต่ก็อยู่นอกขอบเขตของการพิจารณาในหัวข้อนี้

คนทั่วไป เมื่อมองดูผลของกรรมที่เกิดแก่ตน หรือเพ่งจ้องติดตามผู้อื่นว่า ใครทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จริงหรือไม่ อย่างไร มักมองดูแต่ผลในระดับที่ ๓ คือความเป็นไปในชีวิตส่วนที่ ได้รับผลตอบสนองจากภายนอกเท่านั้น ทำให้มองข้ามผลในระดับที่ ๑ และ ๒ ไปเสีย ทั้งที่ผลสองระดับต้นนั้นแหละมีความสำคัญอย่างยิ่ง สำคัญทั้งในแง่เฉพาะของมันเอง เช่น สุขทุกข์ในใจ ความเข้มแข็งอ่อนแอ

ภายใน ความพร้อม ความแก่หรืออ่อนแห่งอินทรีย์ เป็นต้น และสำคัญทั้งในแง่เป็นที่มาแหล่งใหญ่ของผลในระดับที่สามด้วย กล่าวคือ ผลในระดับที่สามนั้น ส่วนที่เป็นขอบเขตของกรรมนิยามก็ต่อเนื่องมาจากผลในระดับที่ ๑ และ ๒ นั้นเอง เช่น สภาพจิตใจของบุคคลผู้นั้นเอง คือความสนใจ ความนิยมชมชอบ ความโน้มเอียง แนวทางแสวงสุขหรือระบายนทุกข์ภายในของเขา ซึ่งเป็นผลของกรรมในระดับที่ ๑ จะชักนำให้เขามองสิ่งนั้นเรื่องนั้นในแง่ไหน ๆ นำเขาเข้าไปหาสถานการณ์นั้น ๆ ทำการตอบสนองอย่างนั้น ๆ จะทำหรือไม่ทำสิ่งนั้น ๆ ทำให้เขาดำเนินตามวิถีชีวิตอย่างนั้น ๆ ให้ได้พบประสบการณ์ หรือประสบผลอย่างนั้น ๆ และให้มีความรู้สึกหรือทำที่ต่อสิ่งที่ประสบอย่างนั้น ๆ เป็นต้น เฉพาะอย่างยิ่งทำให้เกิดผลในระดับที่สอง ซึ่งก็ช่วยเสริมผลในระดับที่ ๑ ในการก่อผลระดับที่สามอย่างที่กล่าวมาแล้ว นั้นเอง รวมทั้งการที่ว่า เมื่อเขาจะทำการใด ๆ เขาจะทำสิ่งนั้น ๆ ตามแนวโน้ม ลักษณะใด ด้วยอาการใด จะทำไปตลอดไหม พบข้อขัดข้องอย่างไรจะยอม อย่างไร จะย่ำต่อไป จะทำสำเร็จหรือไม่ จะหยาบประณีตยิ่งหรือหย่อนอย่างไร ตลอดถึงว่า ตัวเขาจะปรากฏเป็นภาพในความรู้สึกนึกคิดของผู้อื่นอย่างไร อันจะมีผลย้อนกลับมาหาตัวเขาเองอีก ในรูปของความช่วยเหลือ ร่วมมือ หรือขัดแย้งปฏิเสธ เป็นต้น อันเป็นส่วนที่บุคลิกภาพของเขาชักนำคนอื่นให้ช่วยพาตัวเขาไปสู่ผลสนองที่น่าพอใจหรือไม่พอใจ

ใจ ทั้งนี้ มิได้ปฏิเสธองค์ประกอบด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะปัจจัยแวดล้อมทางสังคม ที่จะมาบีบบังคับหรือขัดขวางและมีอิทธิพลต่อเขาโดยอาศัยกรรมนิยามนี้ เพียงแต่ว่าในที่นี้มุ่งเน้นการมองกรรมนิยามจากด้านภายในออกมาอย่างเดียวก่อน ส่วนการมองจากด้านนอกเข้าไป จะเห็นในหลักปรโต โฆสะและกัลยาณมิตรที่จะกล่าวข้างหน้าเป็นต้น ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมนิยามตามที่กล่าวมานี้ มิใช่มีประโยชน์เฉพาะในด้านการแก้ไขปรับปรุงตนในการประกอบกรรมของบุคคลเองเท่านั้น แต่มีประโยชน์ในการที่คนอื่นหรือสังคมจะช่วยเหลือบุคคลให้โน้มโน้มไปในทางแห่งกุศลกรรม ด้วยการจัดสรรอำนาจสภาพแวดล้อมและเครื่องชักจูงที่ดึงตามหลักปฏิรูปเทสวาสและกัลยาณมิตรคทา หรือสัปปุริสุปัสสยะอีกด้วย

ในหัวข้อก่อน ได้กล่าวถึงการก่อผลของกรรมในระดับที่ ๑ คือ ภายในจิตใจไว้พอเป็นเค้าแล้ว ส่วนการก่อผลในระดับที่สองก็ต่อเนื่องจากระดับที่ ๑ นั้นเอง และได้กล่าวถึงความหมายคร่าว ๆ ไว้แล้ว ทั้งสองระดับนั้นเกี่ยวข้องถึงผลในระดับที่สามด้วย แต่ไม่ใช่ข้อพิจารณาโดยตรง ณ ที่นี้ จึงขอผ่านไป

ผลกรรมในระดับที่สาม คือ ความเป็นไปแห่งวิถีชีวิตพร้อมด้วยผลตอบสนองต่าง ๆ นั้น ว่าที่จริงก็เป็นเรื่องของกรรมนิยามนั้นแหละ และส่วนมากก็สืบเนื่องมาจากผลในระดับที่ ๑ และ ๒ เช่น ถ้าคนผู้หนึ่งมีใจรักงาน ทำ

งานสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร จัดการงานได้ดี เขาก็
น่าจะได้รับผลงานและผลตอบแทนดี อย่างน้อยดีกว่าคนที่
เกียจคร้านหรือทำงานไม่สุจริต ข้าราชการที่ซื่อสัตย์สุจริต
มีความสามารถ ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการบังเกิดผลดี ก็
น่าที่จะเจริญก้าวหน้าในราชการ อย่างน้อยดีกว่าข้าราชการ
ที่ไม่สามารถและไม่เข้มแข็งในหน้าที่ แต่บางทีผลหากเกิด
เช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะผลในระดับที่สามมิใช่เกิดจากกรรม
นิยามอย่างเดียวล้วน หากแต่มีปัจจัยด้านนิยามและนิยมน์
อื่น ๆ เฉพาะอย่างยิ่งสังคมนิยมน์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เมื่อ
มองดูแต่กรรมนิยามอย่างเดียว ไม่มองปัจจัยด้านอื่นให้
ครบถ้วน และไม่รู้จักแยกขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่าง
นิยาม-นิยมน์ต่าง ๆ ก็จะทำให้เกิดความสับสน แล้วคำกล่าวที่
ว่า ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี ก็ติดตามมา ถ้ากรรมนิยามทำ
งานล้ำพังอย่างเดียวก็ย่อมไม่มีปัญหา ผลก็เกิดตรงตาม
กรรมนั้น ตัวอย่างเช่น ขยันอ่านหนังสือเรียน หยิบหนังสือ
เล่มหนึ่งขึ้นมาตั้งใจอ่าน ก็อ่านจบ ได้ความรู้ แต่บาง
คราวร่างกายอ่อนเพลียเกินไป หรือปวดศีรษะ หรืออากาศ
ร้อนเกินไป ก็อาจอ่านไม่จบ หรืออ่านไม่รู้เรื่อง หรือเกิด
อุบัติเหตุอะไรขึ้นในระหว่าง การอ่านก็ต้องหยุดชะงักลง
ดังนั้นเป็นต้น อย่างไรก็ตาม ฟังพระตถาคตเจ้าได้ว่า ถึงอย่างไร
ก็ตาม สำหรับมนุษย์ กรรมนิยามก็ยังคงเป็นแกนกลางชี้นำ
วิถีชีวิต หรือเป็นปัจจัยตัวเอกที่กำหนดการได้รับผลสนองดี
ร้ายต่าง ๆ ในชีวิตอยู่อย่างแน่นอน สำหรับผู้ที่รู้สึกผิดหวัง

ในตนเอง หรือมองเห็นใครอื่นก็ตามว่าทำดีแล้วไม่ได้ดีนั้น
แม้ยังไม่ได้ตรวจสอบเหตุปัจจัยในด้านต่าง ๆ ให้ชัดเจนเลย
ก็อาจลองมองดูอย่างง่าย ๆ ก่อนว่า นี่ถ้าเราไม่ได้ทำกรรม
ดีนั้นไว้ คงจะแย่ยิ่งกว่านี้ นั่น ถ้าเขาไม่ได้ทำดีไว้บ้าง
เขาคงตกหนักยิ่งกว่านั้นอีก ถ้ามองอย่างนี้ บางทีจะเริ่มเกิด
ความเข้าใจ มองเห็นอะไร ๆ ค่อย ๆ ชัดมากขึ้น และ
ตระหนักว่า ถึงอย่างไร กรรมที่ทำไว้ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย
และอาจสืบลงไปจนถึงผลภายในจิตใจและผลต่อบุคลิกภาพ
อย่างที่กล่าวแล้วด้วย

ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับการให้ผลของกรรม ขอ
ให้มาดูและแก้ไขกันตั้งต้นแต่ข้อความแสดงหลักที่เดียว คำ
กล่าวที่ชาวไทยนิยมพูดว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้น
มาจากพุทธศาสนสุภาษิตว่า ดังนี้^{๘๖}

ยาทิสฺ วปเต พิชฺ	ดาทิสฺ ลภเต ผลํ
กฺลฺยาณกฺริ กฺลฺยาณํ	ปาปกฺริ จ ปาปํ

แปลว่า: หว่านพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น (ผู้)ทำดี
ได้ดี (ผู้)ทำชั่ว ได้ชั่ว

คาถานี้เป็นพุทธพจน์ในรูปของอภิปุจฉา (คำกล่าว
ของฤาษี)และโพธิสัตว์ภาษิต ซึ่งพระพุทธเจ้านำมาตรัสเล่า
ท่านรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก นับว่าเป็นข้อความที่แสดง
หลักกรรมของพระพุทธศาสนา ได้อย่างกระชับรัดกุม

พึงสังเกตว่า ความท่อนแรกที่เป็นอุปมานั้น ท่าน

นำเอาพีชนิยามมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ เพียงแต่พิจารณาข้ออุปมานี้ให้ดี ก็จะแยกความสับสนระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยมได้ทันที กล่าวคือข้อความว่า หว่านพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น แสดงกฎธรรมชาติฝ่ายพืชพันธุ์ว่า ปลูกมะขาม ได้มะขาม ปลูกองุ่น ได้องุ่น ปลูกผักกาด ได้ผักกาด เป็นต้น ไม่ได้แสดงผลในทางสังคมนิยมแต่ประการใดว่า ปลูกมะขามแล้วจะได้เงิน หรือปลูกผักแล้วจะรวย เป็นต้น ซึ่งเป็นคนละชั้นตอนกัน พีชนิยามกับสังคมนิยมจะมาสัมพันธ์กันก็ในตอนที่ว่า ปลูกองุ่น ได้องุ่นแล้ว พอดีถึงคราวที่ตลาดต้องการองุ่นมาก จึงขายได้ราคาดีและปีนั้นจึงรวย แต่อีกคราวหนึ่งปลูกแตงโม ได้แตงโม แลระงอกงาม ได้ผลมากด้วย แต่ปีนั้น คนปลูกแตงโมกันมาก ผลตกทั่วไปจนมีเกินความต้องการของตลาด ทำให้ราคาตก ปีนั้นขายขาดทุน ต้องทิ้งเปล่าเสียมากมาย นอกจากปัจจัยด้านความต้องการของตลาดแล้ว อาจมีปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอีก เช่นเรื่องคนกลาง การกดราคา เป็นต้น แต่สาระสำคัญก็คือ จะเห็นความแน่นอนของพีชนิยามคงตัว และเห็นขอบเขตของพีชนิยามกับสังคมนิยม ทั้งที่แยกต่างหากจากกัน และที่สัมพันธ์กันได้อย่างชัดเจน อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น คนมักมองกรรมนิยาม กับสังคมนิยมสับสนกัน โดยพูดว่า ทำดีได้ดี ในความหมายว่า ทำดีแล้วรวย ทำความดีแล้วได้เลื่อนตำแหน่ง เป็นต้น ซึ่งก็น่าจะเป็นเช่นนั้น แต่บางทีก็ไม่ใช่ เหมือนกับพูดว่า ปลูกมะม่วงได้เงินดี

ปลูกมะพร้าวทำให้รวย เขาปลูกน้อยหน้าจึงยากจน ซึ่งอาจจะจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ แต่ความจริงก็คือ เป็นการพูดข้ามชั้นตอน ไม่แสดงความจริงตลอดสาย อาจใช้ได้สำหรับภาษาพูดพอรู้กัน แต่ถ้าจะเอาความจริงแท้ ต้องแสดงเหตุปัจจัยชอยออกไปโดยว่ากันให้ละเอียด

องค์ประกอบที่ส่งเสริมและขัดขวางการให้ผลของกรรม

การที่กรรมนิยามจะแสดงผลออกมาในระดับของวิถีชีวิต ทำให้มีความเป็นไปต่าง ๆ ประสบผลตอบสนองจากภายนอก อันน่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้างนั้น ในบาลีท่านแสดงหลักไว้ว่า ต้องขึ้นต่อองค์ประกอบต่าง ๆ ๔ คู่ คือ สมบัติ ๔ และวิบัติ ๔^๑

สมบัติ แปลง่าย ๆ ว่า ข้อดี หมายถึงความเพียบพร้อมสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งช่วยเสริมส่งอำนวยความสะดวกให้กรรมตีปรากฏผล และไม่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พุคสัน ๆ ว่า องค์ประกอบอำนวยความสะดวกเสริมกรรมดี สมบัติมี ๔ อย่าง คือ

๑. คติสมบัติ สมบัติแห่งคติ ถึงพร้อมด้วยคติ หรือคติให้ คือ เกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศที่เจริญ เหมาะหรือเกื้อกูล ตลอดจนในระยะสั้น คือ ดำเนินชีวิตอยู่หรือไปในถิ่นที่โอกาสอำนวย

๒. อุปธิสมบัติ สมบัติแห่งร่างกาย ถึงพร้อมด้วย

ร่างกาย หรือรูปร่างให้ เช่น มีรูปร่างสวย ร่างกายสง่างาม หน้าตาทำทางดี น่ารัก นานิยมเลื่อมใส สุขภาพดี แข็งแรง

๓. กาลสมบัติ สมบัติแห่งกาล ถึงพร้อมด้วยกาล หรือกาลให้ คือ เกิดอยู่ในสมัยที่บ้านเมืองมีความสงบสุข ผู้ปกครองดี ผู้คนมีศีลธรรม ยกย่องคนดี ไม่ส่งเสริมคนชั่ว ตลอดจนในระยะสั้น คือ ทำอะไรถูกกาลเวลา ถูกจังหวะ

๔. ปโยคสมบัติ สมบัติแห่งการประกอบ ถึงพร้อมด้วยการประกอบกิจ หรือกิจการให้ เช่น ทำเรื่องตรงกับที่ เขาต้องการ ทำกิจตรงกับความสามารถของตน ทำการถึงขนาดถูกหลักครบถ้วนตามเกณฑ์ หรือเต็มอัตรา ไม่ใช่ทำครึ่ง ๆ กลาง ๆ หรือเหยาะแหยะ หรือไม่ถูกเรื่องกัน รู้จักจัดทำ รู้จักดำเนินการ

ส่วน วิชาปฏิบัติ แปลงง่าย ๆ ว่าข้อเสีย หรือจุดอ่อน หมายถึงความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งไม่อำนวยแก่การที่กรรมดีจะปรากฏผล แต่กลับเปิดช่องให้กรรมชั่ว แสดงผล พุคสัน ๆ ว่า องค์ประกอบบกพร่อง เปิดช่องให้กรรมชั่ว วิชาปฏิบัติ มี ๔ อย่าง คือ

๑. คติวิชาปฏิบัติ วิชาแห่งคติ หรือคติเสีย คือ เกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศ สภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ ไม่เหมาะ ไม่เกื้อกูล ทางดำเนินชีวิต ถิ่นที่ไปไม่อำนวย

๒. อุปวิชาปฏิบัติ วิชาแห่งร่างกาย หรือรูปกายเสีย

เช่น ร่างกายพิกลพิการ อ่อนแอ ไม่สวยงาม กิริยาท่าทาง น่าเกลียด ไม่ชวนชม ตลอดจนสุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรครุม

๓. กาลวิชาปฏิบัติ วิชาแห่งกาล หรือกาลเสีย คือ เกิดอยู่ในยุคสมัยที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติ ไม่สงบเรียบร้อย ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มากด้วยการเบียดเบียน ยกย่องคนชั่ว บีบบังคับคนดี ตลอดจนทำอะไรไม่ถูกกาลเวลา ไม่ถูกจังหวะ

๔. ปโยควิชาปฏิบัติ วิชาแห่งการประกอบ หรือกิจการเสีย เช่น ผักไฟในกิจการหรือเรื่องราวที่ผิด ทำการไม่ตรง ความถนัด ความสามารถ ใช้ความเพียรในเรื่องไม่ถูกต้อง ทำการครึ่ง ๆ กลาง ๆ เป็นต้น

คู่ที่ ๑ คติสมบัติ เช่น เกิดอยู่ในถิ่นเจริญ มีบริการ การศึกษาดี ทั้งที่สติปัญญาและความขยันไม่เท่าไร แต่ก็ยัง ได้ศึกษามากกว่า เข้าถึงสถานะทางสังคมสูงกว่าอีกคนหนึ่ง ซึ่งมีสติปัญญาและความขยันหมั่นเพียรดีกว่า แต่ไปเกิดอยู่ในถิ่นป่าดง หรือเช่น ไปเกิดเป็นทวดา ถึงจะแยะอย่างไร ก็ยังสุขสบาย ไม่เดือดร้อน ไม่อดอยาก คติวิชาปฏิบัติ เช่น มีพระพุทธเจ้าอุบัติตรัสสอนธรรม แต่ตัวไปเกิดอยู่เสียในป่าดง หรือในนรก ก็หมดโอกาสได้ฟังธรรม หรือมีสติปัญญาดี แต่ไปเกิดเป็นคนป่าอยู่ในกาฬทวีป ก็ไม่มีโอกาสได้เป็น นักปราชญ์ในวงการศิลปะและศาสตร์ทั้งหลาย มีความรู้ความ

สามารถดี แต่ไปอยู่ในถิ่นหรือในชุมชนที่เขาไม่เห็นคุณค่าของความรู้ความสามารถนั้น เข้ากับเขาไม่ได้ ถูกเหยียดหยามบีบบังคับ อยู่อย่างเดือดร้อน เป็นต้น๔๔

คู่ที่ ๒ อุปริสมบัติ เช่น รูปร่างสวยงาม น่าชื่นชม แม้ไปเกิดในตระกูลยากไร้หรือถิ่นห่างไกล รูปร่างช่วยให้ขึ้นมาสู่ฐานะและถิ่นที่มีเกียรติยศและความสุข อุปริวิบัติ เช่น เกิดในถิ่นหรือในตระกูลมั่งคั่งสมบูรณ์ แต่พิกลพิการงอโย้ไปไม่อาจได้รับเกียรติยศและความสุขความรื่นรมย์ที่พึงได้ คนสองคน มีคุณสมบัติอย่างอื่นเสมอเหมือนกัน คนหนึ่งรูปร่างสง่าหรือสวยงาม อีกคนหนึ่งขี้ริ้วขี้เหร่ หรือขี้โรค ในกรณีที่ถือร่างกายเป็นส่วนประกอบด้วย คนมีกายดีก็ได้รับผลไป แม้ในกรณีที่ไม่ถือกายเป็นคุณสมบัติ ก็เป็นกรรมตาของคนทั่วไปที่จะเอนเอียงเข้าหาคนที่มรูปร่างดี คนที่รูปร่างดีจะต้องยอมรับความจริงที่เป็นกรรมตาของชาวโลกข้อนี้ และตระหนักว่า ผู้ที่จะมีจิตเที่ยงตรงไม่เอนเอียงเพราะเหตุแห่งรูปร่างดีรูปร่างดีนี้ ก็มีแต่คนที่ประกอบด้วยคุณธรรมพิเศษ ยิ่งกว่าคนทั่วไป รู้เช่นนี้แล้วไม่พึงเสียใจ จากนั้นจะได้เร่งชวนชววยสร้างเสริมคุณสมบัติส่วนอื่น ๆ ให้มีพิเศษยิ่งกว่าปกติ ถ้าคนรูปร่างดีใช้ความพยายามหนึ่งส่วน คนมีอุปริวิบัติอาจต้องพยายามสองหรือสามส่วน เป็นต้น ข้อสำคัญอย่าท้อแท้ บ้างจยที่หย่อนก็รู้ ที่เสริมได้ก็เร่งทำ ความรู้กรรมจึงจะเกิดประโยชน์

คู่ที่ ๓ กาลสมบัติ เช่น เป็นคนชื่อสัตย์สุจริต ทำสิ่งที่ดีงาม มาเกิดอยู่ในยุคที่ผู้ปกครองดี สังคมดี ยกย่องเชิดชูคนดี คนผู้นั้นก็มีเกียรติมีความเจริญ หรือบ้านเมืองสงบสุข ผู้มีสติปัญญาเป็นนักปราชญ์ก็มีโอกาสแสดงความรู้ความสามารถให้ปรากฏและให้เป็นประโยชน์ หรือในยุคสมัยหนึ่ง คนนิยมกาพย์กลอนกันมาก คนเก่งกาพย์กลอนก็รุ่งเรืองเฟื่องฟู ส่วนกาลวิบัติก็ตรงข้าม เช่น ในยามสังคมเสื่อมจากศีลธรรม ผู้ปกครองไม่ประกอบด้วยธรรม คนทำดีไม่ได้รับยกย่อง หรืออาจถูกเบียดเบียนกดขี่ประสบความเดือดร้อน หรือยามบ้านเมืองปั่นป่วนวุ่นวาย มีศึกสงคราม ไม่มีใครสนใจคนทำความดีทางสันติ แม้มีสติปัญญาความสามารถ ก็ไม่มีโอกาสสร้างสรรค์งานที่เป็นประโยชน์ หรือในยุคที่สังคมนิยมคนตรีหยาบร่อน คนที่เชี่ยวชาญในคนตรีสงบเยือกเย็น ก็ไม่ได้รับความสนใจยกย่อง เป็นต้น

คู่ที่ ๔ ปโยคสมบัติ เช่น คนไม่ใช่คนดีมีความสามารถจริง แต่รู้จักเข้าหาคนควรเข้าหา รู้จักหลบเลี่ยงเรื่องควรหลบเลี่ยง อะไรควรเสียยอมเสีย ทำให้ตนเจริญก้าวหน้าไปได้ และความเสียหายบกพร่องของตน ก็ไม่ปรากฏ หรือมีความสามารถในการปลอมแปลงเอกสารเอาความสามารถนั้นมาใช้ทางดี เช่น ในงานพิธีฐานหลักฐานทางด้านปโยควิบัติ เช่น มีความรู้ความสามารถและคุณสมบัติอื่นดีหมด แต่ติดการพนัน จึงไม่ได้รับการคัดเลือกไปทำงาน หรือมีฝีมือทำรวดเร็วมาก พอจะเป็นนักกรีฑา

ชั้นเลิศ แต่เอาความสามารถนั้นไปใช้ในการวิ่งจ็อกซิ่งทรัพย์สินของเขา หรือตนมีฝีมือดีในทางช่าง แต่ไปนั่งทำงานเสมียนที่ไม่ถนัด เป็นต้น

ผลในระดับที่สามนี้ ส่วนมากเป็นเรื่องของโลกธรรม ซึ่งมีความผันผวนแปรปรวนไม่แน่นอน แต่ก็เป็นเรื่องชั้นเปลือกผิวภายนอก มิใช่แก่นในของชีวิต จะกระทบกระทั่งหนักเบา ก็อยู่ที่ว่าจะมีความยึดติดถือมั่นมากน้อยเพียงใด ถ้าไม่ยึดติด สามารถวางใจ ก็มีความสุขได้เสมอ หรืออย่างน้อยก็ทุกข์ไม่มาก และผ่านเหตุการณ์ไปได้ด้วยดี ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงสอนให้มีปัญญารู้เท่าทันธรรมดา ประกอบด้วยสติ มิให้หลงไหลประมาทมัวเมา คราวสุขคราวได้ ก็ไม่หลงล่าพองเคลิ้มไป คราวทุกข์คราวเสีย ก็ไม่ซุ่มมัวคลุ้มคลั่งปล่อยตัวถล่มลงในทางชั่วทางเสีย ค่อยผ่อนผันแก้ไข เหตุการณ์ด้วยสติปัญญา เมื่อยังต้องการโลกธรรมฝ่ายดีคือที่ชื่นชอบเป็นอิฏฐารมณ์ ก็กำหนดสมบัติวิบัติที่เป็นกำลังหรือจุดอ่อนของตน และจัดสรรเลือกองค์ประกอบฝ่ายสมบัติที่จัดเลือกได้ หลีกเว้นวิบัติเสีย แล้วพยายามเข้าถึงผลดีที่มุ่งหมายด้วยกรรมที่เป็นกุศล ซึ่งมีผลมั่นคงและลึกซึ้งถึงชีวิตทุกระดับของตน ไม่สร้างผลด้วยอกุศลกรรม และไม่ถือโอกาส ยามสมบัติอำนาจ ประกอบการอกุศล เพราะสมบัติและวิบัติที่ประการนั้นเป็นของไม่แน่นอน เมื่อกาลโอกาสที่เอื้ออำนาจผ่านไป กรรมร้ายก็จะแสดงผล ฟุ้งถือโอกาสยามสมบัติช่วยเร่งประกอบกุศลกรรมเท่านั้น คือถือเอาแต่ส่วนที่ดั่งามไว้

โทษของหลักการที่กล่าวมานี้ โดยนัยนี้ ก็สรุปได้ว่า ถ้าจะทำการใด ในเมื่อมีองค์ประกอบของนิยามหลายฝ่ายเข้ามาเกี่ยวข้อง อย่างน้อยก็พึงทำองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามให้ดี เป็นส่วนที่ยึดเอาไว้ได้อย่างแน่นอนอนันใจแล้วอย่างหนึ่งก่อน ส่วนองค์ประกอบฝ่ายนิยามอย่างอื่น ก็พึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเอามาใช้เสริม เท่าที่ไม่เป็นโทษในแง่ของกรรมนิยามต่อไป หากปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็เรียกว่า เป็นผู้รู้จักถือเอาประโยชน์จากกุศลกรรมและสมบัติวิบัติทั้งสิ้น หรือรู้จักใช้ทั้งกรรมนิยามและสังคมนิยมนี้ในทางที่เป็นคุณ

สำหรับบางคน อาจต้องเตือนว่า อย่ามัวคิดงุ่นงอยู่เลย ว่า ทำไมคนนั้นไม่ทำดี แต่กลับได้ดี ทำไมคนนี้ทำไม่ดี แต่ไม่เห็นเป็นอะไร ทำไมเราทำอย่างนี้ ไม่เห็นได้อะไร ดังนี้ เป็นต้น บัจจุบันหรือองค์ประกอบของนิยามทั้งหลาย เราอาจยังตรวจดูรู้ไม่ทั่วถึง และพึงคิดว่า ตัวเรานี้ ปัญญาที่จะรู้จักเลือกถือเอาประโยชน์จากนิยามอื่น ๆ ก็ไม่มี หนาซ้ำ องค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามที่เป็นฐานยืนพื้นแน่นอนอยู่ที่นี่ ก็ยังไม่ใส่ใจที่จะทำให้ดีเสียอีก ถ้าชินเป็นอย่างนี้ ก็คงมีแต่จะต้องทรุดหนักลงไปทุกที

อย่างไรก็ตาม เมื่อมองให้เข้าถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ผู้ประกอบกรรมดีย่อมไม่ติดอยู่เพียงชั้นที่ยังมุ่งหวังผลอันเป็นโลกธรรม (ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ) ตอบสนองแก่ตน เพราะกุศลกรรมที่แท้จริง เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เขาจึงทำกรรมด้วยจาคะ ใส่อกุศล

ในใจและเพื่อแผ่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ทำกรรมด้วยเมตตากรุณา ช่วยคนอื่นให้พ้นทุกข์ และสนับสนุนความอยู่ร่วมกันโดยสุขสงบมีไมตรี ทำกรรมด้วยปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อโพธิ เพื่อให้ธรรมแพร่หลายครองใจคนและครองสังคม ซึ่งจัดเข้าได้ว่า เป็นกรรมขั้นสูงสุด คือกรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ตามหลักที่ยกมาอย่างแล้วข้างต้น๕๕

ผลกรรมในช่วงกว้างไกล: ชาติน้ำ นรก-สวรรค์

เนื้อความในหัวข้อที่กำลังจะกล่าวนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาการให้ผลของกรรม ในระดับวิถีชีวิตของบุคคล ที่รวมอยู่แล้วในหัวข้อใหญ่ แต่ที่แยกออกมาตั้งเป็นหัวข้อโดยเฉพาะในที่นี้ ก็เพราะการให้ผลของกรรมชั่วอย่างไกลแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นปัญหาที่มีผู้เอาใจใส่กันมากเป็นพิเศษ แม้ว่าในที่นี้ จะไม่มุ่งอธิบายเรื่องนี้ และถือว่าได้แสดงหลักกรรมไว้ในหัวข้อใหญ่แล้ว แต่ก็เห็นสมควรจะได้กล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างไว้เป็นแนวทางสำหรับศึกษาพิจารณา

เมื่อเจตนาที่ประกอบด้วยกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นในใจ ก็เป็นอันว่ากิจกรรมของจิตได้เริ่มต้นแล้ว จิตได้มีการเคลื่อนไหวหรือไหวตัวแล้ว เราอาจเลียนศัพท์ฝ่ายวัตถุมาใช้และเรียกอาการนี้ว่าพลังแห่งเจตน์จำนงได้เกิดขึ้น พลังนี้เป็นไปอย่างไร มีกระบวนการทำงานในระหว่างอย่างไร โดย

อาศัยปัจจัยอื่น ๆ อะไรอีกบ้าง เรามักไม่รู้เข้าใจ และไม่ใส่ใจที่จะรู้ แต่มักสนใจเฉพาะผลข้างปลายที่ปรากฏสำเร็จรูปออกมาแล้ว โดยเฉพาะพลังแห่งเจตน์จำนง ที่แสดงผลออกไปในโลกแห่งวัตถุและในสังคมมนุษย์นั้น เป็นสิ่งที่มองเห็นได้ชัด และพูดถึงได้ง่าย ผลสำเร็จแห่งพลังเจตน์จำนงในโลกฝ่ายวัตถุ มีตัวอย่างมากมาย โดยเฉพาะสิ่งประดิษฐ์ทั้งหลาย ตั้งแต่รองเท้าไปจนถึงยานอวกาศสูดวงดาวต่าง ๆ ตั้งแต่ขวานหินจนถึงระเบิดนิวเคลียร์ ตั้งแต่ไม้บังคับคะแนนจนถึงเครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นต้น หรือในทางสังคม เช่น ระบบ ระบอบ และสถาบันต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระบอบการปกครองแบบต่าง ๆ ก็ตาม ระบบเศรษฐกิจแบบต่าง ๆ ก็ตาม สถาบันต่าง ๆ ของสังคมก็ตาม การจัดระเบียบกลไกการบริหารการปกครองรัฐ การจัดรูปองค์กรและระบบงานต่าง ๆ เป็นต้น เป็นที่รู้กันดีว่าสิ่งเหล่านี้มีความละเอียดซับซ้อนยิ่งนัก ความข้อนี้ย่อมเป็นเครื่องสองแสดงว่า กระบวนการแห่งเจตน์จำนงพร้อมด้วยกลไกของจิต ที่เป็นเวทีแสดงหรือเป็นโรงงานของมัน จะต้องมีความละเอียดซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง อย่างน้อยก็ไม่ด้อยไปกว่าระบบระบอบหรือสิ่งประดิษฐ์ชนิดละเอียดซับซ้อนที่สุด ที่มันเองได้คิดสร้างสรรค์ขึ้น เรามีความรู้ที่นับได้ว่าดีมากเกี่ยวกับความเป็นมาของสิ่งประดิษฐ์ หรือระบบแบบแผนบางอย่างที่จิตอาศัยเจตน์จำนงสร้างสรรค์ขึ้น ว่าได้ดำเนินมาแต่แรกคิดจนสำเร็จผลอย่างไร แต่ในด้านสภาวะของชีวิตจิตใจ อัน

เป็นที่อาศัยของเจตน์จำนงนั้น พร้อมทั้งวิถีความเป็นไปของชีวิตจิตใจที่ถูกเจตน์จำนงนั้นปรุงแต่ง กระบวนการปรุงแต่งจะดำเนินไปอย่างไรบ้าง เรากลับมีความรู้น้อยเหลือเกิน อาจพูดได้ว่า ยังเป็นความลับอันมีคมสำหรับมนุษย์ทั่วไป ทั้งที่ความเป็นไปของชีวิตนั้น เป็นเรื่องของตัวเองที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงมีส่วนได้ส่วนเสียมากที่สุด ด้วยเหตุที่มีความมืดมัวไม่รู้เช่นนี้ เมื่อประสบภาวะหรือสถานการณ์ที่เป็นผลข้างปลายของการปรุงแต่ง มนุษย์จึงมักจับเหตุจับผลต้นปลายชนกันไม่คิด มองปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้องไม่เห็นหรือไม่ทั่วถึง แล้วกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ พาลไม่ยอมรับกฎแห่งกรรม ซึ่งก็คือไม่เชื่อกฎแห่งเหตุและผลหรือความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง และการไม่ยอมรับกิติการมัวกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ก็ดี ก็เป็นการทำกรรมขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมีผลเสียติดตามมา คือ การสูญเสียโอกาสที่จะแก้ไขปรับปรุงตน และตัดแปลงแต่งแก้กระบวนการที่จะทำผลให้สำเร็จตามต้องการ หรือหนักกว่านั้น อาจพาลพาลด้วยโทษะทำการมร้ายอื่นที่มีผลเสียรุนแรงยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ท่านยอมรับว่า กระบวนการให้ผลของกรรมนี้ เป็นเรื่องละเอียดซับซ้อนยิ่ง พันวิสัยแห่งความคิดไม่อาจคิดให้เห็นแจ่มแจ้ง บาลีจัดเป็นอจินไตย คือ สิ่งที่ไม่พึงคิดอย่างหนึ่ง^{๘๖} ท่านว่า ถ้าชินครุ่นคิดก็มีส่วนที่จะอัดอันเป็นบ้า ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิใช่หมายความว่าพระพุทธเจ้าทรงห้ามไม่ให้เราคิด เพียงแต่ทรงแสดงความจริงไป

ตามธรรมดาว่า เรื่องนี้คิดเอาไม่ได้หรือไม่อาจจะเข้าใจได้สำเร็จด้วยการคิดหาเหตุผล แต่เป็นเรื่องที่เข้าใจได้ด้วยการรู้ และเมื่อคิดไปจะเกิดเป็นบ้าขึ้น ก็มีใช่เป็นเพราะพระพุทธรเจ้าหรือใครลงโทษหรือทำให้บ้า แต่ผู้คิดเป็นบ้าไปตามธรรมดาของเขาเอง เพราะคิดอัดอันตันงุ่นไป

ถึงแม้จะเป็นอจินไตย ก็มีใช่ว่า เราจะตะตะต้องไม่ได้ แ่งที่เราจะเกี่ยวข้องได้ก็คือเกี่ยวข้องด้วยความรู้และเท่าที่เรารู้ แล้วมีความมั่นใจตามแนวความรู้นั้น โดยศึกษาพิจารณาสิ่งที่เราตามดูรู้เห็นได้ คือ สิ่งที่กำลังเป็นไปอยู่จริงในปัจจุบัน จากส่วนย่อยหรือจุดเล็กที่สุดขยายออกไปได้แก่ กระบวนการแห่งความคิดหรือเจตน์จำนงที่กล่าวมาแล้วนั้น เริ่มตั้งแต่ให้เห็นว่า เมื่อคิดดีเป็นกุศล ก็เกิดเป็นผลดีก็ชีวิตจิตใจอย่างไร เมื่อคิดร้ายเป็นอกุศล เกิดเป็นผลร้าย ชีวิตจิตใจเสียหายอย่างไร ผลนั้นออกไปภายนอกสู่ผู้อื่น ผู้สังคม สู่โลก ในทางดีไม่ใช่อะไร แล้วสะท้อนกลับเข้ามาหาตัวอีกในทางดีร้ายอย่างไร และให้เห็นกระบวนการก่อผลที่ละเอียดซับซ้อนเนื่องด้วยปัจจัยหลายอย่าง และหลายฝ่าย จนพอหยั่งเห็นแนวแห่งความละเอียดซับซ้อนที่อาจเป็นไปได้เกินกว่าจะคาดหมายอย่างง่าย ๆ และให้เกิดความมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เมื่อเข้าใจความเป็นไปส่วนย่อยในช่วงสั้นอย่างไร ก็พอมองเข้าใจความเป็นไปช่วงยาวไกลได้อย่างนั้น เพราะความเป็นไปช่วงยาวนั้นก็สืบไปจากช่วงสั้น และประกอบด้วยช่วงสั้น

ที่ขยายออกไปนั่นเอง ถ้าปราศจากช่วงสั้นเสียแล้ว ช่วงยาว จะมีหาได้ไม่ อย่างนี้เรียกว่าเกิดความเข้าใจตามแนวธรรม

เมื่อมันใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ในส่วนที่เกี่ยวกับเจตนาหรือเจตน์จำนงแล้ว ก็คือ มันใจในกฎแห่งกรรม หรือเชื้อกรรมนั่นเอง ครั้นมันใจในกฎแห่งกรรมแล้ว เมื่อต้องการผลที่ปรารถนาใดก็หวังผลนั้นจากการกระทำ และกระทำการตามเหตุปัจจัย ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย ให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เมื่อยังต้องการผลที่ดี ทั้งในแง่กรรมนิยาม และทั้งในแง่โลกธรรม ก็พึงศึกษาปัจจัยหรือองค์ประกอบ ทั้งในด้านกรรมนิยามและด้านนิยามอื่น ๆ ให้ครบถ้วน แล้วทำปัจจัยเหล่านั้นให้เกิดขึ้นพร้อมโดยรอบคอบ อย่างที่ได้กล่าวในตอนที่แล้ว ไม่ต้องพูดถึงงานปรุงแต่งวิถีชีวิตดอก แม้แต่งานประดิษฐ์สร้างสรรค์ในภายนอก นักประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ผู้ฉลาดย่อมจะไม่คำนึงถึงเฉพาะแต่เนื้อหาแห่งความคิดปรุงแต่งหรือเจตน์จำนงของคนเพียงอย่างเดียว แต่ย่อมคำนึงถึงปัจจัย หรือองค์ประกอบฝ่ายนิยามนิยมนั้นที่เกี่ยวของด้วย เช่น ช่างใช้ความวิจิตรแห่งเจตน์จำนงออกแบบบ้านไม้หลังหนึ่ง อย่างสวยงาม เมื่อเอาแบบในความคิดนั้นออกมาสร้างเป็นบ้านจริงในโลกแห่งวัตถุ ก็ต้องคำนึงด้วยว่าจะใช้ไม้ชนิดใด สำหรับส่วนใด มีไม้เนื้อแข็ง เนื้ออ่อน เป็นต้น หากที่ควรใช้ไม้เนื้อแข็ง กลับใช้ไม้ฉฉา แม้ว่าแบบที่ออกแบบไว้จะสวยงามปานใด บางทีก็อาจพังเสียก่อน ไม่สำเร็จ

ประโยชน์ที่จะได้ใช้เป็นบ้านตามประสงค์ หรือแบบที่คิดปรุงแต่งออกไว้ควรจะสวยงาม แต่ใช้วัสดุก่อสร้างที่ดูน่าเกลียด ซึ่งมนุษย์ทั้งหลายเขาไม่นิยมชมชอบ ความงามของรูปแบบก็พลอยหมดความหมายไปด้วย หรือเหมือนนักออกแบบเครื่องแต่งกาย คำนึงแต่ความวิจิตรแห่งเจตน์จำนงของตน ไม่นึกถึงอุณหภูมิแห่งดินฟ้าอากาศของถิ่น ซึ่งเป็นปัจจัยฝ่ายอนุนิยาม ประดิษฐ์เสื้อผ้าสวยงามที่ควรใช้ในถิ่นหนาวจัดให้แก่คนในถิ่นร้อนจัด ก็ไม่สำเร็จประโยชน์เช่นเดียวกัน มนุษย์ผู้เป็นช่างปรุงแต่งวิถีชีวิตของตน พึงมีความฉลาดรอบคอบในการประกอบเหตุปัจจัย เยี่ยงอุปมาที่กล่าวแล้วนี้

ถึงตอนนี้ มีข้อที่เห็นควรย้ำไว้เป็นพิเศษอย่างหนึ่ง คือ ในการที่จะควบคุมการใช้ประโยชน์จากกรรมนิยาม ให้เป็นไปในทางที่ดีงามอย่างแน่นอนนั้น จะต้องพยายามปลูกฝังหรือสร้างเสริมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะให้เกิดขึ้นด้วย คือ ต้องฝึกอบรมให้คนเกิดความใฝ่ธรรม รักความดีงาม เช่น อยากให้ชีวิตของคนเป็นชีวิตที่บริสุทธิ์ ดีงาม อยากให้สังคมมนุษย์เป็นสังคมแห่งความดีงาม เป็นระเบียบเรียบร้อย มีความสงบสุข อยากให้สิ่งทั้งหลายที่ตนเกี่ยวข้องหรือกระทำ ดำรงอยู่ในภาวะดีงามเป็นเลิศ หรือเจริญเข้าสู่ภาวะดีงามสูงสุดของมัน อยากให้ธรรมแพร่หลายออกไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ดังนี้ เป็นต้น^{๘๑} ทั้งนี้เพราะว่า ถ้าทราบใดคนยังขาดกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ และมีแต่ความโลภต่อผลที่

ดีในแง่โลกธรรมอย่างเดียว เขาก็จะพยายามเล่นตลกกับกรรมนิยาม หรือพยายามหลอกหลวงกฎธรรมชาติดูอยู่เรื่อยไป (ความจริง เขาหลอกกฎธรรมชาติไม่ได้ แต่เขาหลอกตัวของเขาเองนั่นเอง) และก็จะก่อให้เกิดผลร้ายทั้งแก่ชีวิตของตนเอง แก่สังคม และแก่มนุษยชาติทั้งหมดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่

ปราชญ์หลายท่านเห็นว่า การที่จะให้คนสามัญทั้งหลายเชื่อกฎแห่งกรรมและตั้งอยู่ในศีลธรรม จะต้องให้เขายอมรับการให้ผลของกรรมในช่วงยาวไกลที่สุด คือ ผลจากชาติก่อน และผลในชาติหน้า และดังนั้น จึงจะต้องพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิด หรืออย่างน้อยแสดงหลักฐานให้เห็นให้ได้ โดยเหตุนี้บ้าง โดยมุ่งแสวงความรู้บ้าง ปราชญ์และผู้สนใจบางท่าน และบางกลุ่มบางคณะ จึงได้พยายามอธิบายหลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด โดยอ้างกฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ เช่น The Law of Conservation of Energy โดยขยายออกไปจากเจตนาที่เป็นกิจกรรมการเคลื่อนไหวของจิต ซึ่งเคยเอ่ยถึงแล้ว หรืออ้างทฤษฎีทางจิตวิทยาอย่างอื่นๆ บ้าง^{๔๔} พยายามเสาะสืบพิสูจน์หลักฐานเกี่ยวกับการระลึกชาติได้บ้าง^{๔๕} ตลอดจนใช้วิธีการแบบทรงเจ้าเข้าผีก็มี เรื่องราวและคำอธิบายเหล่านี้และทำนองนี้ จะไม่นำมากล่าวไว้ เพราะหนังสือนี้มุ่งแสดงพุทธธรรมตามสายความคิดในพระพุทธศาสนาเองเท่านั้น ผู้สนใจเรื่องราวและคำ

อธิบายเช่นนั้น พึงหาอ่านหาคว้าด้วยตนเองตามที่มาได้ให้ไว้เป็นต้น สำหรับในที่นี้ จะกล่าวเพียงข้อสังเกตและข้อคิดที่เกี่ยวข้องบางอย่างเท่านั้น

คำที่กล่าวว่า ถ้าพิสูจน์ให้คนทั่วไปเห็นได้ว่าตายแล้วเกิด ชาติหน้ามีจริง กรรมตามไปให้ผลจริง จนคนทั้งหลายยอมเชื่อเช่นนั้นแล้ว การสอนศีลธรรมจะได้ผล คนจะกลัวบาป ยอมเว้นชั่วและทำดีกันทั่วไป คำกล่าวนี้ นับว่ามีเหตุผลอยู่น้อย เพราะถ้าคนเชื่อเช่นนั้นจริง ผลในทางปฏิบัติก็อาจจะเกิดขึ้นเช่นนั้นเป็นอย่างมาก ท่านผู้กล่าวเช่นนี้ก็นับว่าเป็นผู้ตั้งใจดีและมีเหตุผลเป็นพื้นฐาน จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องที่จะปล่อยให้ท่านเหล่านั้นดำเนินการศึกษาสอบสวนค้นคว้าของท่านไป โดยคนอื่น ๆ พลอยยินดีและสนับสนุน เท่าที่อยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผลและความสมควรไม่เฉไฉฉลาดออกไปสู่แนวทางแห่งความมั่งงายไขว้เขว เช่น มิใช่ว่า แทนที่จะนำสิ่งที่อยู่ในโลกแห่งความลึกลับพิสูจน์ไม่ได้ ออกมาสู่การพิสูจน์ได้ กลับนำสิ่งที่พิสูจน์ได้เข้าไปสู่โลกแห่งความลึกลับที่พิสูจน์ไม่ได้ หรือแทนที่จะนำสิ่งลึกลับซึ่งคนไร้อำนาจที่จะจัดทำ ออกมาสู่ภาวะที่มนุษย์จัดการได้ กลับทำให้คนหมดอำนาจ ต้องหันไปพึ่งอาศัยสิ่งลึกลับจนตนเองทำอะไรไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น เมื่อสอบสวนค้นคว้ากันอยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผลแล้ว อย่างน้อยก็อาจได้ประโยชน์ทางวิชาการ ให้รู้กันไปเสียที่ว่า มนุษย์เข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้แล้วจะแค่นี้เท่านั้น ทั้งนี้ มีข้อควรย้ำว่า จะต้อง

ปล่อยให้เป็นเรื่องของปราชญ์บางท่านบางขณะนั้นท่านทำของท่านไป คนอื่น ๆ หรือคนทั่วไปไม่พึงไปขลุ่ยขลุ่ยสรวนด้วย เพียงแต่รอรับทราบผลที่แน่นอนเด็ดขาดแล้ว หรือฟังข่าวความเคลื่อนไหวอยู่ห่าง ๆ อย่างคนชอบรู้ชอบฟังเท่านั้น คือ จะต้องไม่พากันทั่วไปเข้าไปหมกมุ่นในกระบวนการระหว่างการพิสูจน์ด้วย

นอกจากนี้ แม้ตัวนักปราชญ์ผู้สอบสวนค้นคว้าเกี่ยวกับชาติก่อนชาตินี้หน้าตนเอง ก็ไม่ควรหมกมุ่นกับเรื่องเช่นนั้นเกินไป จนมองด้านเดียว เห็นความสำคัญเฉพาะแต่แนวการพิสูจน์โลกหน้าเท่านั้น แล้วละเลยความสำคัญด้านปัจจุบัน กลายเป็นสุดโต่งหรือเลยเถิดไปเสีย และจะต้องมองให้ครบ ทั้งด้านผลดีและผลเสียของการให้ความสำคัญแก่เรื่องนั้นด้วย กล่าวคือ นอกจากผลดีที่คาดหมายนั้นแล้ว จะต้องตระหนักถึงผลเสียด้วยว่า การย่ำความสำคัญให้คนกลัวการไปเกิดในที่ชั่ว และอยากไปเกิดในที่ดีมากเกินไป จะเป็นการชวนให้คนหันไปวุ่นกับการคิดหวังผลในโลกหน้า และเอาใจใส่เฉพาะแต่กิจการและกิจกรรม ซึ่งเนื่องด้วยการที่จะไปเก็บเกี่ยวผลในชาติหน้า จนละเลยประโยชน์สุขและความดีงาม ที่ตนและหมู่ชนควรพยายามเข้าถึงให้ได้ในชีวิตนี้ นอกจากนั้น เมื่อไม่มีสติระมัดระวังให้ดี ความมุ่งหมายเดิมที่จะให้คนกลัวผลร้ายของกรรมชั่ว สบายใจว่าจะได้พบผลดีของกรรมดีตลอดไปถึงโลกหน้าแล้วมีความมั่นใจในกฎแห่งกรรม พยายามเว้นกรรมชั่ว ทำกรรมดีในโลกนี้ ก็กลับ

กลายเป็นว่าจะทำการชนิดที่มุ่งเอาผลในชาติหน้าโดยตรงอย่างเดียว เกิดความโลภต่อผลชนิดนั้น แล้วกลายเป็นนักทำบุญแบบค้ากำไรไปเสีย เมื่อการณกลายมาเสียอย่างนี้แล้ว ก็จะทำให้ผลเสียขึ้นอีกประการหนึ่ง คือ การย่ำความสำคัญของผลดีผลร้ายที่จะได้ประสบในชาติหน้ามากเกินไป เป็นการมองข้ามหลักการฝึกอบรมกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ กลายเป็นการไม่ยอมรับหรือถึงกับดูหมิ่นมนุษย์ว่า ไม่มีความไฝ่ธรรม รักความดี หรือไม่อาจฝึกปรือความไฝ่ธรรม รักความดีนั้นให้เกิดมีและเจริญเพิ่มพูนได้ เป็นเหมือนกับบอกว่า มนุษย์ไม่สามารถเว้นชั่วทำดีด้วยความไฝ่ดี รักความประณีตบริสุทธิ์ มนุษย์เว้นชั่วทำดีได้ด้วยความโลภหวังผลตอบแทนแก่ตนเพียงอย่างเดียว แล้วปล่อยปละละเลยไม่ใส่ใจที่จะฝึกอบรมคนในด้านกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ

อนึ่ง ถึงแม้จะเป็นการสมเหตุสมผลไม่น้อยที่ถ้าพิสูจน์ให้เห็นชัดจนคนทั่วไปเชื่อว่า ตายแล้วเกิดใหม่จริง คนจะยอมอยู่ในศีลธรรมกันเป็นอย่างดี แต่การที่จะรอให้คนมีศีลธรรมกันขึ้นเอง ต่อเมื่อได้เห็นผลสำเร็จของการพิสูจน์นั้นแล้ว ก็เป็นการไม่สมเหตุสมผลแต่อย่างใด เพราะไม่อาจทราบได้ว่า คำว่า "ถ้า" ในการพิสูจน์นั้น จะกลายเป็นผลสำเร็จแท้จริงได้เมื่อใด คือ ไม่รู้ว่าเมื่อใดจะพิสูจน์กันเสร็จ และถ้าว่ากันตามความจริงแท้อย่างเคร่งครัดแล้ว คำว่าพิสูจน์ในความหมายว่าแสดงให้เห็นแจ้งประจักษ์ ก็ไม่อาจใช้ได้กับเรื่องนี้ เพราะคนอื่นไม่สามารถแสดงการ

เกิดใหม่ของคนหนึ่งให้อีกคนหนึ่งดูได้ การเกิดใหม่เป็นสิ่งที่ต้องรู้ประจักษ์ด้วยตนเอง ที่พูดกันว่าพิสูจน์นั้น ก็เป็นเพียงขั้นหาหลักฐานพยานมาให้ดูและวิเคราะห์เหตุผลมาให้ฟังเท่านั้น ส่วนตัวแท้ของเรื่องก็เข้าแนวเป็นอจินไตย คือคิดเองด้วยเหตุผลไม่ได้ และเป็นเรื่องเหนือสามัญวิสัยอยู่นั่นเอง ถึงจะพยายามพิสูจน์แสดงหลักฐานกันไปเพียงไร สำหรับคนสามัญ ก็คงอยู่ในขั้นศรัทธา หรือความเชื่ออยู่นั่นเอง จะแตกต่างกันก็เพียงจากไม่เชื่อมาเป็นเชื่อ และ เชื่อน้อย เชื่อมาก และในเมื่อยังเป็นเรื่องของความเชื่อ ก็จะมีผู้ไม่เชื่อ และยังมีโอกาสแห่งความคลงแคลงสงสัย หรือความสงสัยไม่แน่ใจในผู้ที่เชื่ออยู่ได้ต่อไป ถึงคนที่ไม่เชื่อก็เช่นกัน ก็ได้เพียงขั้นเชื่อ คือ เชื่อว่าไม่เป็นอย่างนั้น เพราะยังไม่รู้ประจักษ์เหมือนกัน จึงยังมีช่องว่างที่จะระแวงสงสัยต่อไป จนกว่าจะหมดกังขาเมื่อได้เป็นโสดาบัน รวมความว่า การที่จะพยายามชี้แจงเหตุผล และแสดงหลักฐานพยานให้คนเชื่อเรื่องตายแล้วเกิดและให้เชื่อกันมากขึ้น ก็มีผลคืออยู่ ใครทำอะไร (ถ้าความพยายามนั้นไม่กระทบกระเทือนเสียหายต่อหลักการสำคัญข้ออื่น ๆ ของพระพุทธานุศาสน์ เช่น ไม่ทำให้กลายเป็นผู้ที่ต้องหวังพึ่งอำนาจภายนอกหรือสิ่งเร้นลับมากขึ้น เป็นต้น) แต่การที่จะให้การประพาศธรรมหรือการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธานุศาสน์ ต้องขึ้นต่อการพิสูจน์เรื่องนี้ ย่อมเป็นการไม่สมควรและไม่ถูกต้อง

ข้อสรุป: การพิสูจน์และทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องชาติหน้า

เรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรกสวรรค์ มีจริงหรือไม่ เป็นคำถามที่คนสนใจกันมาก และเป็นข้อกังวลำบากใจของคนทั่วไป เพราะเป็นความลับของชีวิตที่อยู่ในอวิชชา จึงเห็นควรกล่าวสรุปแทรกไว้ที่นี่เล็กน้อย เฉพาะแง่ว่า มีจริงหรือไม่ พิสูจน์ได้อย่างไร

๑. ตามคำสอนในพุทธศาสนา เมื่อว่าตามหลักฐานในคัมภีร์ และแปลความตามตัวอักษร ก็ตอบได้ว่า สิ่งเหล่านี้มี

๒. การพิสูจน์เรื่องนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่อาจแสดงให้เห็นประจักษ์แก่ผู้ไม่รู้ ไม่ว่าในทางบวกหรือในทางลบ คือ ไม่ว่าในแง่มี หรือในแง่ไม่มี เป็นไปได้เพียงขั้นเชื่อว่ามี หรือเชื่อว่ามี เพราะทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อ หรือผู้พยายามพิสูจน์ว่ามีและผู้พยายามพิสูจน์ว่าไม่มี ต่างก็ไม่วินิจฉัยที่ไปที่มาแห่งชีวิต ไม่ว่าของตนหรือผู้อื่น ต่างก็มีคดีอดีตรู้ไกลออกไปไม่ถึงแม้เพียงการเกิดคราวนี้ของตนเอง แม้แต่ชีวิตตนเองที่เป็นอยู่ขณะนี้ก็ยังไม่รู้ และมองไม่เห็นอนาคตแม้เพียงว่า พรุ่งนี้จะเป็นอย่างไร

๓. ถ้าจะพิสูจน์ หลักมีว่า สิ่งที่เห็น ต้องคู่ด้วยตา สิ่งที่ได้ยิน ต้องฟังด้วยหู สิ่งที่ลิ้ม ต้องชิมด้วยลิ้น เป็นต้น สิ่งที่เห็น ถึงจะใช้ลิ้นหูลิ้นและลิ้นลิ้นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่ได้ยิน จะใช้ลิ้นตากับลิ้นจมูรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้

หรือสิ่งที่เห็น สิ่งที่ไต่ย็น แต่ต่างระดับคลื่น ต่างความถี่ ก็ไม่รู้กัน บางอย่างที่เรามองเห็น สิบตาคนรวมกันก็ไม่เห็น บางอย่างที่เราไต่ย็น สิบหูคนรวมกันก็ไม่ไต่ย็น เป็นต้น ในแง่ที่หนึ่ง การตายการเกิดเป็นประสบการณ์ของชีวิตโดยตรง หรือแคบลงมาเป็นปรากฏการณ์ของจิต ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตเอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้

- ก) พิสูจน์ด้วยจิต ท่านให้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่ถึงที่ แต่ถ้าไม่ยอมทำตามวิธีนี้ หรือกลัวว่า ที่ว่าเห็นในสมาธิ อาจเป็นการเอา นิมิตหลอกตัวเอง ก็เลื่อนวิธีต่อไป
- ข) พิสูจน์ด้วยชีวิต ตั้งแต่เกิดมาคราวนี้ คนที่อยู่ยังไม่เคยมีใครตาย ดังนั้น จะรู้ว่าเกิดหรือไม่ ต้องพิสูจน์ด้วยการตายของใครของคนนั้น แต่วิธีนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครกล้าทดลอง
- ค) เมื่อไม่ยอมพิสูจน์ ก็ได้เพียงขั้นแสดงหลักฐาน พยานและชี้แจงเหตุผล เช่น หาตัวอย่างคน ระลึกชาติได้และสอบสวนกรณีต่าง ๆ เช่นนั้น หรือแสดงเหตุผลโดยหาความจริงอื่นมาเปรียบ เทียบ อย่างเรื่องวิสัยแห่งการเห็น การไต่ย็น ที่ขึ้นต่อระดับคลื่นและความถี่ เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้ว ช่วยให้เห็นว่า น่าเชื่อ เชื่อบ้าง หรือเชื่อมากขึ้น เป็นต้น ซึ่งก็รวมอยู่ในขั้นของความเชื่อเท่านั้น

๔. ไม่ว่าใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ หรือจะพยายาม พิสูจน์ให้กันและกันดูได้แค่ไหนก็ตาม สิ่งหลักเลี่ยงไม่ได้ ไม่มีใครหนีพ้น ทุกคนต้องเกี่ยวข้อง และเป็นที่ยึดต่อยอก ไปของชีวิตข้างหน้าที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อว่ามีนั้นด้วย ก็คือ ชีวิตขณะนี้ ที่มีอยู่แล้วนี้ ที่จะต้องปฏิบัติต่อมันอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนั้น สิ่งที่เราเอาใจใส่ให้มากจึงได้แก่ชีวิต ในปัจจุบัน และสำหรับพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็น ศาสนาแห่งการปฏิบัติ สิ่งที่เป็นจุดสนใจกว่า และเป็นที่ยึดใจแท้ จึงได้แก่ การปฏิบัติต่อชีวิตที่เป็นอยู่นี้ ว่า จะดำเนินชีวิตที่กำลังเป็นไปอยู่ได้อย่างไร จะใช้ชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้ อย่างไร เพื่อให้เป็นชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดี และเพื่อให้ชีวิตข้างหน้า ถ้ามี ก็มั่นใจได้ว่า จะยึดต่อยอกไปเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย ดังนั้น สิ่งที่เราควรกล่าวถึง จึงได้แก่ ข้อสังเกต และข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติดังต่อไปนี้

- บาลีชั้นเดิม คือพระสูตรทั้งหลาย กล่าวบรรยาย เรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรก สวรรค์ ใว้ไม่น้อยนัก^{๕๐} โดยมาก ท่านเพียงเอ่ยถึงหรือกล่าวถึงเท่านั้น แสดงถึงอัตราส่วนของ การให้ความสนใจแก่เรื่องนี้ว่ามีเพียงเล็กน้อย ในเมื่อเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลก หรือข้อปฏิบัติจำพวก ศีล สมาธิ ปัญญา

- บาลีเมื่อกล่าวถึงผลร้ายของกรรมชั่ว และอนิสังส ของกรรมดี ถ้ากล่าวถึงการไปเกิดในนรกหรือสวรรค์ มักกล่าวไว้ต่อท้ายผลที่จะประสบในชีวิตนี้ โดยกล่าวถึงผลใน

ชีวิตนี้ ๔-๕-๑๐ ข้อ แล้วจึงจบลงด้วยคำว่า "เมื่อกายแตก ทำลาย ภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก" หรือ "เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์"^{๕๑} ข้อสังเกตในเรื่องนี้มี ๒ อย่างคือ ประการแรก ท่านถือผลในชีวิตปัจจุบันเป็นสำคัญ และแยกแยะอย่างชัดเจนเป็นอย่างไร ไป ส่วนผลหลังตาย กล่าวเพียงปิดท้ายไว้ให้ครบรายการ ประการที่สอง การตรัสถึงผลดีผลร้ายเหล่านั้น เป็นไปในลักษณะแสดงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ เป็นผลที่จะเกิดขึ้นเองตามเหตุ ไม่ต้องวอนหวัง เป็นเรื่องของการรู้ไว้ให้เกิดความมั่นใจเท่านั้น ถึงไม่ต้องตั้งความปรารถนาก็ยอมเป็นไปเช่นนั้น

- สำหรับคนที่ไม่เชื่อ ในเมื่อยังได้เพียงแค่เชื่อ คือ เชื่อว่าไม่มี ยังไม่รู้แจ้งประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของคนได้โดยเด็ดขาด คนเหล่านี้ เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวิญญูณสาวเสื่อมไปแล้ว ถูกชราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว ซึ่งเมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มาก ดังนั้น เพื่อความมั่นใจ ถึงคนที่ไม่เชื่อก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจและโล่งใจ

- สำหรับคนที่เชื่อ

ก) พึงให้ความเชื่อนั้น อิงหลักแห่งความเป็นเหตุปัจจัยอย่างแท้จริง คือ ให้มองผลในชาติหน้าว่าสืบต่อไปจากคุณภาพของจิตใจที่ได้สร้างขึ้นไว้แล้วในชาตินี้ แล้ว

เน้นที่การทำกรรมดีในปัจจุบัน เพื่อสร้างเสริมคุณภาพจิต คุณภาพชีวิตที่ดีงาม เพื่อให้ชีวิตที่สืบต่อไปข้างหน้าเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย การเน้นในแง่นี้จะทำให้การเกี่ยวข้องกับชาติหน้าหรือหวังผลชาติหน้า เป็นไปในรูปของความมั่นใจโดยอาศัยปัจจุบันเป็นฐาน และการหวังผลชาติหน้านั้น จะยิ่งทำให้เอาใจใส่ให้ความสำคัญแก่ชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันมากขึ้น ไม่เสียหลักที่ว่า ถึงจะยุ่งเกี่ยวกับชาติหน้าอย่างไร ก็อย่าให้สำคัญกว่าชาติที่เป็นอยู่ขณะนี้ และจะได้ไม่เน้นการทำกรรมดีแบบเป็นการลงทุนเพื่อแสวงหาผลกำไร

ข) ความเชื่อต่อชาติหน้านั้น ควรช่วยให้เลิกหรือให้บรรเทาการพึ่งพาอาศัยอำนาจดลบันดาล หรือสิ่งลึกลับในภายนอกลงด้วย เพราะการเชื่อชาติหน้าหมายถึงการเชื่อกรรมดีที่ตนกระทำ และการที่จะต้องก้าวหน้าเจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏนั้น ส่วนการรอหวังพึ่งอำนาจภายนอก ย่อมเป็นการทำตัวให้อ่อนแอลง และเป็นการกดตัวเองให้ถอยจมลงหรือล้าหลังห่างออกไปในสังสารวัฏ หากผู้ใดล้าตัวหวังพึ่งอำนาจเหล่านั้นไปบ้างแล้ว ก็ควรรีบถอยตัวออกมาสร้างเรียวแรงกำลังของตนเองขึ้นใหม่โดยเร็ว

- สำหรับผู้เชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม จะต้องพยายามก้าวไป หรือได้รับการสอนให้ก้าวไป จนถึงขั้นวันกรรมชั่ว ทำกรรมดี โดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อ นั่นเลย คือ ทำดีได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามีชาติหน้า ก็จะไม่ทำชั่ว ผลขั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้โดย

๑) ฝึกรวมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือ ทำให้เกิดความใฝ่ธรรม รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมดจด มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน^{๕๒}

๒) สร้างความใฝ่รักในปิติสุขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความใฝ่ปิติสุขประณีตหรือการได้ประสบปิติสุขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุนาการทำดี โดยตัวของมันเอง ทั้งนี้ เพราะการที่จะได้ปิติสุขประณีตนั้น ย่อมเป็นเงื่อนไขอยู่ในตัวว่าต้องเว้นทุจริตประกอบสุจริต และการได้ปิติสุขประณีตนั้นแล้ว ก็จะเป็นแรงหนุนเหนี่ยวไม่ให้หลงใหลกามถึงขั้นที่จะประกอบกรรมชั่วร้ายได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับปิติสุขประณีตชั้นโลกีย์ อาจต้องระมัดระวังบ้างที่จะไม่ให้ติดเพลินมากเกินไปจนเสียงาน หรือหยุดความก้าวหน้า^{๕๓}

๓) ฝึกรวมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาหรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือ มีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมคาแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร ไม่หลงใหลติดอาภิสหรือกามวัตถุถึงกับจะทำกรรมชั่วร้าย มองชีวิตจิตใจของมนุษย์อื่นสัตว์อื่นด้วยความเข้าใจ หยั่งเห็นทุกข์สุขและความต้องการของเขา พอที่จะทำให้เกิดการในทางที่เกื้อกูลช่วยเหลือด้วยกรุณา ใจไม่โน้มโน้มไปในทางที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ข้อนี้นับเป็นขั้นแห่งการดำเนินชีวิตของท่านผู้ได้

เข้าถึงโลกุตตรธรรมซึ่งมีโลกุตตรสัมมาทิฐฐิเกิดขึ้นแล้ว หรืออย่างน้อยก็เป็นขั้นของผู้ดำเนินชีวิตตามแนวปฏิบัติเพื่อเข้าถึงโลกุตตรธรรมนั้น ถ้าแม้ยังไม่ถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง ก็เป็นอยู่ด้วยศรัทธาที่เป็นบุพภาคของปัญญานั้น คือ ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาและเป็นไปเพื่อปัญญา ซึ่งเชื่อในวิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มั่นใจในวิถีที่เป็นอิสระด้วยปัญญานั้นว่าเป็นชีวิตที่ดีงามประเสริฐสุด และพยายามดำเนินปฏิบัติพาแห่งการเป็นอยู่ด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยกรุณานั้นด้วยตนเอง^{๕๔}

ความจริง หลักปฏิบัติทั้งสามข้อนี้เนื่องถึงกัน ใช้ประกอบเสริมกันได้ โดยเฉพาะข้อที่ ๑) ต้องใช้ในการทำสิ่งดีงามทุกอย่าง จึงเป็นที่อาศัยของข้อ ๒) และ ๓) ด้วย

ถ้าปฏิบัติได้ตามหลักสามข้อนี้ ความเชื่อเรื่องผลกรรมในชีวิตหน้า ก็จะเป็นเพียงส่วนช่วยเสริมความมั่นใจในการเว้นชั่วทำดี ให้มั่นคงแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นสำหรับบางคน แต่ไม่ถึงกับเป็นตัวตัดสินใจเด็ดขาดว่า ถ้าเขาจะไม่ได้รับผลนั้นในชาติหน้าแล้ว เขาจะไม่ยอมทำความดีเลย

ถ้าอ่อนแอเกินไป ไม่สามารถฝึกคนหรือฝึกตนให้ปฏิบัติตามหลักสามข้อนี้ได้ การใช้ความเชื่อต่อผลกรรมชาติหน้าเป็นเหตุจูงใจให้เว้นชั่วทำดี ก็ยังดีกว่าปล่อยให้ดำเนินชีวิตกันอย่างหลงใหลในการเสพเสวยกามวัตถุ มุ่งแต่แสวงหาอาภิสมาปรนเปรอตน ซึ่งมีแต่จะทำให้การเบียดเบียนและความชั่วร้ายนานาโรคแพร่หลาย นำชีวิตและ

สังคมไปสู่หายนะถ่ายเดียว และถึงอย่างไร ความเชื่อผลกรรมชาติหน้า ก็จัดเข้าในโลกียสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อไปให้ก้าวหน้าไปในทางตั้งงามได้งายขึ้น

ผลกรรมตามแนวอุพกัมมวิกังคสูตร

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็ขอ นำพุทธพจน์แห่งสำคัญที่กล่าวถึงผลกรรมซึ่งสืบเนื่องจากปัจจุบันไปถึงภพหน้า ตามที่ปรากฏในอุพกัมมวิกังคสูตร มาแสดงไว้ สรุปใจความได้ดังนี้^{๕๕}

"ดูกรรมมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้ ทรามและประณีต"

๑. ก. สตรีหรือบุรุษมักทำปาณาติบาต เป็นคนเหี้ยมโหด หมกมุ่นอยู่ในการประหารชีวิตประหาร ไร้เมตตาการุณย์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรั่งพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุสั้น

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ละเว้นปาณาติบาต มีเมตตาการุณย์ มักเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรั่งพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ

ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุยืน

๒. ก. สตรีหรือบุรุษผู้มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยมือไม้ศัสตรา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรั่งพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคมาก (ที่โรค)

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรั่งพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง สุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคน้อย (มีสุขภาพดี)

๓. ก. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนมักโกรธ เคียดแค้นง่าย ใครว่ากล่าวนิดหน่อย ก็ขัดใจพลุ่งพล่าน พยาบาทแสดงความขี้ใจน้อยให้ปรากฏ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรั่งพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม (ไม่สวยไม่งาม)

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่มักโกรธ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรั่งพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนน่าเลื่อมใส (มีรูปร่างท่าทางชวนใจนิยม)

๔. ก. สตรีหรือบุรุษผู้มีใจริษยา คนอื่นได้ลาภได้ รับความเคารพนับถือกราบไหว้บูชา ก็ไม่สบายใจ ทนไม่ได้ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดิ์น้อย (ต่ำด้อยด้อยอำนาจ)

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่มีใจริษยา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดิ์มาก (มีเดชมีอำนาจมาก)

๕. ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่บำเพ็ญทาน ไม่ให้ปัน ข้าว น้ำ ผ้าถุงห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโทษะน้อย

ข. สตรีหรือบุรุษผู้บำเพ็ญทาน ให้ปันข้าว น้ำ ผ้าถุงห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโทษะมาก

๖. ก. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนแข็งกระด้าง เย่อหยิ่ง ขอบคูดูกคน ไม่เคารพนับถือ กราบไหว้ แสดงความเอื้อ

เพื่อ แก่ผู้ที่สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลต่ำ

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เป็นคนแข็งกระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง แสดงความเคารพนับถือ กราบไหว้ เอื้อเพื่อ แก่ผู้สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลสูง

๖. ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เข้าหา ไม่สอบถามสมณะ หรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรมีโทษ ไม่มีโทษ อะไรควรปฏิบัติ ไม่ควรปฏิบัติ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขชั่วกาลนาน ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนทรมานปัญญา

ข. สตรีหรือบุรุษผู้รู้จักเข้าหาสอบถามสมณะ หรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ฌ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีปัญญามาก

จะเห็นได้ว่า ในสูตรนี้ แม้จะกล่าวถึงผลที่จะประสบในชีวิตข้างหน้า แต่ก็เน้นที่การกระทำในปัจจุบัน โดยเฉพาะการกระทำที่มีลักษณะเป็นความประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นประจำ เป็นส่วนแห่งการดำเนินชีวิตชนิดที่จะสร้างสมคุณภาพของจิตใจ ประจักษ์ลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพได้ และเป็นเหตุปัจจัยโดยตรงแก่ผลจำเพาะแต่ละอย่าง ไม่ใช่เป็นอาณิสงส์เพื่อชนิดที่ว่า ทำกรรมคืออะไรครั้งเดียว เช่น ให้ทานครั้งหนึ่ง ก็มีผลมากมายไม่มีขอบเขต จะหวังเป็นอะไร ปรารถนาได้อะไร ก็ได้ก็เป็นอย่างนั้นหมด ซึ่งถ้าเน้นกันนัก ก็จะทำให้คนมุ่งแต่จะทำบุญกรรม แบบฝากเงินในธนาคารเฉยไว้ไปรอรับดอกเบี้ย หรือแบบคนเล่นลอตเตอรี่ที่ลงทุนที่หนึ่งหวังผลกำไรมหาศาล แล้วเลยไม่ใส่ใจกรรมชนิดที่เป็นความประพฤติปฏิบัติทั่วไป และการดำเนินชีวิตดั่งประจำวันอย่างที่ตรัสไว้ในสูตรนี้^{๕๖} รวมความว่า สาระของจุฬามณีวิภังคสูตรนี้ ก็ยังคงยืนยันหลักการสำคัญที่ว่า การนึกถึงผลกรรมที่จะได้ประสบในชีวิตภพหน้า พึงเป็นไปในลักษณะของความมั่นใจ ที่อาศัยกรรมคือคุณภาพจิตใจและคุณภาพแห่งความประพฤติ ที่คนมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง และการได้รับผลห่างไกลเบื้องหน้านั้น มีลักษณะที่สืบทอดต่อเนื่องออกไปอย่างมีความสัมพันธ์กันได้ตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

หลักสำหรับวินิจฉัยในเรื่องนี้ อาจพูดอย่างสั้น ๆ ได้แนวหนึ่งว่า ความเชื่อที่ถูกต้องเกี่ยวกับผลกรรมในชาติ

หน้า จะต้องเป็นความเชื่อที่มีลักษณะช่วยเสริมธรรมฉันทะให้เข้มแข็งแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หากความเชื่อเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้าอย่างใด ไม่ช่วยเสริมธรรมฉันทะ แต่กลับเป็นไปในทางส่งเสริมโลภะหรือคัณหาทายเดี๋ยว ก็พึงเข้าใจว่าความเชื่ออย่างนั้น เป็นความเชื่อที่คลาดเคลื่อน และควรได้รับการแก้ไข

กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม^{๕๗}

ในหัวข้อว่าด้วยประเภทของกรรมข้างต้น เฉพาะหมวดสุดท้าย ได้จำแนกกรรมเป็น ๔ อย่าง ตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล คือ^{๕๘}

๑. กรรมดำ มีวิบากดำ
๒. กรรมขาว มีวิบากขาว
๓. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว
๔. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

เรื่องการให้ผลของกรรมเท่าที่บรรยายมานี้ จำกัดอยู่ในวงของกรรม ๓ ข้อต้น ที่มีชื่อว่า กรรมดำ กรรมขาว และกรรมทั้งดำทั้งขาว หรืออาจเรียกง่าย ๆ ว่า กรรมดี และกรรมชั่ว จึงยังเหลือกรรมอย่างที่ว่า ๔ ค้างอยู่อีกข้อหนึ่ง กรรมอย่างที่ว่า ๔ นี้ มีลักษณะการให้ผลต่างออกไปจากกรรมสามข้อต้นอย่างสิ้นเชิง จึงแยกออกมาพูดไว้ต่างหาก คนทั่วไป และแม้แต่ชาวพุทธส่วนมาก มักสนใจกัน

แต่เรื่องกรรมสามอย่างแรก และมองข้ามกรรมข้อที่ ๔ นี้ไปเสีย ทั้ง ๆ ที่กรรมข้อสุดท้ายนี้ เป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา และเป็นข้อปฏิบัติที่นำไปสู่จุดหมายที่แท้จริงของพุทธธรรม

กรรมคำ และกรรมขาว หรือกรรมดีกรรมชั่ว โดยทั่วไปนั้น แสดงออกเป็นการกระทำในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ซึ่งประมวลลงได้ในขอบเขตของหลักที่เรียกว่า อกุศลกรรมบถ ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐ เช่น การทำลายชีวิต การละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ความประพฤติดีคิดทางเพศ การพูดชั่วหรือทำร้ายกันด้วยวาจา เป็นต้น และการทำความดีในทางตรงกันข้าม กรรมเหล่านี้เป็นเหตุให้ผู้กระทำประสบผลดีและผลร้ายต่าง ๆ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว เป็นเครื่องปรุงแต่งชีวิตพร้อมทั้งวิถีทางดำเนินของชีวิตนั้น ทำให้เขาทำกรรมดีและกรรมชั่วอื่น ๆ ต่อไปอีก หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ส่วนกรรมประเภทที่สี่นี้ มีลักษณะการให้ผลในทางตรงข้าม คือ เป็นกรรมที่ไม่ทำให้เกิดกรรมสั่งสมต่อไป แต่เป็นกรรมที่ทำแล้วกลับทำให้สิ้นกรรม ทำให้หมดกรรม นำไปสู่ความดับกรรม หรือนำมาซึ่งความดับกรรม พุดง่าย ๆ ว่า เป็นกรรมที่ทำแล้วไม่ทำให้เกิดมีกรรมกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม หรือกรรมที่สร้างภาวะปลอดกรรมนี้ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักการที่นำไปสู่จุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม ถ้ามองที่หลักอริยสัจ ๔ ก็ได้แก่ ข้อที่ ๔ ของอริยสัจนั้น คือ มรรคมีองค์ ๘ ซึ่งอาจจะจัดรูปใหม่ เป็น

ข้อปฏิบัติที่เรียกชื่ออย่างอื่น เช่น โพชฌงค์ ๗ หรือไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้นก็ได้ บางทีท่านกล่าวถึงโดยสัมพันธ์กับกรรมสามข้อแรกว่า ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมสามอย่างนั้น ซึ่งก็คือ การกระทำหรือการปฏิบัติที่ประกอบด้วยเจตน์เจานง หรือแนวความคิดในทางที่เป็นการทำให้กรรมสามอย่างแรกไม่เกิดขึ้น นั้นเอง หรือถ้ากำหนดด้วยมูลเหตุ ก็เรียกว่า กรรมที่เกิดจากอโลภะ อโทสะ และอโมหะ

การพูดถึงกรรมนั้น ตามปกติจะมีความหมายโยงไปถึงเรื่องสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความสุขและความทุกข์ เพราะความสุขและความทุกข์ เป็นผลสืบเนื่องไปจากกรรม โดยที่กรรมเป็นเหตุ และสุขทุกข์เป็นผล เมื่อยังมีกรรม ก็ยังต้องวนเวียนอยู่ในวังวนแห่งสุขและทุกข์ ถ้าถึงถึงภาวะที่ตีงามสูงสุดเป็นที่หมาย โดยไม่ให้มีข้อบกพร่องเหลืออยู่เลย ภาวะที่ยังระคนด้วยสุขและทุกข์ ก็คือยังไม่พ้นจากทุกข์ ดังนั้นกรรมจึงยังเกี่ยวเนื่องอยู่กับทุกข์ และยังเป็นเหตุของทุกข์ แต่ที่เป็นอย่างนี้ก็เฉพาะแต่กรรมสามอย่างแรกเท่านั้น กรรมประเภทที่สี่นี้เป็นข้อยกเว้น เนื่องจากเป็นกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม จึงเป็นกรรมที่นำไปสู่ความสิ้นทุกข์ หรือความไม่มีทุกข์เหลืออยู่เลยอีกด้วย ในขณะที่กรรมดีนำมาซึ่งผลคือความสุข แต่ความสุขนั้นระคนอยู่ด้วยทุกข์ และอาจเป็นปัจจัยแก่ทุกข์ได้ต่อไป กรรมประเภทที่สี่นี้ มีแต่ทำให้เกิดภาวะปลอดทุกข์อย่างเดียวและโดยสิ้นเชิง ยิ่งกว่านั้น ใน

ขณะที่กำลังทำกรรมนี้อยู่ ก็กระทำโดยไม่มีความทุกข์อีกด้วย จึงเป็นกรรมที่ไร้ทุกข์ เป็นภาวะสุขล้วนโดยสมบูรณ์

ความสิ้นกรรม หรือดับกรรมนี้ มีสอนในลัทธิศาสนาอื่นที่ร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนาด้วย โดยเฉพาะลัทธินิครนถ์ ลัทธินิครนถ์สอนหลักการเรื่องกรรมเก่า(ปุพเพกตวาท) เรื่องความสิ้นกรรม(กรรมกษัย) และการทรมานตนด้วยการบำเพ็ญตบะเพื่อทำให้สิ้นกรรม หลักการทั้งสามอย่างนี้ ถ้าไม่ทำความเข้าใจโดยแยกออกจากคำสอนในพระพุทธศาสนาให้ชัดเจน ก็จะเกิดความสับสนกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาและเกิดความหลงผิดขึ้น แต่ถ้าสามารถแยกออกจากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ ก็กลับจะทำให้เข้าใจพุทธธรรมชัดเจนขึ้นด้วย ลัทธินิครนถ์สอนดังนี้^{๕๕}

"สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตนทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะทำให้กรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตบะ เพราะไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่มีผลบังคับต่อไป เพราะไม่มีผลบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ทุกข์ทั้งปวงก็จะโถมซาลหมดไปเอง พวกนิครนถ์มีวาทะ มีทิวฏฐิอย่างนี้"

พวกนิครนถ์ถือว่า อะไร ๆ ก็เป็นเพราะกรรมเก่า จะหมดทุกข์ได้ ก็ต้องทำให้กรรมหมดสิ้นไป ด้วยการบำ

เพ็ญตบะเผากิเลสทำกรรมเก่าให้เหือดหาย และไม่ทำกรรมใหม่เพิ่มขึ้นอีก แต่พระพุทธศาสนาสอนว่า กรรมเก่าเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย จะต้องรู้เท่าทันตามเป็นจริง เพื่อเป็นประโยชน์ในการปฏิบัติตนได้ถูกต้อง คนจะหมดทุกข์ได้ ด้วยการทำกรรม แต่เป็นการกระทำอย่างถูกต้อง ซึ่งทำให้ไม่มีกรรมเกิดขึ้นและจึงทำให้กรรมหมดไป ดังนั้น เพื่อให้กรรมกลายเป็นศูนย์ แทนที่จะหยุดนิ่งหรืออยู่เฉย ผู้ปฏิบัติตามหลักการของพุทธธรรม จึงยังต้องเพียรพยายามทำการอย่างเอาจริงเอาจัง แต่เป็นการกระทำหรือปฏิบัติด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งทำให้ปลอดโปร่งเป็นอิสระ พ้นจากการกระทำไปตามอำนาจบงการของตัณหา ที่เข้ามาช่วยอวิชชาชักพาคนให้ร่ำรอนทะยานไป

เพื่อให้รู้จักกรรมประเภทที่สี่ ชัดเจนขึ้นด้วยการบรรยายสั้น ๆ จึงขอสรุปลักษณะทั่วไปของกรรมที่ทำให้สิ้นกรรมไว้ดังนี้

- ก. เป็นทางดับกรรม หรือข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับกรรม (กรรมนิโรธคามินีปฏิปทา) และพร้อมกันนั้น ก็เป็นกรรมอย่างหนึ่งเองด้วยในตัวเอง
- ข. มีชื่อเรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม
- ค. เป็นกรรมที่เกิดจากอโลภะ อโทสะ อโมหะ จึงทำให้ไม่มีการทำความชั่วใด ๆ เลย อย่างเป็นไปเองโดยอัตโนมัติ เพราะไม่มีเหตุปัจจัยที่

จะให้ทำความชั่ว

- ง. เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยปัญญา ทำด้วยความรู้เข้าใจ มองเห็นคุณโทษเป็นต้นตามสภาพ จึงเป็นการกระทำที่ดีงาม ส่งเสริมคุณภาพชีวิต เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข สมตามเหตุผล
- จ. เป็นการกระทำในทางที่ดีงามเกือบทุกอย่างเข้มแข็งจริงจังหรือเต็มที่ เพราะความเพียร สติ และปัญญาออกมาทำหน้าที่หนุน และนำการกระทำ ได้โดยตรง เนื่องจากไม่ถูกตัณหาชักพาไปในทางเบียดเบียนผู้อื่นด้วยความเห็นแก่ตน หรือหวังเห็นยวช้ดถ่วงไม่ให้กระทำ เพราะความหวงหาติดพันในความสุขสำราญของตน
- ฉ. เป็นกุศลกรรม คือกรรมที่เป็นกุศล ในระดับที่เรียกว่าเป็น โลกุตตรกุศล (อรรถกถาว่าเป็น มรรคเจตนา หรือมรรคญาณ) จึงเรียกว่าเป็น กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม เพราะไม่เข้าไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม คือไม่ทำให้มีการก่อกรรมหรือการก่อตัวของกรรม
- ช. ว่าโดยหลักกรรมและองค์ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติ ได้แก่ มรรคมองค์ ๘ ที่เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา) คือ อริยสังขข้อที่ ๔ นั้นเอง แต่อาจมาในชื่ออื่น ๆ เช่น เป็นโพชฌงค์ ๗ ไตรสิกขา เป็นต้น แล้วแต่

กรณีของการปฏิบัติ หรืออาจเรียกเป็นกลาง ๆ

ว่า เจตนาเพื่อละกรรมสามอย่างแรก

สำหรับ ข้อ จ. ขอดังข้อสังเกตว่า คนจำนวนมาก มีความเข้าใจผิดว่า ตัณหา คือความอยาก เป็นแรงจูงใจ ให้คนกระทำการต่าง ๆ ยังมีตัณหา มากก็จะมีแรงจูงใจ ความกระตือรือร้นแข็งขันมาก ถ้าไม่มีตัณหา ก็ไม่มีแรงจูงใจ ให้กระทำ ก็จะหยุดนิ่งอยู่เฉย อาจกลายเป็นคนเกียจคร้าน ความเข้าใจอย่างนี้ เป็นการมองธรรมชาติของมนุษย์ไม่ทั่วตลอด เมื่อนำมาใช้ในทางปฏิบัติ อาจทำให้เกิดผลเสียหายอย่างร้ายแรง ทั้งต่อชีวิตของบุคคล ต่อสังคม และต่อธรรมชาติแวดล้อม ความจริง ตัณหาเป็นทั้งแรงจูงใจให้กระทำ และแรงจูงใจให้ไม่กระทำ ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจ ให้กระทำ ในกรณีที่จะแสวงหาสิ่งเสพปรนเปรอตนเองมาสนองความเห็นแก่ตัว การกระทำในกรณีนี้มักเป็นไปในทางเบียดเบียนหรือขัดแย้งแย้งซึ่งกันระหว่างมนุษย์ หรือเป็นการได้มาเพื่อตน แต่เป็นผลเสียหายเดือดร้อนแก่สังคมหรือชีวิตอื่น แต่ในกรณีที่ควรจะทำบางอย่างเพื่อความดีงาม หรือประโยชน์สุขของชีวิตและสังคม โดยไม่มีสิ่งเสพปรนเปรอตน ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจให้ไม่กระทำ เพราะตัณหาทำให้ติดพันเป็นห่วงต่อการเสพสุข หรือความสำราญปรนเปรอที่มีอยู่ในเวลานั้น อย่างน้อยแม้แต่ความสุขในการนอนและความเพลิดเพลินในการปล่อยตัวอยู่เรื่อย ๆ จึงเป็นเครื่องห่วงเหนี่ยว หรือขัดถ่วงให้ไม่สามารถก้าวออกไปทำ

การต่าง ๆ ที่ควรกระทำ คัดหาในกรณีนี้จึงเป็นตัวเหตุของความเกียจคร้าน ยิ่งถ้ามีวิชาแรงมาก คือไม่รู้ไม่เข้าใจคุณค่าของการกระทำนั้น ๆ ที่จะก่อให้เกิดคุณประโยชน์ที่แท้จริงอย่างไร คัดหาที่จะหนุนให้มีความเป็นอยู่อย่างหนึ่งเฉยเฉื่อยชา โดยนัยนี้ คัดหาจึงเป็นแรงจูงใจชักพาให้กระทำในทางเบียดเบียน หรือไม่ก็ให้ไม่กระทำโดยซิมเซา อยู่ในความเกียจคร้านเฉื่อยชา สุดแต่ว่าการเสพหรือความคิดในความเพลิดเพลินปรนเปรอจะได้รับการสนองด้วยวิธีใด

การกระทำที่เป็นการส่งเสริมคุณภาพชีวิต และประโยชน์สุขที่แท้จริง เป็นเรื่องต่างหากจากการได้เสพหรือคิดในความเพลิดเพลินปรนเปรอ และในหลายกรณี ทำให้ต้องสละการเสพสำราญหรือการคิดเพลินด้วยซ้ำ การกระทำเช่นนี้จึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ด้วยคัดหา (นอกจากในกรณีของการสร้างเงื่อนไข) แต่จะเกิดขึ้นได้ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจมองเห็นคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของการกระทำนั้น แล้วเกิดความพอใจที่จะกระทำขึ้น ความพอใจหรือความอยากจะทำนี้ เรียกว่า ฉันทะ (เรียกเต็มว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ) ฉันทะนี้เป็นแรงจูงใจตัวแท้ตัวจริงในการกระทำที่ส่งเสริมคุณภาพของชีวิตและประโยชน์สุขที่แท้จริง แต่การกระทำด้วยฉันทะนั้นอาจถูกต่อต้าน หน่วงเหนี่ยว หรือขัดขวางโดยคัดหาที่คิดเพลินในความเกียจคร้านเฉื่อยชา หรือห้วงสิ่งเสพปรนเปรอคนในรูปแบบต่าง ๆ ในกรณีเช่นนี้ คัดหา ก็จะทำให้เกิดความทุกข์ เพราะต้องทำการด้วยความบีบคั้น

ฝืนใจ แต่ถ้าปัญญาที่รู้เข้าใจมองเห็นคุณค่านั้นแจ่มชัดมาก และฉันทะมีกำลังมากพอ จนพ้นจากแรงหน่วงเหนี่ยวขัดถ่วงของคัดหา ฉันทะนอกจากเป็นแรงจูงใจในการกระทำแล้ว ก็จะกลายเป็นปัจจัยให้เกิดความสุขด้วย แต่เป็นความสุขอย่างใหม่ ที่ปลอดโปร่งกว้างขวาง ไม่คับแคบขุ่นมัวอย่างความสุขจากคัดหา ทำให้บุคคลลงมือทำงานสร้างสรรค์ด้วยจิตใจที่เป็นสุข หรือเป็นอิสระไร้ทุกข์ ในกรณีเช่นนี้ ก็จะเกิดสมาธิในการกระทำ โดยมีความเพียร สติ และปัญญาออกมาทำหน้าที่คอยหนุนและนำการกระทำนั้นโดยตรงและเต็มที่ การกระทำอย่างนี้แหละ เป็นกรรมในแนวทางที่เรียกว่า กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม

กระบวนการแห่งกรรมที่ทำให้สิ้นกรรมนั้น มีสาระสำคัญที่อาจพูดให้เข้าใจอย่างง่าย ๆ ว่า เมื่อทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตามแนวปฏิบัติของมรรคมีองค์ ๘ หรือโพชฌงค์ ๗ (หรือธรรมในชื่ออื่น ๆ แล้วแต่กรณี) ซึ่งมีปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่า และสภาวะที่แท้จริงเป็นเครื่องชี้นำ คัดหาที่จะถูกลบหายไป เพราะไม่มีช่องที่จะเข้ามาแสดงบทบาททำหน้าที่ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ไม่ปรากฏขึ้น เมื่อไม่มีคัดหา เมื่อปราศจากโลภะ โทสะ โมหะ ก็ไม่เกิดกรรมที่จะก่อผลต่อเนื่องผูกมัดชีวิตจิตใจ เมื่อไม่มีกรรมก่อผลผูกมัด ก็เป็นภาวะอิสระโปร่งใจไร้ทุกข์ ชีวิตที่เคยเป็นอยู่อย่างทาสรับใช้ที่คอยทำการตามคำบงการของคัดหา ก็เปลี่ยนมาสู่ความมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่ทำให้เป็นนาย

ของการกระทำอย่างเป็นไทแก่ตน

ต่อไปนี่ จะขอเอาพุทธพจน์บางแห่งเกี่ยวกับกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม มาแสดงไว้ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา

"ภิกษุทั้งหลาย พึงทราบกรรม พึงทราบเหตุเกิดแห่งกรรม พึงทราบความแตกต่างแห่งกรรม พึงทราบวิบากแห่งกรรม พึงทราบความดับแห่งกรรม พึงทราบข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งกรรม...ภิกษุทั้งหลาย เจตนา เราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้ว จึงทำกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ เหตุเกิดแห่งกรรมเป็นไฉน? ผัสสะ เป็นเหตุเกิดแห่งกรรมทั้งหลาย. ความแตกต่างแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นไฉน? คือ กรรมที่เสวยผลในนรก ก็มี กรรมที่เสวยผลในกำเนิดดิรัจฉาน ก็มี กรรมที่เสวยผลในแดนเปรต ก็มี กรรมที่เสวยผลในโลกมนุษย์ ก็มี กรรมที่เสวยผลในเทวโลก ก็มี นี่เรียกว่า ความแตกต่างแห่งกรรมทั้งหลาย. วิบากแห่งกรรม เป็นไฉน? เรากล่าวถึงวิบากแห่งกรรมว่ามี ๓ อย่าง คือ วิบากในปัจจุบัน หรือในที่อุบัติ หรือในเบื้องต่อ ๆ ไป, นี่เรียกว่าวิบากแห่งกรรม. ความดับแห่งกรรมเป็นไฉน? เพราะผัสสะดับ กรรมก็ดับ. มรรคามีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐนี้แหละ เป็นข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรม กล่าวคือ สัมมาทิฐฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อริยสาวกผู้ซัด ซึ่งกรรมเหตุเกิดแห่งกรรม ความต่างแห่งกรรม วิบากแห่งกรรม ความดับแห่งกรรม ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งกรรมอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอย่อมรู้ซัดซึ่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อันทรงปัญญาเจียบคม ซึ่งเป็นที่ดับแห่งกรรมนี้"^{๑๐๐}

"ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง กรรมใหม่ กรรมเก่า ความดับกรรม และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรม...กรรมเก่าเป็นไฉน? ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ พึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ซึ่งถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เกิดจากเจตน์จำนงเป็นที่เสวยเวทนา, นี้เรียกว่า กรรมเก่า

"ภิกษุทั้งหลาย กรรมใหม่เป็นไฉน? กรรมที่บุคคลกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ในบัดนี้ เรียกว่ากรรมใหม่

"ภิกษุทั้งหลาย ความดับกรรมเป็นไฉน? ภาวะที่สัมผัสวิมุตติ เพราะความดับไปแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม เรียกว่า ความดับกรรม

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรมเป็นไฉน? ได้แก่ มรรคามีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐนี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฐฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ, นี้เรียกว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรม"^{๑๐๑}

"ภิกษุทั้งหลาย กายนี้มิใช่ของพวกเธอ และก็มีมิใช่ของใครอื่น พึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ซึ่งถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เกิดจากเจตน์จำนง เป็นที่เสวยเวทนา"^{๑๐๒}

"ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการ เหล่านี้ คือ โลภะ...โทสะ...โมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมที่ทำเพราะโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นที่ก่อตัวขึ้น ย่อมให้ผลในที่ที่อรรถภาพของบุคคลนั้นเกิดขึ้น กรรมนั้นให้ผลในที่ใด เขาย่อมแสวงผลของกรรมนั้นในที่นั้น จะเป็นในปัจจุบัน หรือในที่อุบัติ หรือในเบื้องต่อ ๆ ไปก็ตาม ฯลฯ กรรมที่ทำเพราะโทสะ...กรรมที่ทำเพราะโมหะ...(ก็เช่นเดียวกัน) ฯลฯ"

"ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการ เหล่านี้ คือ อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นต้นเหตุ มีอโลภะเป็นที่ก่อตัวขึ้น เมื่อปราศจากโลภะแล้ว กรรมนั้นก็อันถูกละหมดไป มีมูลขาดแล้ว ถูกทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ถูกทำให้ไม่มีเหลือ ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้อีกต่อไป ฯลฯ กรรมที่ทำเพราะอโทสะ...กรรมที่ทำเพราะอโมหะ...(ก็เช่นเดียวกัน) ฯลฯ"^{๑๐๑}

"ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการ เหล่านี้ คือ โลภะ...โทสะ...โมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นที่ก่อตัวขึ้น, กรรมนั้นเป็นอกุศล...มีโทษ...มีทุกข์ เป็นวิบาก; กรรมนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม ไม่เป็นไปเพื่อความดับแห่งกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะโทสะ...กรรมใดที่ทำเพราะโมหะ...(ก็เช่นเดียวกัน)

"ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการ เหล่านี้ คือ อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นต้นเหตุ มีอโลภะเป็นที่ก่อตัวขึ้น, กรรมนั้น เป็นกุศล...ไม่มีโทษ...มีสุขเป็นวิบาก; กรรมนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความดับกรรม ไม่เป็นไปเพื่อความเกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะอโทสะ...กรรมใดที่ทำเพราะอโมหะ...(ก็เช่นเดียวกัน)"^{๑๐๒}

"ภิกษุทั้งหลาย ปาณาติบาต เรากล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ มีโลภะเป็นเหตุก็มี มีโทสะเป็นเหตุก็มี มีโมหะเป็นเหตุก็มี. แม้อกินนาทาน...กาเมศฺมุจฉาจาร...มุสสาวาท...ปิสุณาวาจา...มฺรุษวาท...สัมผฺปปลาปะ...อภิขณา...พยาบาท...มิจฉาทิฎฐิ เราก็ก่อว่ามี ๓ อย่าง คือ มีโลภะเป็นเหตุก็มี มีโทสะเป็นเหตุก็มี มีโมหะเป็นเหตุก็มี. โดยนัยดังนี้แล โลภะจึงเป็นเหตุให้เกิดกรรม โทสะจึงเป็นเหตุให้เกิดกรรม โมหะจึงเป็นเหตุให้เกิดกรรม, เพราะสิ้นโลภะก็สิ้นเหตุให้เกิดกรรม เพราะสิ้นโทสะ ก็สิ้นเหตุให้เกิดกรรม เพราะสิ้นโมหะ ก็สิ้นเหตุให้เกิดกรรม"^{๑๐๓}

"ดูกรปุณณะ กรรม ๔ อย่างนี้ เราประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศไว้ กล่าวคือ กรรมดำ มีวิบากดำ ก็มี กรรมขาว มีวิบากขาว ก็มี กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ก็มี กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ก็มี

"ดูกรปุณณะ กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไฉน?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปรุ้งแต่งกายสังฆาร...วจีสังฆาร...มโนสังฆารที่มีการเบียดเบียน ครั้นแล้ว ก็เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียน ผัสสะที่มีการเบียดเบียนย่อมถูกต้องเขา ผู้เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียนนั้น เขาถูกผัสสะที่มีการเบียดเบียนถูกต้อง ย่อมได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียน ซึ่งเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว ดังเช่น สัตว์นรก; โดยนัยดังนี้แล เพราะกรรมได้มีแล้ว จึงมีการอุบัติของสัตว์, เขาทำกรรมใด ก็อุบัติเพราะกรรมนั้น, เขาอุบัติแล้ว ก็ถูกผัสสะต้อง, เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจึงกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทของกรรม; นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ

"ดูกรปุณณะ กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปรุ้งแต่งกายสังฆาร...วจีสังฆาร...มโนสังฆารที่ไม่มีการเบียดเบียน ครั้นแล้ว ก็เข้าถึงโลกที่ไม่มีการเบียดเบียน ผัสสะที่ไม่มีการเบียดเบียนย่อมถูกต้องเขา ผู้เข้าถึงโลกที่ไม่มีการเบียดเบียนนั้น เขาถูกผัสสะที่ไม่มีการเบียดเบียนถูกต้อง ย่อมได้เสวยเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน ซึ่งเป็นสุขโดยส่วนเดียว ดังเช่น เทพชั้นสุภกนิหะ; โดยนัยดังนี้แล เพราะกรรมได้มีแล้ว จึงมีการอุบัติของสัตว์, เขาทำกรรมใด ก็อุบัติเพราะกรรมนั้น, เขาอุบัติแล้ว ก็ถูกผัสสะต้อง, เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจึงกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทของกรรม; นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว

"ดูกรปุณณะ กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปรุ้งแต่งกาย

สังฆาร...วจีสังฆาร...มโนสังฆาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ครั้นแล้ว ก็เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ผัสสะที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ย่อมถูกต้องเขา ผู้เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้างนั้น เขาถูกผัสสะที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ถูกต้อง ย่อมได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ซึ่งมีทั้งสุขและทุกข์ระคนกัน ดังเช่น พวกมนุษย์ เทพบางพวก และสัตว์วิบาตบางพวก; โดยนัยดังนี้แล เพราะกรรมได้มีแล้ว จึงมีการอุบัติของสัตว์, เขาทำกรรมใด ก็อุบัติเพราะกรรมนั้น, เขาอุบัติแล้ว ก็ถูกผัสสะนั้นต้อง, เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจึงกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทของกรรม; นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว

"ดูกรปุณณะ กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน? ในบรรดากรรมสามประการนั้น เจตนาเพื่อละกรรมดำ มีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาว มีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว, นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม"^{๑๐๖}

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนี้...กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ทำปาณาติบาต เป็นผู้ลักทรัพย์ เป็นผู้ประพฤติผิดในกาม

เป็นผู้พูดเท็จ เป็นผู้ค้ำน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท, นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมขาว มีวิบากขาวเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต... จากอกุศลทาน... จากกาเมสุมิชฌาจาร... จากมูสาวาท... จากการค้ำสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท, นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ประทุษร้ายสังฆาร... วจีสังฆาร... มโนสังฆาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ฯลฯ, นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไหน? ในบรรดากรรมสามประการนั้น เจตนาเพื่อละกรรม(สามอย่างแรก), นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม"^{๑๑๗}

"ภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนี้...กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไหน?...กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไหน?...กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไหน?...กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไหน? ได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ..."^{๑๑๘}

"ภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนี้...กรรมดำ มีวิบาก

ดำ เป็นไหน?...กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไหน?...กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไหน?...กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไหน? ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมာธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์..."^{๑๑๙}

"ดูกรอุทายี ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่อิงวิเวก อิงวิราคะ อิงนิโรธอันไพบูรณ์ เป็นมรรคต หาประมาณมิได้ ไม่มีความเบียดเบียน, เมื่อเธอเจริญสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์...คตินหาก็ถูกละหมดไป, เพราะละคตินหา กรรมก็ถูกละหมดไป, เพราะละกรรม ทุกข์ก็ถูกละหมดไป; โดยนัยดังนี้แล เพราะสิ้นคตินหา ก็สิ้นกรรม, เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์"^{๑๒๐}

ข้อควรทราบพิเศษ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดเกี่ยวกับกรรม

มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรย้ำไว้ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรม ดังต่อไปนี้:-

๑) สุขทุกข์ ใครทำให้?

ตามหลักพุทธพจน์ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร...ขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากตัวการอื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...ไม่รู้ตัวบ้าง..." และพุทธพจน์ที่ปฏิเสธทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์คนทำเองของพวกอัสถกการวาท และทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ตัวการอื่นทำของพวกปรกการวาท...๕ เป็นการย้ำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับแคไหน เพียงใด ย่อมต้องพิจารณาให้ถูกต้องตามกระบวนการ มิใช่ตัดสินขาดลงไปง่าย ๆ

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่งที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่า อะไร ๆ เป็นเพราะตนเองทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงตัวการและสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง ระหว่างหลักกรรมในแง่ตัวกฎหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม ที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นการแสดงในแง่ตัวกฎหรือตัวสภาวะ ซึ่ง

เป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติ ที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่ถูกต้องการให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัวผู้รับคำสอน เมื่อพูดในแง่นี้ คือเจาะจงเอาเฉพาะตัวบุคคลนั้นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าวได้ทีเดียวว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ต่อการกระทำต่าง ๆ ที่เขาคิดหมายกระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่นพุทธพจน์ว่า "ตนเป็นที่พึ่งของตน" เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคลโดยมองจากตัวเองออกไป ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่า ต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึงการที่ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคงมีอยู่ และจะสำเร็จผล ต้องอาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั้นเอง ในการที่จะชักจูง เร้าให้เกิดการกระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และในการที่จะยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนี้เป็นต้น โดยเหตุนี้ หลักกรรมในแง่ตัวสภาวะก็ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่งกันและกัน ซึ่งทั้งหมดนี้จะต้องทำความเข้าใจให้ถูก

๒) เชื้ออย่างไรผลิตหลักกรรม?

มีลัทธิมีจนาทิจ्ञฐิ เกี่ยวกับสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์อยู่ ๓ ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้เข้าใจสับสนกับหลักกรรม คือ-

๑. ปุพเพกตเหตุวาท การถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism) เรียกสั้น ๆ ว่า *ปุพเพกตวาท*

๒. อิสสรนิมมานเหตุวาท การถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ (theistic determinism) เรียกสั้น ๆ ว่า *อิศวรกรรมวาท* หรือ *อิศวร-นิรมิตวาท*

๓. อเหตุอปัจจยวาท การถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงเป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอย ๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้น ๆ ว่า *อเหตุวาท*
ทั้งนี้ตามพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเคียรถีย์ ๓ ระบบเหล่านี้ ถูกบัณฑิตได้ถาม ชักไขไ้ไล่เลียงเข้า ย่อมอ้างการถือสืบ ๆ กันมา ยืนกรานอยู่ในหลักอกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิจ्ञฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน (ปุพเพกตเหตุ)

๒. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิจ्ञฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะการบันดาลของพระเจ้าผู้เป็นเจ้า (อิสสรนิมมานเหตุ)

๓. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิจ्ञฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ (อเหตุอปัจจย)

"ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๑) แล้วถามว่า "ทราบวาท ท่านทั้งหลายมีวาทะ มีทิจ्ञฐิอย่างนี้...จริงหรือ?" ถ้าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเราถามอย่างนี้แล้ว รับว่าจริง เราก็กล่าวกะเขาว่า "ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปาณาติบาต เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำ อทินนทาน เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ประพฤดิอพรหมจรรย์...เป็นผู้กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้มิมีจนาทิจ्ञฐิ เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุนะสิ"

"ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอากรรมที่ทำได้ในปางก่อนเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็คิดว่า "สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ" ก็ยอมไม่มี เมื่อไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจึงมั่นคง ดังนี้ สมณพราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร้เครื่องรักษา จะมีสมณวาทะที่ชอบธรรมเฉพาะตนไม่ได้ นี้แล เป็นนิคหะ

อันชอบธรรมอย่างแรกของเรา ต่อสมณพราหมณ์ผู้มีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้

"ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๒)...กล่าวกะเขาว่า "ท่านจักเป็นผู้ทำ ปาณาติบาต ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าของเหตุ จักเป็นผู้ทำอทินนาทาน...ประพฤตือพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ ก็เพราะการบันดาล ของพระผู้เป็นเจ้าของเหตุนะสิ"

"ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาการบันดาล ของพระผู้เป็นเจ้าของสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า "สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ" ก็ยอมไม่มี ฯลฯ"

"ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๓)...กล่าวกะเขาว่า "ท่านก็จักเป็นผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จักเป็นผู้ทำ อทินนาทาน...ประพฤตือพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยนะสิ"

"ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาความไม่มีเหตุ เป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า "สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ" ก็ยอมไม่มี ฯลฯ"^{๑๑๖}

โดยเฉพาะลัทธิที่ ๑ คือ ปุพเพกตวาท นั้น เป็น ลัทธิของนิครนถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาตะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่

บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตัวทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะกรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตบะ ไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่มียผลบังคับต่อไป เพราะไม่มีผล บังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ทุกข์ทั้งปวงก็จะ ไทรมซาหฺมคไปเอง ภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์มีวาตะ อย่างนี้"^{๑๑๗}

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำ ความอันเดียวกัน ก็มีว่า

"ดูกรสิวกะ เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็น สมภูฐานก็มี ฯลฯ เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกัมมี...เกิด จากการบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี... เกิดจากผลกรรมก็มี ฯลฯ สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาตะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า "บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่าง หนึ่ง เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เวทนานั้นเป็น เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อน" ฯลฯ เรากล่าวว่า เป็นความ ผิดพลาดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง"^{๑๑๘}

พุทธพจน์เหล่านี้ บัองกันความเห็นที่แล่นไปไกล เกินไป จนมองเห็นความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรมเก่า สุดแต่จะบันดาลให้ เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความเห็นผิด อย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือ

ความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม และคำสอนเหล่านี้ทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อบัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไร ที่จะไปยึด ไปหมายมัน ผากโชคชะตาไว้ให้ ผู้เข้าใจปฏิจจนสมุปปาต รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้ เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก ๓ ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่า การขึ้นมาถึงของเขาต้องอาศัยการกระทำ คือการเดินที่ผ่านมาแล้วนั้น จะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแก่งวิ่งไปมาบนตึกชั้นสามเล็ก ๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ และข้อนี้ก็เช่นเพราะการที่เขาขึ้นมาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับ การที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้ การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับเขา ณ ที่นั่นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากกรรมเก่าคือการที่ได้เดินมานั้นด้วยแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่ต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแคไหนเพียงไร

ตลอดจนว่า จะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือจะเดินกลับลงเสียจากตึกนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาจะคิดตกลงทำเอาใหม่ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้น ๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงแอาจจะน้อยไปทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนี้เป็นต้น ถึงอย่างนั้น ก็เป็นเรื่องของเขาก็คือว่า จะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อย หรือว่าจะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนี้ จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปฏิจจนสมุปปาต ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผนทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงเพื่อผลดีต่อไปในอนาคต

๓) กรรม ชำระล้างได้อย่างไร?

มีพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า "บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไร ๆ เขาย่อมได้เสวยกรรมนั้นอย่างนั้น ๆ" เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มีไม่ได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย" "แต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า "บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้ง

แห่งเวทนาอย่างไร ๆ เขาย่อมได้เสวยวิบากของกรรมนั้น อย่างนั้น ๆ" เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมีได้ (คือสำเร็จประโยชน์) เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้"

"ภิกษุทั้งหลาย สำหรับบางคน กรรมชั่วที่ทำไว้เพียงเล็กน้อย ก็นำเขาไปนรกได้ แต่สำหรับบางคน กรรมชั่วที่ทำไว้เล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ ให้ผลแค่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น"

"คนประเภทไหน กรรมชั่วที่ทำไว้เพียงเล็กน้อย ก็นำเขาไปนรกได้? คือ คนบางคนเป็นผู้ไม่ได้อบรมกาย ไม่ได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต ไม่ได้อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอรรถภาพเล็ก มีปรกติอยู่เป็นทุกข์เพราะวิบากเล็ก ๆ น้อย ๆ บุคคลประเภทนี้ กรรมชั่วที่ทำไว้เพียงเล็กน้อย ก็นำเขาไปนรกได้ (เหมือนใส่ก้อนเกลือในขันนํ้าน้อย)"

"คนประเภทไหน กรรมชั่วที่ทำไว้เล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ ให้ผลแค่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น? คือ คนบางคนเป็นผู้ได้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย เป็นมหาตมะ มีธรรมเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ สำหรับบุคคลประเภทนี้ กรรมชั่วที่ทำไว้เล็กน้อยเช่นเดียวกันนั้นแหละ ให้ผลแค่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น (เหมือนใส่

ก้อนเกลือในแม่น้ำ)"๑๑๘

"คุณกรณายคามณี ศาสตราบางท่าน มีวาทะ มีทิฏฐิ อย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกามเมสุมิจ-ฉาจาร ต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด ผู้ที่พูดเท็จต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด สาวกที่เลื่อมใสในศาสดานั้น คิดว่า "ศาสดาของเรามีวาทะ มีทิฏฐิว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบาย ตคนรกทั้งหมด" เขาจึงได้ทิฏฐิขึ้นมาว่า "สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบาย ตคนรกด้วย เขาไม่ละวาจานั้น ไม่ละสติภุฏฐินั้นเสีย ก็ยอมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้..."

"ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงดำหนิติเตียนปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจฉาจาร...มุสาวาท โดยเอนกปริยาย และตรัสว่า "ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเกิดจากปาณาติบาต... อทินนาทาน...กามเมสุมิจฉาจาร...มุสาวาท" สาวกมีความเลื่อมใสในพระศาสดานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิติเตียนปาณาติบาต ฯลฯ โดยเอนกปริยาย และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเกิดจากปาณาติบาต ฯลฯ ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้วมีมากถึงขนาดนั้น ๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียมาก ๆ ถึงขนาดนั้น ๆ ไม่ดี ไม่งามเลย เราจะเป็นผู้เดือดร้อนใจเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จักไม่ชื่อว่าไม่ได้กระทำความชั่ว" เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้น

จากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่า เขาละกรรมชั่วนั้น ได้ด้วยการกระทำอย่างนี้..."

"เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมุสาวาท... ปิสุณาวาจา... ผรุสวาจา... สัมผัสปปลาปะ... อภิขมา... พยาบาท... มิจฉาทิฎฐิ แล้วเป็นผู้มีสัมมาทิฎฐิ เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจากอภิขมา(ความละโมภ) ปราศจากพยาบาท(ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปกแผ่ ไปทิศ ๑... ทิศ ๒... ทิศ ๓... ทิศ ๔ ครบถ้วน ทั้งสูง ต่ำ กว้าง ขวาง ท้วมทั้งโลก ทิวสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตา อันไพบูรณ์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไร้วัว ไร้พยาบาท ฯลฯ เมื่อเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำไว้พอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ จะไม่คงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น..."^{๑๖}

พุทธพจน์ในข้อ ๓ นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ผลของกรรม ให้มีการศึกษาโดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่ให้เกิดความเห็นตัดสินความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมงายเกินไป แต่ก็ยังเป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถนำมารวมไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่มากเกินไป

๔) กรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่?*

ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งบางคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้างอยู่ในใจผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนา จำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่า *หลักกรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่?* ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม? ใครจะรับผลกรรม? ความสงสัยในเรื่องนี้ มิใช่มีแต่ในบัดนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลก็ได้มีแล้ว ดังเรื่องว่า

ภิกษुरुูปหนึ่งได้เกิดความสงสัยขึ้นว่า

"ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?"

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหยั่งทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า:

"ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่คนเขลาบางคนในธรรมวินัยนี้ มีใจตกอยู่ในอวิชชา ถูกคณหาครอบงำ อาจสำคัญว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่ฟังคิดไกลล้ำเลยไปได้ว่า "ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?"; เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่างถึ

* เรื่องนี้ พิมพ์รวมไว้ ทั้งในหนังสือนี้ และในหนังสือ "ไตรลักษณ์" เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับหลักกรรมทั้งสองอย่างเท่า ๆ กัน

ถ้วนด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลาย ในเรื่องราวทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็นเป็นไฉน: รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? "ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "เวทนา สัตถุญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?" "ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?" "เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า" "สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา?" "ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า" "เพราะเหตุนี้แล รูป เวทนา สัตถุญา สังขาร วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ฯลฯ ก็เป็นแค่รูป เวทนา สัตถุญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็นตามที่มีนเป็นด้วยสัมมาปัญญา อย่างนี้: อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิดในรูป เวทนา สัตถุญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ย่อมหลุดพ้น ฯลฯ ก็อื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี"^{๑๖๐}

ก่อนที่จะวิจารณ์ความตามบาลีที่อ้างข้างต้น หรือพูดถึงเหตุผลต่าง ๆ ต่อไป ขอให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไปนี้ สมมติว่า ขณะนี้ทั้งผู้อ่านและผู้เขียนกำลังยืมมอง กระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่านที่ราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อย ๆ ไม่สู้เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดง กระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านดินที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายแห่ง คนได้ทิ้งขยะและของเสียต่าง ๆ ลงในลำ

น้ำเป็นอันมากตลอดเวลา ทำให้น้ำสกปรก ยิ่งในระยะหลังนี้ มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้น และปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยของสัตว์น้ำ จึงมีปลา กุ้ง เป็นต้น ไม่ชุม สรุปแล้ว กระแสน้ำที่เรากำลังมองดูอยู่นี้สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือปนด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อย ๆ ช้า ๆ ผ่านที่นั่นที่นั่น ทั้งหมดนี้รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนี้ ซึ่งลักษณะบางอย่างก็เหมือนกระแสน้ำโน้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด

ต่อมามีผู้บอกเราว่า กระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ไหลเชี่ยว และเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านดินที่มีดินสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริงกระแสน้ำที่เรามองดูอยู่ ก็มีภาวะสมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่าง ๆ เช่น ไหลช้า มีสีแดง สกปรก เป็นต้น ก็เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่น เมื่อกระแส น้ำกระทบละลายดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดง เป็นต้น ความเป็นไปต่าง ๆ ของมันมีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง ยิ่งกว่า

นั้น ขณะที่เรามองอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อย ๆ น้ำที่เราเห็นตรงหน้าเมื่อแรกมองกับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน และน้ำที่เห็นตอนต่อ ๆ มา กับตอนท้ายที่เราจะ เลิกมองก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะ ที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือน ๆ เดิม แต่มีคนบอก เราว่า แม่น้ำนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำ ท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปรลา น้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น เรามองไม่เห็นตัว แม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้น ยิ่ง กว่านั้น เขาบอกว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านละลายนดินแดง ทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้างแดง คล้ายกับว่า แม่น้ำท่าวังไป ทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มีน้ำ สีแดง เราเห็นอยู่ชัด ๆ ว่า กระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น มี ความเป็นไป เป็นกระบวนการแห่งเหตุและผลพร้อมอยู่ใน ตัวของมัน น้ำที่ไหลมากระทบเข้ากับดินแดง ดินแดงละ ลายผสมกับน้ำเป็นเหตุเกิดขึ้น ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึง มีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็นจะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับ ผลนั้นอีก ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังเป็นขึ้นเป็น อันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้ว ก็ ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่าที่เราเห็นก็ไม่มีอยู่ที่นั่นแล้ว มีแต่ น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยไป เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ด้วย

องค์ประกอบ อากาโร และความเป็นไปต่าง ๆ ที่ประมวล กันขึ้น ให้ปรากฏลักษณะอันจะถือเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำท่าวังเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนตายตัว อยู่ กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัย ต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ และในขั้นสุดท้ายเราเห็นว่า แม่น้ำท่าวังนั้นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระ แสน้ำนั้นได้เต็มตามกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยว กับแม่น้ำท่าวังเลย ว่าให้ถูกแล้วแม่น้ำท่าวังไม่มีอยู่เลยด้วย ช้าไป

ต่อมาอีกนาน เราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบ ชาวตำบลนั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟัง เกี่ยวกับเรื่องกระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้น แล้วเราก็ เกิดความคิดชัดเจนขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดี เขา จึงจะเข้าใจตามที่เราต้องการจะบอกเขาได้ เรานึกขึ้นมาได้ ถึงคำที่เคยมีคนบอกเราว่า กระแสน้ำสายนั้นชื่อแม่น้ำท่าวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่าให้ชาวบ้านฟังอย่างสะดวก คล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจและสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก มีปลา น้อย กระ แสน้ำของแม่น้ำท่าวังไหลช้า แม่น้ำท่าวังไหลไปกระทบดิน แแดง ทำให้มันมีสีค่อนข้างแดง ในเวลานั้น เราเกิดความ เข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำท่าวังและบทบาทของมัน ตามที่เราเล่า นั้น เป็นเพียงถ้อยคำสมมติเพื่อสะดวกในการ ติดต่อดสื่อสารกันในโลก แม่น้ำท่าวังและบทบาทของมันตาม

คำสมมติเหล่านี้ จะมีขึ้นมาหรือไม่ และเราจะใช้มันหรือไม่ก็ตามที จะไม่มีผลกระทบต่อกระแสน้ำนั้นเลย กระแสน้ำนั้นก็คงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่างสมมติกับสภาวะที่เป็นจริง บัดนี้ เราทั้งเข้าใจและสามารถใช้ถ้อยคำเหล่านั้นพูดด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกกันว่า คน ว่า นาย ก. นาย ข. เรา เขา นั้น โดยสภาวะที่แท้จริงแล้วก็คือ กระบวนธรรมที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่างๆ เข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็นได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทั้งภายในกระบวนธรรมนั่นเอง และทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องของสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดเป็นเหตุขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกระบวนธรรมนั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากรรม และวิบากนั้น ก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนธรรมที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนธรรมนั่นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำ หรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด อันนี้เป็นส่วนตัวสภาวะความจริงอันเป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมัน แต่เพื่อความสะดวกในการสื่อสารให้เข้าใจกันในหมู่ชาวโลก จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนธรรมที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่า นาย ก.

นาย ข. จมื่น หัวหมู เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้ว ก็ต้องยอมรับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำ และผู้ถูกทำไปตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติ จะรับสมอ้างหรือไม่รับ กระบวนธรรมที่เป็นตัวสภาวะความจริงก็เป็นไปอยู่ตามกฎธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือ จะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวสภาวะออกจากกันได้ ของอันเดียวกันนั้นแหละ เมื่อใดจะพูดถึงสภาวะ ก็พูดไปตามสภาวะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็พูดไปตามสมมติ อย่าไขว่เขว อย่าสับสนปะปนกัน และต้องมีความเข้าใจสภาวะเป็นความรู้เท่าทันรับรองยืนเป็นพื้นอยู่

ทั้งตัวสภาวะ และสมมติ เป็นสิ่งจำเป็น ตัวสภาวะ (นิยมเรียกกันว่า ปรมัตถ์) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์ในทางปฏิบัติสำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอาสภาวะกับสมมติ มาสับสนกัน คือ เข้าไปยึดเอาตัวสภาวะจะเป็นไปตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสภาวะไม่วุ่น เพราะมันเป็นไปอย่างนั่นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียว และเพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงยิ่งวุ่นวายใหญ่ เพราะขัดความปรารถนา ถูกบีบคั้น จึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เอง ตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอย่างข้างต้น เห็นได้ชัดว่า วิกฤติที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสภาวะตามที่ตนฟังมาเรียนมา ไปสับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงง ตามข้อ

สงสัยของเธอ ถ้าคำศัพท์สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า "กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร?" ท่อนแรกเธอพูดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสภาวะ ท่อนหลังเธอพูดตามสมมติที่เธอยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมคา เเท่าที่กล่าวมาเป็นอันสรุปได้ว่า

- หลักอนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงข้ามอนัตตาดกลับสนับสนุนกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตากรรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นไปได้ เมื่อกระบวนการดำเนินไปองค์ประกอบทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไรมาเป็นตัวที่ยังคงที่ ลอยที่อกันขวางอยู่กลางกระแส จะไปไหนก็ไม่ไป จะเป็นไปอย่างไร ก็ไม่เป็นที่ไป ถ้ามีอัตตา กรรมก็ไม่มี เพราะอัตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอัตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดก็จะต้องแยกคนออกเป็นสองชั้นอย่างลัทธิสัสตคติภูฏิบางพวก ที่ว่าคนทำกรรมรับผลกรรมกันไป อยู่แค่ชั้นนอก ส่วนแก่นแท้หรืออัตตาดอยู่ภายในที่ยังคงที่ ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อัตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

- ที่เราทำกรรมและรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่โดยไม่ต้องมีตัวผู้ทำกรรม และไม่มีคนรับกรรมอยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่และดำเนินไปเป็นกระบวนการนั้น ต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้าง

เข้าไปเป็นปัจจัย อะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนการนั้น ทำให้กระบวนการนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไร ๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้ว ก็ย่อมมีผลที่เรียกว่าวิบากเกิดขึ้นในกระบวนการนั้นเอง เรียกว่า มีการกระทำ และมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของกรรม ที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้นอีกชั้นหนึ่ง กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนการนั้น อันต่างหากจากสมมติที่เราเอาไปสวมใส่ครอบให้มัน เมื่อตกลงจะสมมติเรียกกระบวนการที่ดำเนินอยู่นั้นว่า เป็น นาย ก. นาย ข. ก็ย่อมมี นาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม เป็นผู้ทำกรรม และรับผลกรรม แต่กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะ ก็ดำเนินไปตามปกติของมัน เป็นเหตุเป็นผลพร้อมอยู่ในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่ต้องอาศัยนาย ก. นาย ข. จึงจะมีเหตุมีผลเกิดขึ้น เมื่อจะพูดในแง่กระบวนการ ว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร เป็นผลอย่างไร ก็พูดไป หรือจะพูดในแง่ นาย ก. นาย ข. ว่าทำกรรมนั้นแล้ว รับผลกรรมอย่างนี้ ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมาตถ์ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริง และความมุ่งหมายในการพูดแบบนั้น ๆ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน ก็เป็นอันใช้ได้๑๒๒

- ไม่ต้องพูดถึงมนุษย์ซึ่งเป็นประชุมแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ประกอบฝ่ายจิตใจรวมอยู่ด้วย แม้แต่พวกภูษรรมที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียว เช่นอย่างเรื่องแม่น้ำท่าวังที่กล่าวข้างต้น คนจำนวนมากก็ยังคิดในสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นคนจริงจึงไปได้ สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจัง บางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า "ใครว่าสัญญาไม่เที่ยง ไม่นั่นอน ไม่งคงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยง เพราะมันเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด ก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ ไม่เคยเปลี่ยนแปลง" คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้ แต่ถ้าเปลี่ยนข้อความนี้มาใช้กับวัตถุหรือรูปธรรม อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้น เหมือนกันกับที่พูดว่า "ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้ คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร ก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง" ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิดง่ายกว่า แต่ความจริง ก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เป็นความสับสนระหว่างสัญญากับบัญญัติว่าสัญญา และร่างกายกับบัญญัติว่าร่างกาย จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกายเป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญา และบัญญัติว่าร่างกาย เที่ยงแท้คงที่

- การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลใน

ช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปี เขาได้รับผลกรรมชื่อนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบายมักจะเป็นแบบก้าวเดียว ข้ามเวลา ๑๐ ปี ดังนั้น จึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนการตามสภาวะ จึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้นที่แท้จริงคืออะไร และเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร^{๑๒}

นาย ก. มีเรื่องวิวาทกับเพื่อนบ้าน และได้ทำร้ายเพื่อนบ้านนั้นจนถึงแก่ความตาย นาย ก. หวาดกลัวต่อการจับกุมของเจ้าหน้าที่ และการแก้แค้นของญาติพวกพ้องของผู้ตาย เทียวหลบซ่อนเขาอยู่ ต่อมาเขาถูกจับได้และถูกลงโทษ แม้ภายหลังพ้นโทษออกมาแล้ว นาย ก. ก็ยังมีความเดือดร้อนใจในการก่อกรรมชั่ว ฎุภาพของคนตายหลอกหลอนอยู่ตลอดเวลา ได้รับความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกายและจิตใจ หากความสุขความเย็นใจไม่ได้เลย หน้าตาท่าทางของเขาเปลี่ยนไป กลายเป็นหม่นหมองร่อนรนหวาดระแวงและอมทุกข์ ภาวะจิตใจเช่นนี้ ประกอบกับปัจจัยอย่างอื่นเช่น ความมีร่างกายแข็งแรง ได้มีผลสืบเนื่องต่อมา โดยทำให้เขากลายเป็นคนฉุนเฉียว โมโหร้าย รุนแรง และเมื่อเวลายาวนานผ่านไป บุคลิกภาพของเขาก็เปลี่ยนไปเป็นคนมีลักษณะหยาบคาย เหี้ยมเกรียม ชอบกลบเกลื่อนความทุกข์

ด้วยการแสดงอำนาจ ทั้งเป็นภัยต่อสังคม และตัวเขาเองก็หาความสุขทางสังคมที่แท้จริงไม่ได้

เรื่องที่เล่ามานี้ ถ้าจะพูดให้สั้นก็คือ นาย ก. ทำกรรมชั่วและได้รับผลของกรรมชั่วนั้น การพูดอย่างนี้เป็นไปตามภาษาสามัญ ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจได้ง่าย เรียกว่าพูดตามสมมติ เป็นวิธีการสื่อสารในระหว่างมนุษย์ ช่วยให้เกิดความสะดวกในการที่จะทำความเข้าใจต่อกัน แต่เป็นการพูดถึงเพียงภาพที่ปรากฏออกมาภายนอก หรือผลร่วมหยาบ ๆ ของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องซับซ้อนอยู่ภายใน ไม่เข้าถึงเนื้อหาภายในที่สัมพันธ์สืบทอดกันตามสภาวะของธรรมชาติ แต่ถ้าพูดโดยปรมาัตถ์หรือตามสภาวะของธรรมชาติเองแท้ ๆ ก็จะได้พูดถึงถึงเนื้อหาของความเป็นไปทั้งหมดที่เรียกว่า ภาวะบวณธรรม เช่นบอกว่า ในภาวะบวณธรรมแห่งขั้น ๕ ชุดนี้ จิตประกอบด้วยความโกรธเกิดขึ้น มีการปรุงแต่งตามความโกรธนั้น จนแสดงออกเป็นการกระทำ มีกรรมเกิดขึ้น จิตที่มีการปรุงแต่งอย่างนั้นเริ่มแปรคุณภาพไป มีคุณสมบัติร้าย ๆ เช่น ความระแวงหวาดกลัวและความคิดร้ายเกิดมากขึ้น จิตปรุงแต่งอย่างนั้นบ่อย ๆ เกิดการสังสมคุณสมบัติร้าย ๆ จนเป็นลักษณะประจำ และคุณสมบัติร้าย ๆ นั้น ๆ ก็เป็นปัจจัยให้ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ยิ่งกว่านั้น การกระทบทางกายจากภายนอกเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ๆ การพูดตามสภาวะอย่างนี้ มีเนื้อหาครบถ้วนสมบูรณ์โดยไม่ต้องเอ่ยอ้างถึง นาย ก. หรือตัวคน

ใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ตัวกระบวนการจึงมีแต่เพียงองค์ธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และสัมพันธ์เป็นปัจจัยสืบทอดกันมา มีการกระทำและมีผลของการกระทำ โดยไม่ต้องมีผู้ทำและผู้รับผลของการกระทำ ไม่ว่าจะพูดตามสภาวะอย่างนี้ หรือพูดตามสมมติอย่างข้างต้น เนื้อหาของสภาพที่เป็นจริงก็มีเท่ากัน ไม่ขาดไม่เกินกว่ากัน เพียงแต่ว่า การพูดตามสภาวะเป็นการพูดถึงแต่ตัวความจริงล้วน ๆ โดยไม่พอกเพิ่มถ้อยคำหรือภาพสมมติซ้อนขึ้นมาบนตัวความจริงนั้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะอธิบายถึงเพียงนี้แล้ว บางคนก็ยังไม่อาจเข้าใจ จึงคงจะต้องเล่าเป็นนิทานว่า

ทิดผ่องไปคุยธรรมะกับท่านพระครูที่วัด ตอนหนึ่งทิดผ่องถามว่า

"เอ! หลวงพ่อครับ พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่เป็นของใคร ๆ ไม่มีตัวผู้ทำกรรม ไม่มีตัวผู้รับผลของกรรม ถ้าอย่างนั้นผมจะไปฆ่าใครดีหัวใคร หรือทำอะไร ๆ ใครก็ได้สิครับ เพราะไม่มีใครทำกรรม แล้วผมก็ไม่ควรได้รับผลกรรม"

พอทิดผ่องพูดขาดคำ ไม่ทันในมือของท่านพระครูซึ่งท่านฉวยขึ้นมาจากข้างที่นั่งเมื่อไรทิดผ่องไม่ทันสังเกตเห็นก็ฟาดลงมาอย่างรวดเร็ว จนเขายกแขนขึ้นรับแทบไม่ทัน ปลายไม้เท้าถูกกลางต้นแขนพอนุ่ม ๆ แดง ๆ ทิดผ่องคลำแขนบ่อย

"หลวงพ่อ! ทำไมทำกับผมอย่างนี้ล่ะ?" ทิดผ่องพูด

เสียงกร้าว แสดงอาการว่ากำลังข่มความโกรธ

"อ้าว! เป็นไงล่ะ?" ท่านพระครูถามลอย ๆ

"ก็หลวงพ่อดีผม ผมเจ็บนี้" ทิดผ่องตอบเสียงเคียด
หน้านี้

"กรรมมีอยู่ ผู้ทำกรรมไม่มี ผลกรรมมีอยู่ ผู้รับผล
ของกรรมไม่มี เวทนามีอยู่ ผู้เสวยเวทนาไม่มี ความเจ็บ
มีอยู่ ผู้เจ็บไม่มี" ท่านพระครูพูดเปรย ๆ ปรับเสียงซ้ำ ๆ
อย่างทำนองเทศน์ และว่าต่อไปอีก "ผู้ใดแสวงหาประโยชน์
ในทางเห็นแก่ตัวจากอนัตตา ผู้นั้นไม่พ้นจากอนัตตา; ผู้ใด
ยึดมั่นอนัตตา ผู้นั้นแลคือผู้ยึดมั่นอนัตตา เขาหา รู้จักอนัตตา
ไม่; ผู้ใดยึดถือว่าผู้ทำกรรมไม่มี ผู้นั้นย่อมไม่พ้นจากความ
ยึดมั่นว่าผู้เจ็บมี เขาหา รู้แจ้งไม่ว่า ผู้ทำกรรมก็ไม่มี และ
ผู้เจ็บก็ไม่มี".

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ถ้ารักจะพูดว่าไม่มีผู้ทำ
กรรม ก็ต้องเลิกพูดด้วยว่าผมเจ็บ.

คุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของ
หลักกรรมมีดังนี้:-

- ๑) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล รู้จักมองเห็นการ
กระทำและผลของการกระทำ ตามแนวทางของ
เหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมงาย ตีนขาว เช่น เรื่อง
แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น
- ๒) ให้เห็นว่า ผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่
ปรารถนาจะเข้าถึง จะสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำ
- จึงต้องพึ่งตน และทำความเพียรพยายาม
- ไม่รอคอยโชคชะตา หรือหวังผลด้วยการอ้อน
วอนเช่นสรวงต่อปัจจัยภายนอก
- ๓) ให้มีความรับผิดชอบต่อนตนเอง ที่จะงดเว้นจาก
กรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการกระทำ
ความดีต่อเขา
- ๔) ให้ถือว่า บุคคลมีสิทธิโดยธรรมชาติ ที่จะทำการ
ต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุง สร้างเสริมตนเอง
ให้ดีขึ้นไป โดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้
เลวลง หรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่า
เทวดาและพรหมได้ทุก ๆ คน
- ๕) ให้ถือว่า คุณธรรม ความสามารถ ความประ
พฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประ

เสรีรัฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ

- ๖) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
- ๗) ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป

คุณค่าเหล่านี้ พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ความหมายทั่วไป เช่น :-

"ภิกษุทั้งหลาย เจตนา เราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้ว จึงทำกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ"^{๑๒๔}

"สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ทราบและประณีต"^{๑๒๕}

"บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำชั่ว ย่อมได้ชั่ว"^{๑๒๖}

"บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลมีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ ย่อมเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล ทำ

ไว้เป็นดี"^{๑๒๗}

"คนพาลมีปัญญาทราม ย่อมทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำกรรมชั่วอันให้ผลเผ็ดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนภายหลัง มีหน้าองด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดีเลย"

"บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด ด้วยหัวใจชุ่มชื่นเบิกบาน กรรมนั้นทำไว้เป็นดี บุคคลรู้กรรมใดว่า เป็นประโยชน์แก่ตน ควรรีบลงมือกระทำกรรมนั้นทีเดียว"^{๑๒๘}

ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถืองมงาย เช่น-

"คนพาลมีกรรมดำ ถึงจะแล่นไปยัง(แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ คือ) แม่น้ำพาหุกา ทำน้ำอธิกกกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสวัสดิ์ แม่น้ำปยากะ และแม่น้ำพามุติ เป็นนิตย์ ก็บริสุทธิ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปยากะ หรือแม่น้ำพาหุกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย (แต่) ฝัคคุณฤกษ์ (ฤกษ์ดีเยี่ยม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธิ์ อุโบสถก็สำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธิ์ วัตรของบุคคลผู้หมคจคแล้ว มีภาระงานสะอาด ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ คูกรพราหมณ์ ท่านจงอาบตนในคำสอนของเรา นี้เถิด จงสร้างความเกษมแก่สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำอทินนาทาน เป็น

ผู้มีศรัทธา หากความตระหนี่มิได้ไซ้ ท่านจะต้องไปทำนาค
คยาทำไม แม่น้ำดื่มของท่านก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว"๑๒

"ถ้าแม้บุคคลจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการ
อาบน้ำ (ชำระบาป) กบ เต่า นาค จระเข้ และสัตว์
เหล่าอื่นที่เกี่ยวไปในแม่น้ำ ก็จะไปสู่วรรคแห่งนอน...
ถ้าแม่น้ำเหล่านี้จะพาเอาบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อนไป
ได้ไซ้ แม่น้ำเหล่านี้ก็คงพาเอาบุญของท่านไปได้ด้วย"๑๓

"ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ(ศักดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมาก
พากันไปอาบก็หาไม่ ผู้ใดมีศีลจะมีธรรม ผู้นั้นจึงจะ
เป็นผู้สะอาด เป็นพราหมณ์"๑๔

"ผู้ใดไม่ถือมงคตตีนขาว ไม่ถืออุกกาบาต ไม่ถือ
ความฝัน ไม่ถือลักษณะดีหรือชั่ว ผู้นั้นชื่อว่าล่องพ้นโทษ
แห่งการถือมงคตตีนขาว ครอบงำกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ
อันเป็นดุจคุกกันเสียได้ ย่อมไม่กลับมาเกิดอีก"๑๕

"ประโยชน์ได้ล่องเลยคนเขลาผู้คอยนับฤกษ์อยู่ ประ
โยชน์เป็นตัวฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวจักทำอะไรได้"๑๖

"บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ได้ชื่อว่า
เป็นฤกษ์ดี มงคลดี เป็นเข้าดี อรุณดี เป็นขณะดี ยามดี
และเป็นอันได้ทำบุญชาติแล้วในท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้ง
หลาย แม้กายกรรมของเขา ก็เป็นสิทธิโชค วาจกรรม ก็เป็น
สิทธิโชค มโนกรรม ก็เป็นสิทธิโชค ประณิธานของเขา ก็
เป็นสิทธิโชค ครั้นกระทำกรรมทั้งหลายที่เป็นสิทธิโชคแล้ว
เขาย่อมได้ประสบแต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นสิทธิโชค"๑๗

การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอน
ปรารถนา เช่น :-

"ไม่ควรหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพื่อฝัน
ถึงสิ่งที่อยู่ภายหน้า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ผ่านไปแล้ว สิ่ง
ใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์
ชัดสิ่งที่เป็นปัจจุบัน อันเป็นของแน่นอนไม่คลอนแคลน ขอ
ให้ผู้นั้นครั้นเข้าใจชัดแล้ว พึงเร่งชวนชวายุปฏิบัติให้ลุล่วง
ไป ในที่นั้น ๆ เร่งทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้
ว่าจะตายในวันพรุ่ง เพราะสำหรับพระยามัจจุราช
เจ้าทัพใหญ่นั้น เราทั้งหลายไม่มีทางผิดเพี้ยนเลย ผู้ที่
ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลาง
วันและกลางคืน ผู้นั้นแท้ พระสันตมุนีทรงขนานนามว่า
ถึงอยู่ราตรีเดียวก็ประเสริฐ"๑๘

"คุณกรคุณหบดี ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่า
ปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของได้ยากในโลก คือ
อายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ธรรม ๕ ประการนี้...เรา
ไม่กล่าวว่าจะพึงได้มาเพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการ
ตั้งปรารถนา ถ้าการได้ธรรมทั้ง ๕ นี้ จะมีได้เพราะการ
อ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารถนาแล้วไซ้ ใครในโลกนี้
จะพึงเสื่อมจากอะไร คุณกรคุณหบดี อริยสาวกผู้ปรารถนา
อายุ(ยืน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพเลิดเพเลินกับอายุ เพราะ
การอยากได้อายุนั้นเลย อริยสาวกผู้ปรารถนาอายุ พึง

ปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุที่ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็นไปเพื่อการได้อายุ อริยสาวกนั้นย่อมเป็นผู้ได้อายุ ไม่ว่าจะเป็นอย่างทิพย์ หรือของมนุษย์...ผู้ปรารถนาวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติ ที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์..."๑๖๖

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิต ถึงจะมีความปรารถนาว่า "ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเถิด" ดังนี้ จิตของเธอจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ก็หาไม่...เหมือนไข่มุก ๘ ฟองก็ตาม ๑๐ ฟองก็ตาม ๑๒ ฟองก็ตาม ที่แม่ไข่มุกไม่นอนทับ ไม่กก ไม่พีก ถึงแม่ไข่มุกจะมีความปรารถนาว่า "ขอให้ลูกของเราใช้ปลายเล็บหรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาโดยสวัสดิ์เถิด" ดังนี้ ลูกไข่มุกจะใช้ปลายเล็บ หรือจะงอยปากทำลายเปลือกไข่ออกมาได้ก็หาไม่"๑๖๗

การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ

ถือความประพฤติเป็นประมาณ เช่น-

"ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครักขกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่าง ๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มิใช่พราหมณ์

ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจรมิใช่พราหมณ์ ฯลฯ ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มิใช่พราหมณ์"

"เรามีได้เรียกคนเป็นพราหมณ์ตามที่เกิดมาจากทองมารดา ผู้นั้นยังมีกิเลส เป็นแต่สักว่าโกลาต(ธรรมเนียมพราหมณ์เรียกทักทายคนอื่นว่า"โกล") เท่านั้น เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลส ไม่มีความยึดมั่นต่างหาก ว่าเป็นพราหมณ์"

"อันทามและโคตร ที่กำหนดตั้งกันไว้นี้ เป็นแต่สักว่าโวหารในโลก เพราะเกิดมีขึ้นมาตามคำเรียกขานที่กำหนดตั้งกันไว้ในครานั้น ๆ ตามที่ภูมิจักรวรรณ์เนื่องอยู่ในหทัยสันกาลนานของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ก็พร่ากล่าวว่าคนเป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่บุคคลจะเป็นพราหมณ์เพราะชาติ(กำเนิด)ก็หาไม่ จะมีมิใช่พราหมณ์เพราะชาติก็หาไม่ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ก็เพราะกรรม มิใช่พราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชาวนาก็เพราะกรรม (การงานอาชีพที่ทำ๑๖๘) เป็นศิลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชาก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลาย ผู้เห็นปฏิจจนูปบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามความเป็นจริงว่า โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมูสัตว์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัตว์ทั้งหลาย

ถูกผูกมัดกันไว้ด้วยกรรม เหมือนลิ่มสลักของรถที่กำลังแล่นไป ฉะนั้น"^{๑๓๕}

"ดูกรพราหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทราม เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทราม เพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้มีโภคะมากมายก็หาไม่ได้ เราจะเรียกคนว่าต่ำทราม เพราะความเป็นผู้มีโภคะมากก็หาไม่ได้ แท้จริงบุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบเช่นฆ่า ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุศเท็จ พุศสอเสียด พุศค้ำหยาบ พุศค้ำเพื่อเจ้อ เป็นคนละโมบ คิดเบียดเบียน เป็นมิจฉาทิฎฐิ"^{๑๔๐}

"บุคคลไม่เป็นคนถ้อยเพราะชาติ ไม่เป็นพราหมณ์ เพราะชาติ แต่เป็นคนถ้อยเพราะกรรม เป็นพราหมณ์ เพราะกรรม(การกระทำ ความประพฤติ)"^{๑๔๑}

"วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกบวชในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น"^{๑๔๒}

"บรรดาวรรณะทั้งสิ้นนี้ ผู้ใดเป็นภิกษุสิ้นกิเลสสาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ตนจะต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว ลูถึงประโยชน์ตนแล้ว หมดเคื่อง

ผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ผู้นั้นแล เรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าวรรณะทั้งหมดนั้น"^{๑๔๓}

การพึ่งตนเอง เช่น :-

"การเพียรพยายามเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง"^{๑๔๔}

"คนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยคนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ บุคคล(ชื่อว่า)ได้ที่พึ่งที่หาได้ยาก"^{๑๔๕}

"ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้"^{๑๔๖}

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย"^{๑๔๗}

ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

"หญิง ชาย คฤหัสถ์ บรรพชิต ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักได้รับผลของกรรมนั้น"^{๑๔๘}

"ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ถ้าท่านจักทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป ก็ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ได้เลย"^{๔๙}

"ธัญชาติ ทรัพย์สิน เงินทอง หรือสิ่งของที่หวงแหวนอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีอยู่ ทาส กรรมกร คนงาน คนอาศัย จะพาเอาไปไม่ได้ทั้งสิ้น ต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด"

"แต่บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือ ด้วยใจ กรรมนั้นแหละเป็นของของเขา และเขาย่อมพาเอากกรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามคน ฉะนั้น"

"ฉะนั้น บุคคลควรทำความดี สังสมสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภายหน้า ความดีทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ในปรโลก"^{๕๐}

บันทึกพิเศษท้ายเล่ม

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

กรรม ๑๒

กรรม ๑๒ หรือ กรรมสี่ ๓ หมวด ตามที่ท่านแสดงไว้ในอรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย มีหัวข้อและความหมายโดยย่อดังนี้

หมวดที่ ๑ ว่าโดยปากกาล คือ จำแนกตามเวลาที่ให้ผล

๑. *ทิวฐธรรมเวทนิยกรรม* กรรมให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้ ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งชวันจิตดวงแรก ในบรรดาชวันจิตทั้ง ๑๒ แห่งชวันวิถีหนึ่ง ๆ พุคเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ชวันเจตนาที่หนึ่ง กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผลต่อไป เหตุที่ให้ผลในชาตินี้ เพราะเป็นเจตนาดวงแรก ไม่ถูกกรรมอื่นครอบงำ เป็นการปรุงแต่งแต่เริ่มต้น จึงมีกำลังแรง แต่ไม่ให้ผลต่อจากชาตินี้ไปอีก เพราะไม่ได้การเสพคุ้น จึงมีผลเล็กน้อย ท่านเปรียบว่าเหมือนพรานเห็นเนื้อหยิบลูกศรยิงไปทันที ถ้าถูกเนื้อก็ล้มที่นั่น แต่ถ้าพลาด เนื้อก็รอดไปเลย

๒. *อุปปัชชเวทนิยกรรม* กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งชวันจิตดวงสุดท้ายในบรรดาชวันจิตทั้ง ๑๒ แห่งชวันวิถีหนึ่ง ๆ พุคเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ชวันเจตนาที่ ๑๒ กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาติถัดจากนี้ไปเท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาติ

หน้า ก็กลายเป็นโอฬาสกรรม ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นเจตนาทำย
 สุขของชนวิถี เป็นตัวให้สำเร็จความประสงค์ และได้ความ
 เสพคุ่นจากชนเจตนาที่ก่อน ๆ มาแล้ว แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มี
 กำลังจำกัด เพราะเป็นขณะจิตที่กำลังสิ้นสุดชนวิถี

๓. *อุปปราปริยเวทนิยกรรม* กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป ได้แก่
 กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่ทำในขณะที่แห่งชนจิตทั้ง ๕ ใน
 ระหว่าง คือในชนจิตที่ ๒-๖ แห่งชนวิถีหนึ่ง ๆ พุดเป็น
 ภาษาวิชาการว่า ได้แก่ ชนเจตนาที่สองถึงที่หก กรรมนี้ให้
 ผลได้เรื่อยไปในอนาคต เมื่อเลยจากภพหน้าไปแล้ว คือ ได้
 โอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น ไม่เป็นโอฬาสกรรม トラบเท่าที่ยัง
 อยู่ในสังสารวัฏ ท่านเปรียบเหมือนสุนัขไล่เนื้อ ตามทันเมื่อใด
 ก็กัดเมื่อนั้น

๔. *โอฬาสกรรม* กรรมเล็กให้ผล ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ซึ่ง
 ไม่ได้โอกาสที่จะให้ผลภายในเวลาที่จะออกผลได้ เมื่อผ่านล่วง
 เวลานั้นไปแล้ว ก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป (โอฬาสกรรมนี้ ความจริง
 เป็นคำสามัญ แปลว่า "กรรมได้มีแล้ว" แต่ท่านนำมาใช้เป็นคำ
 ศัพท์เฉพาะในความหมายว่า "มีแต่กรรมเท่านั้น วิบากไม่มี"
 ดู วิสุทธิ.๓/๒๒๓ ย่อจาก ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๒๓/๔๑๔ มิใช่แปล
 ว่าเล็กให้ผล หรือให้ผลเสร็จแล้ว อย่างที่แปลแบบให้เข้าใจกัน
 ง่าย ๆ ตามสำนวนที่เคยชิน)

หมวดที่ ๒ ว่าโดยกิจ คือ จำแนกการให้ผลตามหน้าที่

๕. *ชนกกรรม* กรรมแต่งให้เกิด หรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ได้
 แก่ กรรมคือเจตนาดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่เป็นตัวทำให้เกิดขั้น
 ที่เป็นวิบาก ทั้งในขณะที่ปฏิสนธิและในเวลาชีวิตเป็นไป
 (ปวัตติกาล)

๖. *อุปถัมภ์ภกกรรม* กรรมสนับสนุน ได้แก่ กรรมพวกเดียวกับ
 ชนกรรม ซึ่งไม่สามารถให้เกิดวิบากเอง แต่เข้าช่วยสนับสนุน
 หรือซ้ำเติมต่อจากชนกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในขั้น
 ซึ่งเป็นวิบากนั้นเป็นไปนาน

๗. *อุปปีฬกกรรม* กรรมบีบคั้น ได้แก่ กรรมฝ่ายตรงข้ามกับ
 ชนกรรม ซึ่งให้ผลบีบคั้นผลแห่งชนกรรมและอุปถัมภ์ภก
 กรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในขั้น ซึ่งเป็นวิบากนั้น ไม่
 เป็นไปนาน

๘. *อุปมาตกกรรม* กรรมตัดรอน ได้แก่ กรรมฝ่ายตรงข้ามที่มีกำลัง
 แแรง เข้าตัดรอนความสามารถของกรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าเสีย
 ห้ามวิบากของกรรมนั้นขาดไปเสียทีเดียว แล้วเปิดช่องแก่วิบาก
 ของตน เช่น ปิตุมาตกรรมของพระเจ้าอชาตศัตรู ที่ตัดรอนกุศล
 กรรมของพระองค์เสีย เป็นต้น

หมวดที่ ๓ ว่าโดยปากทานปริยาย จำแนกตามแรงที่ยักเยื้องกัน คือ
 ลำดับความแรงในการให้ผล

๕. *ครุกรรม* กรรมหนัก ได้แก่ กรรมที่มีผลแรงมาก ในฝ่ายดี
 ได้แก่สมาบัติ ๘ ในฝ่ายชั่วได้แก่อนันตริยกรรม มีมาตุฆาต
 เป็นต้น ย่อมให้ผลก่อน และครอบงำกรรมอื่นๆ เสีย เปรียบ
 เหมือนหัวน้ำใหญ่ไหลบ่ามาท่วมทับน้ำน้อยไป

๑๐. *พหุลกรรม* หรือ *อาจิณณกรรม* กรรมทำมากหรือกรรมชิน
 ได้แก่ กรรมดีหรือกรรมชั่วที่ประพฤติมาก หรือทำบ่อย ๆ สั่ง
 สมเคยชินเป็นนิสัย เช่น เป็นคนมีศีลดี หรือเป็นคนทุศีล เป็นต้น
 กรรมไหนทำบ่อยทำมากเคยชิน มีกำลังกว่า ก็ให้ผลได้ก่อน
 เหมือนหนักมวยปล้ำลงสู้กัน คนไหนแข็งแรงแกร่งกว่า ก็ชนะไป
 กรรมนี้ ต่อเมื่อไม่มีครุกรรม จึงจะให้ผล

๑๑. อาสันทนกรรม กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ได้แก่ กรรมที่กระทำหรือระลึกขึ้นมาในเวลาใกล้จะตาย จับใจอยู่ใหม่ ๆ ถ้าไม่มีกรรม ๒ ข้อก่อน ก็จะทำให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ (แต่คัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ว่า อาสันทนกรรมให้ผลก่อนอาจิตณกรรม) เปรียบเหมือนโคแอ้อ้อยอยู่ในคอก พอนายโคบาลเปิดประตูออกโคโคอยู่ริมประตูคอก แม้เป็นโคแก่อ่อนแอ ก็ออกไปได้ก่อน

๑๒. กตัตตาคารม หรือ กตัตตาวาปนกรรม กรรมสักว่าทำ ได้แก่ กรรมที่ทำด้วยเจตนาอันอ่อน หรือมีใจเจตนาอย่างนั้น ๆ โดยตรง เป็นกรรมที่เบา เปรียบเหมือนลูกศรที่คนบ้ายิงไป ต่อเมื่อไม่มีกรรมสามข้อก่อน กรรมนี้จึงจะให้ผล

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ (สงคห.๒๘ และอธิบายใน สงคห.ฎีกา ๑๖๓-๖) แสดงกรรมสี่ไว้อีกหมวดหนึ่ง รวมเป็นกรรม ๑๖ คือ

หมวดที่ ๔ ว่าโดยปากัญฐาน จำแนกตามสถานที่คือภพเป็นที่ให้ผล

๑๓. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล ยกเว้นอุทัจจะ หรือจำแนกโดยนัยหนึ่งได้แก่อกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมให้กำเนิดในอบายภูมิ

๑๔. กามาวจรกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศลระดับกามาวจร เช่นที่จำแนกเป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ย่อมให้กำเนิดในกามสุคติภพ ๗ (คือ มนุษย์ และสวรรค์ ๖)

๑๕. รูปาวจรกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศลระดับรูปาวจร คือ รูปฌาน ๔ หรือ ๕ ของผู้ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในรูปภพ

๑๖. อรูปาวจรกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศลระดับอรูปาวจร คือ อรูปฌาน ๔ ของผู้ยังไม่ได้บรรลุอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในอรูปภพ

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนั้น เรียงลำดับหมวดกรรมต่างจากนี้ คือ ๑ - หมวด ๒, ๒ - หมวด ๓, ๓ - หมวด ๑, ๔ - หมวด ๔

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ (วิสุทธิ.๓/๒๒๓) เรียง ๑ - หมวด ๑, ๒ - หมวด ๓, ๓ - หมวด ๒

คัมภีร์มโนรถปुरुณี (อง.๒/๑๓๑-๑๔๑, ๑๔๖) อธิบายเรื่องกรรม ๑๒ นี้ไว้โดยพิสดารยิ่งกว่าที่อื่น ๆ แต่ท่านเรียกการจำแนกกรรมแบบนี้ว่าเป็นสุดตันติกปริยาย คือเป็นแนวของนักพระสูตร และนับจำนวนว่าเป็นกรรม ๑๑ โดยถือว่า อโหสิกรรม เป็นเพียงอาการที่กรรมต่าง ๆ ไม่ให้ผล เป็นเพียงคำที่ใช้อธิบายกรรมอื่น ๆ แทรกอยู่ที่ต่าง ๆ จึงไม่นับเป็นกรรมอย่างหนึ่งต่างหาก นอกจากนั้น ท่านกล่าวว่า กรรมโดยอภิธรรมปริยาย คือแบบอภิธรรมมีจำนวน ๑๖ ได้แก่กรรมที่จำแนกด้วยสมบัติ ๔ และวิบัติ ๔ ที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องการให้ผลของกรรม

นอกจากนี้ ยังมีอรรถกถาที่อธิบายกรรมชุดนี้ไว้ไม่ครบจำนวนอีก ๒-๓ แห่ง โดยเฉพาะคัมภีร์ปปัญจสูทนี อธิบายเฉพาะหมวดที่ ๑ (ม.อ.๓/๓๑๕) และเฉพาะหมวด ๒ (ม.อ.๓/๖๕๒)

กรรม ๑๒ นี้เรียกได้ว่าเป็นมติของพระอรรถกถาจารย์โดยแท้ แม้ว่าจะมีบางข้อที่ได้เค้าความเดิมจากพระบาลี คือพระไตรปิฎก กรรมบางข้อที่ว่ามันได้แก่ กรรมในหมวดแรกซึ่งจำแนกตามเวลาที่ให้ผล โดยเฉพาะ ๓ ข้อแรก ซึ่งมีต้นเค้ามาจากบาลีดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย วิบากแห่งกรรมทั้งหลายเป็นไฉน? เรากล่าวว่า วิบากแห่งกรรมทั้งหลายมี ๓ อย่าง คือ ในปัจจุบัน (ทิฏฐเจว ธมฺเม) ในที่ที่เกิด (อุปฺปชฺเช วา) หรือในลำดับต่อ ๆ ไป (อปฺเร วา ปฺริยาเย)" (อง.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๕)

"ภิกษุทั้งหลาย เหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย มี ๓ ประการดังนี้ สามประการ อะไรบ้าง? ได้แก่ โโลภะ... โทสะ ...โมหะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย"

"กรรมที่กระทำด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย... กรรมที่กระทำด้วยโทสะ... กรรมที่กระทำด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย ย่อมให้ผลในที่ที่อึดคตภาพของเขาบังเกิด, กรรมนั้นให้ผล ณ ที่ใด เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ณ ที่นั้น ในปัจจุบัน (ทิฏฐเจว ธมฺเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปฺปชฺเช วา) หรือในลำดับต่อ ๆ ไป (อปฺเร วา ปรียาเย)"

(อภ.ติก.๒๐/๔๑๓/๑๑๑)

อรรถกถาซึ่งอธิบายบาลีแห่งนี้แหละ คือแหล่งที่อธิบายเรื่องกรรม ๑๒ อย่างพิสดารกว่าที่ใดอื่น ดังได้เคยอ้างถึงแล้วข้างต้น (อภ.อ.๒/๑๓๑)

ในมหากรรมวิภังคสูตร (ม.อ.๑๔/๖๑๒-๕/๓๕๖-๘) พระพุทธเจ้าทรงจำแนกบุคคลเป็น ๔ ประเภท โดยสัมพันธ์กับการให้ผลของกรรม จับความได้ดังนี้

บุคคลที่ ๑ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือมิจจาทิฏฐิเข้าไปเต็มที, การที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ นั้น เขาย่อมได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน (ทิฏฐเจว ธมฺเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปฺปชฺเช) หรือในลำดับต่อ ๆ ไป (อปฺเร วา ปรียาเย)

บุคคลที่ ๒ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลัง

หลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาทิฏฐิเข้าไปเต็มที, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ วัณนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อ ๆ ไป

บุคคลที่ ๓ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาทิฏฐิเข้าไปเต็มที, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ วัณนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อ ๆ ไป

บุคคลที่ ๔ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือมิจจาทิฏฐิเข้าไปเต็มที, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ วัณนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อ ๆ ไป

อรรถกถาที่อธิบายบาลีแห่งนี้ (ม.อ.๓/๖๖๐) ไขความโดยใช้คำว่า ทิฏฐธรรมเวทนีเย อุปฺปชฺชเวทนีเย และอปฺราปฺริยเวทนีเย อย่างชัดเจน นอกจากนั้นจะเห็นเค้าของอาสันนกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกในเวลาใกล้ตาย) อีกด้วย

คัมภีร์อุปทาน ซึ่งเล่าประวัติในอดีตของพระสาวกทั้งหลาย ได้กล่าวถึงอาสันนกรรมกระจายอยู่หลายแห่ง (ขุ.อป.๓๒/๓๕๐/๔๓๖; ๓๓/๑๑/๒๔; ๒๒/๔๕; ๑๑๑/๑๖๓) เช่น ประวัติอดีตชาติของพระเถระท่านหนึ่งว่า เคยเป็นพรานเนื้อ วันหนึ่งเห็นพระตีสพพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใส ได้ถวายหม้าก่าหนึ่งเป็นที่รองนั่งแล้วมีจิตใจผ่องใส ครั้นออกจากที่นั้นไปไม่นานก็ถูกราชสีห์

กัศตาย เพราะกรรมที่ทำไว้ใกล้ตาย (อาสนน เม กตฺ กมฺม) คือการที่ได้พบได้ถวายหญ้าและมีจิตเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า นั้น จึงได้เกิดในสวรรค์ จะเห็นได้ว่า ความคิดใฝ่ใจเกี่ยวกับกรรมใกล้ตายและการใช้คำว่า อาสนนนะ ในแง่ของกรรมนี้ ได้มีอยู่แล้วในยุคของคัมภีร์อุปทาน

ทิวฐธรรมเวทนิย(กรรม) มีกล่าวถึงในบาลีอีกบางแห่ง โดยเฉพาะใน ม.อ.๑๔/๑๐/๑๐; อญ.นวก.๒๓/๒๑๗/๓๔๘ แต่มาคู่กับสัมปรายเวทนิย (ซึ่งพึงเสวยผลในเบื้องหน้า) ในชุดซึ่งมี ๑๐ คำ อีก ๘ คำคือ สุขเวทนิย (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นสุขหรือให้ผลเป็นสุข) ทุกขเวทนิย (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นทุกข์) ปรีบิกกเวทนิย (ซึ่งพึงเสวยผลในอัทภพที่พร้อมอยู่หรือถึงคราวแล้ว) อปรีบิกกเวทนิย (ซึ่งพึงเสวยผลในอัทภพที่ไม่ถึงคราว) พหุเวทนิย(ซึ่งพึงเสวยผลมาก) อัปเปเวทนิย(ซึ่งพึงเสวยผลน้อย) เวทนิย(ซึ่งจะต้องเสวยผล) อเวทนิย(ซึ่งจะไม่ต้องเสวยผล)

คำว่า ทิวฐธรรมเวทนิยกรรม อุปปัชชเวทนิยกรรม และอุปปราปรียเวทนิยกรรม มีกล่าวไว้ชัดเจน คือเป็นรูปร่างบริบูรณ์ในคัมภีร์ภควัตถุ (อภิ.ก.๓๗/๑๘๕๓/๖๔๔; ๑๘๕๔/๖๔๔) ที่พระโมคคัลลิตบุตรติสสเถระรจนาขึ้นในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ รว พ.ศ. ๒๑๘ ส่วนอโหสิกรรมมีอยู่ชัดเจนก่อนแล้วในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๒๓/๔๑๔) ที่เคยอ้างแล้ว และอรรถกถาเห็นว่า เป็นกรรม ๑๒ อีกชุดหนึ่ง คือ

๑. กรรมได้มีแล้ว วิบากได้มีแล้ว
๒. กรรมได้มีแล้ว วิบากไม่ได้มี
๓. กรรมได้มีแล้ว วิบากกำลังมีอยู่
๔. กรรมได้มีแล้ว วิบากไม่มีอยู่
๕. กรรมได้มีแล้ว วิบากจักมี

๖. กรรมได้มีแล้ว วิบากจักไม่มี
๗. กรรมมีอยู่ วิบากมีอยู่
๘. กรรมมีอยู่ วิบากไม่มี
๙. กรรมมีอยู่ วิบากจักมี
๑๐. กรรมมีอยู่ วิบากจักไม่มี
๑๑. กรรมจักมี วิบากจักมี
๑๒. กรรมจักมี วิบากจักไม่มี

อรรถกถาอธิบายกรรม ๑๒ ชุดนี้ ตามแนวกรรม ๑๒ ชุดก่อนนั่นเอง (อญ.อ.๒/๑๔๔-๕) สาระสำคัญของกรรมชุดนี้ คือ แสดงกรรมที่มีผล และกรรมที่ไม่มีผล ซึ่งมีฝ่ายละ ๖ เท่ากัน พึงสังเกตว่า อโหสิกรรมก็คือคำแปลก่อนแรกในหลายข้อว่า "กรรมได้มีแล้ว"

ส่วนกรรมอื่นนอกจากนี้ เช่น ครุกะ และอาจิณณะ เป็นต้น แต่เดิมเป็นเพียงถ้อยคำที่ใช้ในความหมายสามัญ ยังไม่มีชื่อเป็นกรรม และยังไม่จัดเป็นประเภท มาปรากฏในสมัยอรรถกถา ดังกล่าวแล้วข้างต้น

เชิงอรรถ

เชิงอรรถ

- ๑ ตัวอย่างพุทธพจน์แห่งหนึ่งที่เกี่ยวข้องอุปมาอุปไมยกับกฎแห่งกรรมสนิทกันเป็นอย่างดี คือที่ตรัสว่า "บัณฑิตผู้เห็นปฏิจสุมุปบาท จลาคในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงดังนี้..." (ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๘; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๗)
- ๒ หมายถึง สังฆตธรรม ทั้งหมด
- ๓ พึงเทียบความหมายของนิยามตามที่ปราศรัยแปลเป็นภาษาอังกฤษ ว่า orderliness of nature; the five aspects of natural law; ที่ มา เช่น ที.อ.๒/๓๔; สงฺคณิ อ.๔๐๘
- ๔ ปราศรัยแปลกันว่า law of energy; law of physical phenomena; physical inorganic order หรือเหมารวมว่า physical laws
- ๕ แปลกันว่า law of heredity; physical organic order; biological laws
- ๖ แปลกันว่า psychic law; psychological laws
- ๗ แปลกันว่า Law of Karma; order of act and result; karmic laws; moral laws
- ๘ แปลกันว่า the general law of cause and effect; order of the norm; ธรรมนิยามนี้อรธกถาอธิบายโดยยกตัวอย่างธรรมคาในโอกาสต่าง ๆ เกี่ยวกับพุทธประวัติ เช่นว่า ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ ทรงถือปฏิสนธิ ทรงประสูติ ตรัสรู้ เป็นต้น เป็นธรรมคาที่หมิ่นโลกธาตุ จะหวั่นไหว
- ๙ ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๘; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๗
- ๑๐ ผู้ศึกษาอภิธรรม ย่อมบอกได้ว่า ชีวิตเราที่ประกอบด้วยขันธ์ ๕ นั้น เป็นไปตามธรรมคาหรือตามกฎธรรมชาติทั้งหมดก็จริง แต่ขันธ์ ๕ บางส่วนเท่านั้นที่เกิดจากกรรมและเป็นไปตามกรรมโดยตรง เช่น รูปธรรม

- ในร่างกายของเรา อภิธรรมก็แยกแวก่เกิดจากกรรมก็มี เกิดจากจิตก็มี เกิดจากอตุกก็มี เกิดจากอาหารก็มี ดังนี้ เป็นต้น
- ๑๑ "สังคม" เป็นศัพท์บัญญัติในภาษาไทย แม้จะมีใช้ในภาษาบาลีแต่เดิม ก็มีใช้มีความหมายเหมือนกับที่บัญญัติในภาษาไทย ในที่นี้จะอนุวัตรตามภาษาไทย จึงต้องบัญญัติใหม่ทั้งคำ ส่วนนิยามน์ ว่าโดยรูปศัพท์ก็มีความหมายตรงกับนิยาม หรือนิยามน์เอง (แปลว่า ข้อกำหนด กฎระเบียบ แบบแผน) แต่ถ้าจะเข้าใจว่าสังคมนิยามก็เกรงจะเข้าปะปนทำให้ให้นิยาม ๕ เดิมที่เป็นของธรรมชาติแท้ ๆ สับสนไป ครั้นจะเข้าใจว่าสังคมนิยาม ก็มีผู้บัญญัติใช้ในความหมายอย่างอื่นเสียแล้ว จึงเสี่ยงให้แปลกกันไปเล็กน้อยพอเป็นที่สังเกตความต่างได้
- ๑๒ อญ.จก.๒๒/๓๓๔/๔๖๔
- ๑๓ จุ.ส.ข.๑๗/๑๒๒/๗๕; วิสุทฺธิ.๓/๑๒๐.๑๒๕
- ๑๔ จุ.อุ.อิ.๒๕/๒๐๘-๙/๒๔๘-๙
- ๑๕ ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๓-๕; ขุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๑-๘
- ๑๖ ที.ปา.๑๑/๖๒-๓/๑๐๑-๒ (คำว่า สัตว์ ในภาษาบาลีปกติหมายถึงคนเป็นหลัก เช่น เรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนครีตรู้ว่า โพรสิสัตว์บ้าง มหาสัตว์บ้าง และเรียกแม่ภายหลังครีตรู้แล้วว่า สัตว์ผู้ไม่มีทางหลงได้เลยบ้าง เช่น ม.มุ.๑๒/๔๖/๓๗; ๑๕๒/๑๖๕)
- ๑๗ ที.ปา.๑๑/๔๕/๗๗ (จัดเสริมเพิ่มให้ แปลจาก อนุปัตทาน ซึ่งหมายถึงคอยจัดเพิ่มให้ หรือเอาใจใส่ คอยจัดแบ่งปันให้ จะแปลว่า ปันเฉลี่ย ก็ได้)
- ๑๘ จุ.อญ.๒๐/๔๔๕/๑๓๑. ๕๕๑/๓๓๘; ขุ.อิ.๒๕/๒๐๘-๙/๒๔๘-๙; ๒๔๒-๓/๒๗๒; อุกฺก.ม.๑๑/๓๕๔/๒๕๒; อญ.ติก.๒๐/๕๐๕/๒๕๘; อภิ.ส.๓๔/๖๖๓/๒๕๕; อนึ่ง ในอุคฺก.ม. ๓ นั้น พึงทราบว่ *อโลภะ* ไมโลภ หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ รวมถึงจาคะ, *อโทสะ* ไมคิดประทุษร้าย หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ โดยเฉพาะเมตตา, *อโมหะ* ไม่หลง หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง โดยเฉพาะปัญญา (ดู อภิ.ส.๓๔/๖๕๐/๒๗๑.

ม.ฐิ.ฉ.บ.พ.มา ๑/๕๖)

- ๑๙ ม.ม.๑๓/๖๔/๕๖; อญ.ติก.๒๐/๔๔๕/๑๓๑; อภิ.ส.๓๔/๖๖๓/๒๕๕
- ๒๐ อญ.ติก.๒๐/๔๔๕/๑๓๑; ๕๘๖/๓๗๖
- ๒๑ กรรม ๔ นี้ ทรงแสดงความหมายไว้โดยปริยายต่าง ๆ คือมีหลายนัยดู ที.ปา.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; ม.ม.๑๓/๘๘/๘๒; อญ.จก.๒๑/๒๓๒-๘/๓๑๓-๓๒๒
- ๒๒ ผู้สนใจเรื่องกรรม ๑๒ พึงดู *บันทึกพิเศษท้ายเล่ม*
- ๒๓ ม.ม.๑๓/๖๔/๕๖
- ๒๔ ที่ว่า มิจจาทิฎฐิ และสัมมาทิฎฐิ เป็นมโนกรรม ดู อญ.ทส.๒๔/๑๕๔-๕/๓๑๘-๓๒๐ เป็นต้น
- ๒๕ อญ.เอก.๒๐/๑๘๑-๒/๔๐-๔๑
- ๒๖ อญ.เอก.๒๐/๑๘๑-๑๕๐/๔๒-๔๓; จุ. อญ.ทส.๒๔/๑๐๔/๒๒๖ ค้วย
- ๒๗ อญ.เอก.๒๐/๑๕๑-๓/๔๔; พึงอ้างความสำคัญของทิวฐิผิดและถูกในการที่จะตรัสรู้ได้หรือไม่ด้วย ดู ส.ม.๑๕/๔๒-๓/๑๓; ๒๘๐-๑/๗๓
- ๒๘ ขุ.ธ.๒๕/๑๑/๑๕
- ๒๙ ถ้าจะใช้คำว่าคุณค่า ก็หมายถึง คุณค่าโดยสภาวะ ไม่ใช่คุณค่าตามที่กำหนดให้
- ๓๐ ที่มาพินิจ คือ สงคณิ อ.๑๐๓, ๑๓๕; ปฏิส.อ.๑๕๖.๒๔๖; วิสุทฺธิ.ฐิก.๓/๖๑-๖๓; สงคณิ อนุฎีกา ๒๐๑; ที.อ.๒/๓๒๕; ๓/๘๕; อญ.อ.๒/๔๖๓; ในที่นี้มาบางแห่ง นอกจากแสดงความหมายของคำอย่างที่ยกมาอย่างแล้ว ท่านได้แสดงความหมายตามรูปศัพท์ไว้ด้วย ผู้สนใจจึงพึงค้นดูได้เอง, อนึ่ง พึงทราบว่า คำอธิบายความหมายที่แสดงไว้ข้างบนนั้น เป็นการขยายความของผู้เขียนเองด้วย มิใช่คัดมาตรง ๆ จากคัมภีร์; กุศล นิยมแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า wholesome; skilful; skilled; meritorious.
- ๓๑ ดู อภิ.ส.๓๔/๒๔๐-๒๕๐/๕๔-๕; ชุดนี้จากโสภณเจตสิกส่วนหนึ่งในอภิธรรม

- ๓๒ ชุดนี้เกี่ยวกับนิวรรณ์และโพชฌงค์ เลือกรับจาก ส.ม.๑๘/๔๗๔-๕๐๒ /๑๓๑-๓
- ๓๓ ชุดนี้ คือลักษณะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิเป็นอย่างดีแล้ว เช่น ม.ม.๑๓ /๕๐๖/๔๖๐
- ๓๔ ชุดนี้เป็นลักษณะที่กระจายอยู่ในที่หลายแห่ง ฟังดูในคอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน
- ๓๕ ชุดนี้มีมากมายหลายแห่ง จำนวนคำแปลกกันไปบ้างเล็กน้อย ฟังดู ม.อ.๑๔/๑๕๕/๑๑๗; ๑๖๘/๑๒๕; ส.ข.๑๗/๖๓/๓๘; ส.สพ.๑๘/๑๗/๑๕; อง.ดิก.๒๐/๕๔๕/๓๓๕; อง.ทสภ.๒๔/๘๑/๑๖๑; และกระจายทั่วไปในคัมภีร์มหานิทเทศ ไม่น้อยกว่า ๑๕ แห่ง เช่น ข.ม.๒๘/๖๔/๖๕; ๘๗/๘๕; ๑๒๑/๑๐๗; ๒๑๓/๑๖๑; ฯลฯ
- ๓๖ ความแตกต่างระหว่าง กุศลฉันทะ กับ กามฉันทะ หรือโลภะ ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจในพุทธธรรม บทที่ ๑๔ ในที่นี้ฟังสังเกตคร่าว ๆ ว่า โลภะ จับอารมณ์ที่เสมือนสำเร็จรูปแล้วหรือตั้งอยู่ ณ สุตทางที่ตื่นหรือตายตัวของมัน โลภะมุ่งจะเอาอารมณ์นั้นมาเสพเสวย และเกิดมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวยนั้น ส่วนฉันทะจับอารมณ์ที่เสมือนตั้งอยู่ ณ จุดเริ่มต้นของมัน มีอาการที่จิตแผ่ไปรวมกลมกลืนกับสิ่งหรืออารมณ์นั้น ในการกระทำเพื่อก้าวไปสู่จุดหมายคือความสำเร็จสิ้นสมบูรณ์ ไม่เกี่ยวกับความรู้สึกที่จะเสพเสวยและไม่เกิดความรู้สึกจำกัดแบ่งแยกมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวย
- ๓๗ คำว่า ราคะในที่นี้ จะใช้ โลภะแทนก็ได้ และเข้ากับความรูสึกของคนไทยดีกว่า แต่ที่ใช้แบบนี้เพื่อคงคำเดิมไว้ตามที่ท่านแสดงในคัมภีร์ปฏิฐาน(อภิ.ป.๔๐/๕๕๑/๑๗๕; ๔๘๘/๑๕๕; ฯลฯ) กับตั้งใจใช้เพื่อแก้ความเข้าใจความหมายคับแคบอย่างที่รู้สึกกันในภาษาไทย
- ๓๘ ความหมายเท่าที่กล่าวมานี้ ดู อิติ.อ.๑๐๒, ๑๕๕-๒๐๐; อง.อ.๑/๕๓๘; ๒/๓; อ.อ.๒๒๕; วินย.อ.๑/๔๕๕; วิภงค.อ.๑๘๓; วินย.ฎีกา ๒/๑๔๒, ๒๗๕; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๓/๖๗, ๒๖๔

- ๓๙ ที่มามากมายเคยอ้างไว้แล้ว เช่น ส.ม.๑๘/๑๐๕๐/๓๑๕ เป็นต้น ในอรรถกถา เช่น ส.อ.๑/๓๑๓; สุตต.อ.๑/๑๐๕, ๒๒๖
- ๔๐ ดู ส.ส.๑๕/๘๒๓/๓๔๒; อง.อ.อ.๒๓/๑๔๕/๓๐๑; ขุ.ยติ.๒๕/๒๐๕/๒๔๕; ๒๖๒/๒๕๐
- ๔๑ ที.อ.๓/๕๕
- ๔๒ ขุ.ยติ.อ.๑๐๒
- ๔๓ อิติ.อ.๕๖
- ๔๔ ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๖ (แต่อรรถกถาของที่นี่ คือ ที.อ.๓/๕๕ ว่า = โลกุตตรบุญ)
- ๔๕ เช่น ส.น.๑๖/๑๕๑/๕๕
- ๔๖ ขุ.ยติ.๒๕/๒๓๘/๒๗๐
- ๔๗ ขุ.ยติ. ๒๕/๒๐๐/๒๔๐
- ๔๘ ขุ.ม.๒๘/๑๒๑/๑๐๖ ไช้ความ ขุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๕ และ อธิบายใน นิท.อ.๑/๒๗๒; และฟังดู ขุ.ข.๒๕/๑๓/๒๐; ๒๕/๕๐; ๓๖/๗๐ ด้วย
- ๔๙ กุศลมากับบุญ มีความหมายเท่ากับบุญ เช่น ในคำว่า ปุญญาภิสังขะ กุสลาภิสังขะ (อง.ปญจก.๒๒/๔๕/๕๖; อง.อ.อ.๒๓/๑๒๕/๒๔๕; เทียบ ส.ม.๑๘/๑๕๘๔/๔๕๓); "เขาคิดว่าจะทำบุญกลับโพลไปทำอบุญ คิดว่าจะทำกุศล กลับโพลไปทำอกุศล"(อง.สตุคก.๒๓/๔๔/๔๔), ฟังสังเกต นิรูปิกกุศล มากับ โอปิกบุญ ใน ขุ.ยติ.๒๕/๒๖๒/๒๕๐
- ๕๐ เช่น วินย.๕/๒/๖; ม.ม.๑๓/๑๕๓/๒๐๑; อง.จตุกก.๒๑/๑๒๒/๑๖๗; อง.จตุกก.๒๒/๓๒๖/๔๑๕
- ๕๑ ดู ม.ม.๑๓/๔๒๗/๓๕๑; อง.อ.อ.๒๓/๑๑๑/๒๑๓
- ๕๒ ดูความหมายที่ วินย.อ.๑/๒๓๘; ม.อ.๓/๒๗๒ เป็นต้น
- ๕๓ อง.ปญจก.๒๒/๓๑/๓๖
- ๕๔ ขุ.ยติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐; อิติ.อ.๕๗
- ๕๕ เช่น วิสุทฺธิ.๒/๑
- ๕๖ เช่น ปฎิส.อ.๒๐

๕๗) พึงสังเกตว่า ในอภิธรรมปิฎก ตามปกติท่านไม่ใช้คำว่าบุญและบาป ยกเว้นแต่บาปที่เป็นคำประกอบขยายคำว่าอกุศล และบุญในคำว่าบุญญาภิสังขาร ซึ่งมีความหมายตามที่บัญญัติขึ้นโดยเฉพาะ และในอรรถกถา อภิธรรม ท่านใช้บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อธิบายเรื่อง กามาวจรกุศลจิต (สงคณิ อ.๒๖๐)

๕๘) ที่ว่านี่ เป็นการพิจารณาขั้นเดี๋ยวก่อน ในบางกรณี เรื่องอาจซับซ้อนกว่านี้ได้ โดยมีองค์ประกอบอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ปัญญาที่จะยอมรับหรือไม่ อย่างไร ซึ่งมีผลต่อเจตนา ทำให้เป็นเจตนาละเมิดหรือไม่ ย้อนหรือแก่เป็นต้น อันจะต้องวิเคราะห์กันอีกชั้นหนึ่ง แต่ไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อคิดนึกขึ้นมา ก็เป็นอันต้องมีเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง และมีผลต่อชีวิตจิตใจทุกทีไป

๕๙) ขุ.ชา.๒๗/๒๐๕๔/๔๑๓ (แต่ไม่พึงสับสนกับเรื่องกรรมที่ไม่ให้ผลในระดับวิถีชีวิตภายนอก)

๖๐) ขุ.ชา.๒๘/๘๖๔/๓๐๖

๖๑) ศุ ม.ม.๑๓/๓๙/๓๕-๔๖/๔๐; ๕๕๓/๕๐๐; อง.ทุก.๒๐/๒๖๔/๗๓; ๓๗๙/๑๑๑ = อง.จตุกก.๒๑/๓/๓; ๘๓/๑๐๘; อง.ปมจก.๒๒/๒๑๗/๒๘๓; ๒๔๑/๒๙๖-๒๔๘/๒๙๘; อง.ทสภ.๒๔/๒๓/๔๑; ขุ.ธ.๒๕/๒๗/๔๕

๖๒) ข้อ ๒. ต่างจากข้อ ๑. ในแง่ที่มุ่งถึงผลซึ่งบุคคลจะได้ประสบในระดับแห่งวิถีชีวิต โดยเฉพาะความสุข ความทุกข์ ความเจริญ และความเสื่อมเสียหายอย่างเห็น ๆ (บุคคลอาจไม่รู้จักรัก ไม่เข้าใจชีวิตจิตใจของเขาเองด้วยซ้ำ)

๖๓) อภิ.ส.๓๔/๖๖๓/๒๕๕ (ท่านกล่าวถึงอัปยาคตรกรรมต่อไปอีก แต่ไม่ยกมา เพราะพื้นที่ต้องการ)

๖๔) เป็นสำนวนแบบเล่นคำ แปลตามศัพท์ว่า อยู่มีอันควาสึก มีอาจารย์

๖๕) ขุ.ม.๒๙/๒๒/๑๔-๑๘; ๗๒๘/๔๓๖-๔๔๑; ๙๑๑/๕๗๓-๘; ขุ.จ.๓๐/๖๙๒/๓๔๘-๓๕๒; ส่วนข้อความที่อ้างเรื่องผู้มีลูกศิษย์ ท่านยกมาจาก ส.สพ.๑๘/๒๓๖/๑๗๐; เรื่องมลทินภายใน จาก ขุ.อิติ.๒๕/๒๖๘/๒๙๕;

เรื่องธรรม ๓ เกิดข้างในคน จาก ส.ส.๑๕/๓๒๙/๑๐๑; คาถามีที่ ขุ.อิติ.๒๕/๒๒๘/๒๖๔ ด้วย

๖๖) ส.ส.๑๕/๔๐๓/๑๔๒

๖๗) อง.ติก.๒๐/๕๐๙/๒๕๘-๒๖๓(ท่านบรรยายเรื่องกุศลมูลไว้ด้วย แต่พึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากที่กล่าวแล้ว)

๖๘) อง.ติก.๒๐/๕๕๑/๓๓๘

๖๙) อง.ติก.๒๐/๕๐๕/๒๔๓ (ต่อจากนี้ตรัสเกี่ยวกับธรรมฝ่ายกุศล ซึ่งพึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากนี้); พระสูตรที่มีความคล้ายกันนี้มีอีกที่ อง.ติก.๒๐/๕๐๖/๒๔๙; อง.จตุกก.๒๑/๑๙๓/๒๕๙

๗๐) "สพฺยาปชฺฌ" เรามักแปลกันว่า มีความเบียดเบียน หรือประกอบด้วยความเบียดเบียน แต่อรรถกถาทั้งหลายท่านแปลว่า มีทุกข์ หรือประกอบด้วยทุกข์ แทบทั้งนั้น ไม่ว่าจะที่นี่หรือที่อื่น, จะแปลว่า มีความคับข้อง ก็คือ (อพฺยาปชฺฌ ที่ตรงข้าม ก็เช่นเดียวกัน) ศุ ม.อ.๓/๓๒๑, ๕๙, ๓๓๒, ๕๐๘ ฯลฯ

๗๑) ม.ม.๑๓/๕๕๓-๔/๕๐๐-๓

๗๒) อง.ติก.๒๐/๕๑๑/๒๗๘-๙. ความทอนต้นพบได้อีกที่ อง.ติก.๒๐/๔๙๓-๔/๑๙๙-๒๐๒

๗๓) ขุ.ธ.๒๕/๑๕/๒๓

๗๔) ขุ.ชา.๒๗/๒๖๔/๘๔

๗๕) ขุ.ธ.๒๕/๑๕/๒๔

๗๖) ขุ.ธ.๒๕/๒๓/๓๘

๗๗) ส.ส.๑๕/๑๖๓/๕๑

๗๘) กล่าวโทษคน แปลจาก "อุปวทติ" จะแปลว่า ตีเตียน หรือหาความผิด ก็ได้

๗๙) อง.ทุก.๒๐/๒๖๔/๗๓

๘๐) อง.ทุก.๒๐/๒๖๕/๗๔

๘๑) อง.ทสภ.๒๔/๒๓/๔๑

- ๘๒ ส.ส.๑๕/๕๐๓/๓๓๓; ขุ.ชา.๒๗/๒๕๔/๘๔; ๗๑๓/๑๖๖ เรื่องเล่าประกอบมาใน ชา.อ.๓/๒๖๕; ๔/๕๒๕ ภาษิตเต็มของแต่ละที่มา มีข้อความมากกว่านี้ ส่วนเรื่องที่เล่าประกอบในชาคก ดูเหมือนท่านมุ่งแสดงให้เห็นผลชนิดที่เป็นเหตุการณืซัดเงิน, อนึ่ง คาถาในชาคก บทที่สองเป็น คาทิสั รุหเต ผล บ้าง คาทิสั หรเต ผล บ้าง แปลว่า หว่านพืชเช่นไค ผลเช่นนั้นย่อมงอกขึ้น หรือ หว่านพืชเช่นไค ก็นำผลเช่นนั้นไป
- ๘๓ ยกิ.วิ.๓๕/๘๔๐/๔๕๘-๘ มีอรรถถาอธิบายใน อง.อ.๒/๑๔๑-๔; วิภุค.อ.๕๗๒-๕๘๓
- ๘๔ คติสมบัติ คติวิบัติ อรรถถาอธิบายเฉพาะในแง่ของภพภูมิที่ไปเกิด
- ๘๕ พึงสังเกตุหลักการทำการมให้หมดไป หรือลบล้างกรรมด้วยเมตตาเจโตวิมุติเป็นต้น ในพุทธพจน์ที่จะนำมาลงไว้ต่อจากนี้ด้วย
- ๘๖ อจินไตย มี ๔ อย่าง คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย กรรมวิบาก และโลกจินดา (การคิดปัญหาอภิปรายเกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลกหรือการสร้างโลก) ดู อง.จตุกก.๒๑/๗๗/๑๐๔
- ๘๗ ดูใน พุทธธรรม บทที่ ๑๔ ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ
- ๘๘ เช่น
Egerton C Baptist, *A Glimpse into the Supreme Science of the Buddha* (Colombo: the Colombo Apothecaries' Co., Ltd., 1958), pp. 44ff.
K.N. Jayatilleke, *Survival and Karma in Buddhist Perspective* (Kandy: Buddhist Publication Society, 1969), pp. 35-93
- ๘๙ เช่น
Ian Stevenson, *Twenty Cases Suggestive of Reincarnation* (New York, 1966), passim
A.R. Martin, *Researches in Reincarnation and Beyond* (Pennsylvania, 1942), passim
C.J. Ducasse, *A Critical Examination of the Belief in a Life After Death* (Springfield, Illinois, 1961), passim

- ๙๐ พระสูตรต่อกัน ๒ สูตร คือ พาลปณิติกสูตร และเทวทูตสูตร เป็นที่มาสำคัญของวรรณคดีเกี่ยวกับนรก สวรรค์ สมัยต่อมา (ม.อ.๑๔/๔๖๗-๕๐๓/๓๑๑-๓๓๓ และ ๕๐๔-๕๒๕/๓๓๔-๓๔๖), เขยชื่อ นรก ๓ ชุม (ม.ม.๑๒/๕๖๕/๖๐๘); การไปเกิดในเทวโลกและอายุเทวตา (เช่น อง.จตุกก.๒๑/๑๒๓/๑๖๕; อง.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๖๕, ๒๗๓; อง.อญจก.๒๓/๑๓๒-๕/๒๕๗-๒๖๗; ๔๕/๖๓, ๖๖; ๑๒๕-๖/๒๔๓-๘; ยกิ.วิ.๓๕/๑๑๐๓-๗/๕๖๖-๕๗๒) และพึงดูเรื่อง วิญญาณัญญิติ ๗ และสัตตคาวาส (เช่น ที.ปา.๑๑/๓๓๕/๒๖๕; ๓๕๓/๒๗๗; ๔๓๕/๓๑๑; ๔๕๗/๓๒๕; อง.สตุคก.๒๓/๔๑/๔๑; ๒๒๘/๔๑๓
- ๙๑ เช่น อง.ปญจก.๒๒/๒๑๑-๗/๒๘๑-๔; ๓๔/๔๑; อง.เอกาทสก.๒๔/๒๒๒/๓๗๐
- ๙๒ ดู พุทธธรรม บทที่ ๑๔ ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ
- ๙๓ ดู พุทธธรรม บทที่ ๑๕ ความสุข
- ๙๔ ศรัทธาที่ออกผลเช่นนั้น ต้องอาศัยความเชื่อมั่นในท่านซึ่งเป็นผู้นำแห่งการดำเนินชีวิตอิสระด้วยปัญญา คือ พระพุทธเจ้า เชื่อมั่นในคำสอนของพระองค์ คือ พระธรรม เชื่อมั่นในชุมชนผู้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนนั้น และประสบความสำเร็จในการมีชีวิตที่เป็นอิสระเช่นนั้นด้วย คือ พระสงฆ์ รวมเรียกว่า ศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย ดู พุทธธรรม บทที่ ๑๑ ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน
- ๙๕ เรียกอีกอย่างว่า สุกสูตร, ม.อ.๑๔/๕๗๕-๕๗๗/๓๗๖-๓๘๕
- ๙๖ เนื้อหาของสูตรนี้ เป็นการตอบปัญหาของสุภมาณพ ซึ่งเป็นคนวรรณะพราหมณ์ การที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบแก่สุภมาณพอย่างนี้ มองในแง่สัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์ มีข้อสังเกตอย่างน้อย ๒ ประการ คือ *ประการแรก* เป็นการแย้งข้อคำสอนของพราหมณ์ที่ว่า พรหมเป็นผู้สร้างผู้บันดาลชีวิตมนุษย์และทุกสิ่งทุกอย่าง โดยให้มองอย่างใหม่ว่า การกระทำของคนนั่นเอง เป็นเครื่องสร้างสรรค์ปรุงแต่งชีวิตของมนุษย์ *ประการที่สอง* ตามพิธีกรรมของพราหมณ์ เช่น การบูชาอัญญ ผู้ประกอบพิธีและถวายทักษิณาแก่พราหมณ์ จะได้รับผลานิสงส์มากมายมหา

กาลชนิดที่จะมองไม่เห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุปัจจัยกับสิ่งที่กระทำนั้นเลย การคริสต์ผลของกรรมตามแนวแห่งสูตรนี้ เป็นการสร้างความเข้าใจอย่างใหม่ในแง่หนึ่งด้วย

๕๗ ดู หัวข้อ "มรรคในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม" ใน พุทธธรรม บทที่ ๑๖ ด้วย

๕๘ ดู ที่มา ที่เชิงอรรถ ๒๑

๕๙ ม.ญ. ๑๔/๓/๒; ม.ญ.๑๒/๒๑๘/๑๘๕; อง.ติก.๒๐/๕๑๔/๒๘๔

๑๐๐ อง.ญก.๒๒/๓๓๔/๔๖๔

๑๐๑ ส.สพ.๑๘/๒๒๗-๒๓๐/๑๖๖

๑๐๒ ส.นิ.๑๖/๑๔๓/๗๗

๑๐๓ อง.ติก.๒๐/๔๗๓/๑๗๑

๑๐๔ อง.ติก.๒๐/๕๕๑/๓๓๘ และพึงดูพระสูตรคล้ายกันนี้อีก ๒ สูตร ที่ อง.ติก.๒๐/๕๕๒/๓๓๙; อง.ญก.๒๒/๓๑๐/๓๗๘

๑๐๕ อง.ทสท.๒๔/๑๖๓/๒๘๒

๑๐๖ ม.ม.๑๓/๘๘/๘๒; เทียบ อง.จตุกก.๒๑/๒๓๓-๔/๓๑๔-๘; เฉพาะ หัวข้อ มีที่ ที.ปา.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; อง.จตุกก.๒๑/๒๓๒/๓๑๓

๑๐๗ อง.จตุกก.๒๑/๒๓๕/๓๑๘; เทียบ สูตรต่อไป ๒๑/๒๓๖/๓๑๙

๑๐๘ อง.จตุกก.๒๑/๒๓๗/๓๒๐

๑๐๙ อง.จตุกก.๒๑/๒๓๘/๓๒๑

๑๑๐ ส.ม.๑๙/๔๕๐/๑๒๓

๑๑๑ การปรุงแต่งการกระทำทางกาย (volitional acts of the body)

๑๑๒ การปรุงแต่งคำพูด (volitional acts of speech)

๑๑๓ การนึกคิดปรุงแต่งในใจ (volitional acts of mind)

๑๑๔ ส.นิ.๑๖/๘๓/๔๘

๑๑๕ ดู ตอนว่าด้วย อัคคการวาท และปรการวาท ใน "ปฏิจางสมุปปาท ในฐานะ มัชฌิมนธรรมเทศนา" พุทธธรรม บทที่ ๔

๑๑๖ อง.ติก.๒๐/๕๐๑/๒๒๒; และดูประกอบใน อภิ.วิ.๓๕/๙๔๐/๔๙๖; ม.ญ.๑๔/๒-๑๑/๑-๑๓

๑๑๗ ม.ญ.๑๔/๒/๑

๑๑๘ ส.สพ.๑๘/๔๒๗/๒๘๕

๑๑๙ อง.ติก.๒๐/๕๕๐/๓๒๐; ข้อความว่า "ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น" มาจากบาลีว่า นานุปิ ขายติ พหู-เทว แปลอีกอย่างหนึ่งว่า "ทั้งส่วนที่น้อย ก็ไม่ปรากฏเป็นมาก" แต่ถ้านแปลตามอรรถถาจะให้ความอีกอย่างว่า "ทั้งกรรมที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏผลต่อไป กรรมที่มากเท่านั้นจึงจะปรากฏผลต่อไป" (ดู อง.๑๒/๒๙๙)

๑๒๐ ส.สพ.๑๘/๖๑๓-๖๑๙/๓๙๓-๓๙๘

๑๒๑ ม.ญ.๑๔/๑๒๙/๑๐๖; ส.ข.๑๗/๑๙๒/๑๒๖

๑๒๒ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์กล่าวความไว้นำฟังว่า "ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้ส่วยผลก็ไม่มี มีแต่กรรมล้วน ๆ เป็นไป ความเห็นอย่างนี้ จึงเป็นสัมมาทัศนะ" (วิสุทธิ.๓/๒๒๖)

๑๒๓ คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม รุณอรรถถา ฐีกา ซึ่งแจ้งว่า บัญญัติ (concept; name; designation) เป็นกาลวินิมุต (พ้นจากกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา) เพราะไม่มีความพินาศ แต่ก็เป็นที่ไม่มีจริง; กาลก็เป็นบัญญัติ ซึ่งมีขึ้นด้วยอาศัยปรากฏการณ์ (สังคณี อ.๑๒๙; สังคท.ฐีกา ๑๒๔)

๑๒๔ อง.ญก.๒๒/๓๓๔/๔๖๓

๑๒๕ ม.ญ.๑๔/๕๗๙/๓๗๖

๑๒๖ ส.ส.๑๕/๕๐๓/๓๓๓

๑๒๗ ขุ.ธ.๒๕/๑๕/๒๓

๑๒๘ ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

๑๒๙ ม.ญ.๑๒/๙๘/๗๐

๑๓๐ ขุ.เถรี.๒๖/๔๖๖/๔๗๓

- ๑๓๑ ขุ.ญ.๒๕/๔๖/๘๑
 ๑๓๒ ขุ.ชา.๒๓/๘๓/๒๘
 ๑๓๓ ขุ.ชา.๒๓/๔๕/๑๖
 ๑๓๔ อง.ติก.๒๐/๕๕๕/๓๗๕
 ๑๓๕ ม.ญ.๑๔/๕๒๓/๓๔๘; ๗๓๗
 ๑๓๖ อง.ปมฺพจก.๒๒/๔๓/๕๑
 ๑๓๗ ส.ข.๑๗/๒๖๑/๑๘๖
 ๑๓๘ กรรม แปลว่า การกระทำ แต่บางแห่งมีความหมายแคบลง หมายถึง
 การงานที่อาศัยเสียงชีพ
 ๑๓๙ ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๔; ขุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๓
 ๑๔๐ ม.ม.๑๓/๖๖๔/๖๑๒
 ๑๔๑ ขุ.สุ.๒๕/๓๐๖/๓๕๒
 ๑๔๒ อง.ยญจก.๒๓/๑๐๕/๒๐๕
 ๑๔๓ ที.ปา.๑๑/๗๑/๑๐๗
 ๑๔๔ ขุ.ร.๒๕/๓๐/๕๑
 ๑๔๕ ขุ.ร.๒๕/๒๒/๓๖
 ๑๔๖ ขุ.ร.๒๕/๒๒/๓๗
 ๑๔๗ ที.ม.๑๐/๕๔/๑๑๕; ที.ปา.๑๑/๔๕/๘๔; ส.ข.๑๗/๘๗/๕๓
 ๑๔๘ อง.ปมฺพจก.๒๒/๕๗/๘๒
 ๑๔๙ ขุ.ญ.๒๕/๑๑๕/๑๕๐
 ๑๕๐ ส.ส.๑๕/๓๕๒/๑๓๔

ดัชนี

ดัชนี

๑. เนื้อเรื่อง

กฎธรรมชาติ ๕-๑๑, ๑๓-๑๔,
๑๐๒
กฎหมาย - เป็นสังคมนิยม, ๔๕-
๕๐ - อาจจัดเป็นมิติของวิญญู,
๖๕
กฎแห่งกรรม ๑-๗, ๕๘-๑๐๕
กตัตตากรรม, กตัตตาวาปนกรรม
๑๗๔
กติกา (สังคมนิยม) ๕๒
กถาวัตถุ ๑๗๘
กรรม ๑-๑๗๕ ความเข้าใจเรื่อง
กรรม เป็นบันไดสู่ความเข้าใจ
ปฏิจสุมุปปบาท, ๒ - กรรม -
เจตนา - สังขาร, ๑๖, ๑๖๒ -
ในไตรวิภังค์ หรือวิภังค์, ๒ -
กรรมเป็นวิสัย หรือเขตแดนของ
มนุษย์, ๑๑ - โลกเป็นไปตาม

กรรม, ๑๑-๑๔ - กรรม - การ
แสดงออก, ๑๕ - กรรม - อาชีพ
การทำงาน, ๑๗, ๑๕๔๑. - กรรม ๒
โดยคุณภาพ, ๑๕-๒๑ - กรรม
๓ โดยทางแสดงออก, ๒๑ -
กรรม ๔ โดยการให้ผล, ๒๑-
๒๒ - กรรม ๔ สามหมวด,
๑๗๑-๑๗๕ - กรรม (๑๒) ๒๑-
๒๒ - กรรม ๑๒ อีกชุดหนึ่ง,
๑๗๘-๑๗๙ - กรรม (๑๖) ๑๗๔ -
เกณฑ์วินิจฉัย กรรมดีกรรมชั่ว,
๔๖-๘๐ - กรรมไม่ว่างเปล่าจาก
ผล, ๕๘ - กรรมสูงสุด, ๙๖ -
กรรมจำแนกสัตว์, ๑๑๔-๑๑๗,
๑๖๒ - การให้ผลของกรรม,
๑๑๕ - กรรมที่ไร้ทุกข์, ๑๒๒ -
ดับกรรม, ๑๒๐-๑๓๑ -

กรรมกลายเป็นศูนย์, ๑๒๓ - ความต่างแห่งกรรม, ๑๒๔ - มรรคมือองค์ ๘ เป็นทางดับกรรม, ๑๒๘-๑๒๙ -กรรมไม่ตำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่มรรคมือองค์ ๘ หรือโพชฌงค์ ๗ ๒๒, ๑๒๐, ๑๒๔, ๑๒๗-๑๒๘, ๑๓๔-๑๓๕ -เหตุเกิดแห่งกรรม / ต้นเหตุให้เกิดกรรม, ๑๒๒, ๑๒๘-๑๓๑, ๑๓๖ -ผู้ทำกรรมไม่มี, ๑๖๐ -ลัทธิความเชื่อ ๓ พวกที่ผิดหลักกรรม, ๑๓๘-๑๔๓ -กรรมชำระล้างได้อย่างไร, ๑๔๓-๑๔๖ -กรรมกับอนัตตา ชัดกันหรือไม่, ๑๔๗-๑๖๐ -กรรมเป็นของของตน เป็นกำเนิด ฯลฯ, ๑๖๒, ๑๖๔ -กรรมคิดตามตัว พาเอาไปได้แต่กรรม, ๑๖๕

กรรมกษัย ๑๒๒

กรรมเก่า ๑๒๓, ๑๒๔ ดู ปุพเพกตวาท -กรรมเก่าเป็นบทเรียน, ๑๖๒ -ลัทธินิครนถ์สอนหลักการเรื่องกรรมเก่า, ๑๒๒ -กรรมเก่า - ตา หู ฯลฯ, ๑๒๔

กรรมขาว ๒๑, ๑๑๕, ๑๓๑-๑๓๕

กรรมชั่ว ๑๑๕-๑๒๐, ๑๕๘ -เกณฑ์ตัดสิน กรรมดี กรรมชั่ว, ๔๖-๘๐, ๑๖๒-๑๖๓

กรรมดำ กรรมขาว ฯลฯ ๒๑,

๑๑๕, ๑๓๑-๑๓๕

กรรมดี ๑๑๕-๑๒๐ -เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี-ชั่ว,

กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม ๒๒, ๘๖, ๑๑๕-๑๓๕ -เป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา แต่มีกฎมองข้ามไป, ๑๒๐ -เป็นกรรมที่ไร้ทุกข์, ๑๒๑ - ลัทธินิครนถ์ก็สอนความสิ้นกรรม แต่มีความหมายไม่เหมือนกัน, ๑๒๒-๑๒๓, ๑๔๑ -การที่จะสิ้นกรรม ไม่ใช่หยุดนิ่งไม่กระทำ แต่ยิ่งทำด้วยความเพียรจริงใจ, ๑๒๓-๑๒๔ -สิ้นกรรมคือมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา, ๑๒๗

กรรมนิยาม ๖-๑๔ -กรรมนิยามกับสังคมนิยม, ๘๘ -กรรมนิยามกับ สังคมนิยม และพีชนิยาม, ๘๘ -ถือเอาประโยชน์จากกรรมนิยามและสังคมนิยม, ๘๕

กรรมนิโรธ ๑๒

กรรมนิโรธคามินีปฏิปทา ๑๒๓

กรรมสมุทัย ๑๒

กรรมสิทธิ์ ๑๒๐

กรรมใหม่ ๑๒๒-๑๒๓, ๑๒๔, ๑๔๑(ของนิครนถ์)

กระด้าง ๑๑๖-๑๑๗(ผลกรรม), กระตือรือร้น, ความ ๑๒๕

กระบวนการก่อการกระทำ ๖

กระบวนการก่อผล ๕๕

กระบวนการก่อวิบาก ๕๑

กระบวนการของกรรมนิยาม ๕๔

กระบวนการของธรรมชาติ ๓, ๑๑, ๑๓๗

กระบวนการปรุงแต่ง ๕๘

กระบวนการแห่งความคิด ๕๕

กระบวนการแห่งเจตน์จำนง ๗, ๕๗

กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ๑๒๓

กระบวนการแห่งเหตุและผล ๑๕๐

กระบวนการให้ผลของกรรม ๕๘

กระบวนการธรรม ๑๕๘

กระบวนการแห่งขันธ์ (๕) ๑๕๘

กรุณา ๑๑๒-๑๑๓

กลบเคลื่อนความทุกข์ ๑๕๗

กลับตัวได้ ๗๗

กษัตริย์ -ปัจจัยาการทางสังคม (การเกิดของกษัตริย์ในฐานะมหาสมมต), ๑๗-๒๐

ก่อกรรมชั่ว ๑๕๗

กัมมนิยะ, กัมมนิยะ(ควรแก่งาน) ๓๓

กัมมัญญะ(ควรแก่งาน) ๓๓

กัลยาณมิตตตา ๘๕

กัลยาณมิตร ๘๕

กาม -ได้ปีติสุขประณีตจะไม่หลงไหลกาม, ๑๑๒

กามฉันท์, กามฉันทะ ๓๖

กามฉันทนิวรรณ ๖๘

กามธาตุ ๔๒

กามวัตถุ ๑๑๒

กามสุคติภพ (๗) ๑๗๔

กามาจาร ๕๒

กามาจารกุศลกรรม ๑๗๔

กามาจารกุศลจิต ๑๘๘๐,

กามสุมิฉณาจาร ๑๕, ๑๓๑, ๑๓๔

กาย ๗๐-๘๐, ๑๗๐

กายกรรม ๒๑, ๖๗, ๑๒๕

กายทุจริต ๗๗-๘๐

กายสังขาร ๑๓๒-๑๓๓

การปฏิบัติ ๑๒๐-๑๒๑, ๑๒๓, ๑๒๕

การพูดชั่ว ๑๒๐

การศึกษา ๑๒๘

การให้ผล ๑๑๕-๑๒๐

กาลวินิมุต ๑๕๓๐,

กาลวิบัติ ๕๑, ๕๓

กาลสมบัติ ๕๑-๕๓

กาลามชน ๑๓

กิจ -กรรมว่าโดยกิจ, ๑๗๒

กิจกรรม -เจตนาเป็นกิจกรรมของจิต, ๕๖

กิตติศัพท์ -เกี่ยวกับกรรมดี-กรรมชั่ว, ๗๘

กิเลส -จำพวกอกุศลมูล, ๖๗ -ไม่มีกิเลสจึงเป็นพรหมณ์แท้, ๑๖๗

กุศล -ความหมาย, ๓๐-๓๗ -

เป็นปัจจัยกับอกุศลได้, ๓๘ -
 ความแตกต่างจากบุญ, ๓๙
 กุศลกรรม ๒๑, ๓๗, ๔๓, ๑๒๔
 -กุศลกรรมอุภกรรณ, ๑๗๓
 กุศลกรรมบถ (๑๐) ๒๒, ๑๒๐
 กุศลเจตนา ๓๗, ๔๒
 กุศลฉันทะ ๓๖, ๑๑๒, ๑๒๖ -
 เกี่ยวกับกรรม, ๑๐๑-๑๐๕ -เป็น
 เครื่องตัดสินความเชื่อกรรม, ๑๓๖
 กุศลธรรม ๒๔, ๓๑, ๔๒, ๘๒ -
 ตัดสินชี้ชัดด้วยกุศลธรรมเจริญ
 หรือเสื่อม, ๖๓, ๖๕ -ความ
 หมายถึงของกุศลธรรม, ๖๗
 กุศลมูล ๒๑, ๖๗-๗๗, ๙๕,
 ๑๘๔๑. -เกณฑ์ตัดสินชี้ชัด, ๖๓
 กุศลลาภสังฆาร ๔๒
 กุศลลาภสังฆาร ๑๘๗๑.
 แก้วแก้ว ๑๕๗
 เกียรติจราน, ความ ๑๒๖
 โภธ, โภธ ๓๖, ๓๙, ๕๗, ๖๘,
 ๘๐, ๑๕๘, ๑๖๐ -ผลกรรม, ๑๑๕
 โภสถสัมภุต, โภสถสัมภุต ๓๑
 ขนบธรรมนิยม -ประเพณี, ๔๙
 -จัดเข้าในพวกมติของวิญญู,
 ๖๕
 ษันธ์ (๕) ๑๘๓๑.
 ษมความโกรธ ๑๖๐
 ษปฏิบัติ ๑๒๐-๑๒๔, ๑๒๘-
 ๑๒๙

ชัชชวาง ๑๒๖
 ชัคถวาง ๑๒๔-๑๒๕, ๑๒๗
 ชัคคแย้ง ๑๒๕
 ชัคคิก -ชัคคิกภายใน, ๖๙
 ชัคโคค(ผลกรรม) ๑๑๕
 เขตคน -เขตแดนของมนุษย์
 กับธรรมชาติ, ๑๐
 ษมะ ๓๒, ๓๔
 ษมแข็ง ๑๒๔
 ษกต่าง(ผลกรรม) ๑๑๖-๑๑๗
 ษกดี ๖๘
 ษก(ต้องพัก) ๑๖๖
 คติวิปฏิบัติ ๙๐-๙๒
 คติสมปฏิบัติ ๘๙, ๙๑-๙๒
 ครุกกรรม ๑๗๓
 คฤหัสถ์ -ข้อที่ควรพิจารณา
 เนื่อง ๆ, ๑๖๙
 ความคิด ๑๒๑
 ความชั่ว ๑๒๔
 ความดับกรรม ดู *ดับกรรม, ความ*
 ความดับแห่งกรรม ดู *ดับกรรม,*
ความ
 ความดี ๑๒๐ ดู *ดี, ความ, กุศล,*
บุญ -ความดีควรสั่งสม, ๑๗๐
 ความทุกข์ ๑๒๑ ดู *ทุกข์*
 ความรับผิดชอบ ๑๓๗ ดู *รับ*
ผิดชอบ, ความ; กรรม
 ความสุข ๑๒๑ ดู *สุข*
 คันธะ ๖๙

คามณี ๑๔๕
 คุณค่า ๑๒๖-๑๒๗, ๑๘๕๑.
 คุณโทษ ๑๒๔
 คุณธรรม -คุณธรรมเป็นเครื่อง
 แบ่งมนุษย์ มีใช้ชั้นวรรณะ,
 ๑๖๑
 คุณประโยชน์ ๑๒๖
 คุณภาพจิต -คุณภาพของจิตที่ตั้งงาม
 จิตเป็นสมาธิและจิตที่สมบูรณ์
 ๓๐-๓๖ -ผลกรรมระดับคุณภาพ
 จิต, ๘๒
 คุณภาพชีวิต ๑๒๔, ๑๒๖ -ใช้ตัด
 สนิหกรรมดีกรรมชั่ว, ๖๓-๖๖
 คุณสมบัติร้าย ๆ ๑๕๘
 เครื่องปรุงแต่งชีวิต ๑๒๐
 เคารพ, ความ -ผลกรรม, ๑๖๖-
 ๑๖๗
 โศคร ๑๖๗-๑๖๘
 ฆานะ ๖๙
 งมง่าย ๑๐๓
 เงิน,เงินทอง -ตายเอาไปไม่ได้,
 ๑๗๐
 ังใจ ๑๒๘
 ังจริง ๑๒๔
 ังจริยธรรม -ความดีความชั่ว, ๒๙
 -กรรมในแง่จริยธรรม, ๑๓๖-
 ๑๓๗ -คุณค่าทางจริยธรรมของ
 หลักกรรม ตัดสินด้วยความเพียร

พยายาม, ๑๔๑ -คุณค่าทางจริย
 ธรรมของหลักกรรม, ๑๖๑-๑๗๐
 ังขุ, ังขุ ๖๙
 ังคะ ๙๕
 ังจิต -ลักษณะของจิตที่ตั้งงาม จิต
 เป็นสมาธิ และจิตสมบูรณ์ของ
 พระอรหันต์, ๓๒-๓๖ -การ
 ฝึกลบมัจจุ มีผลต่อการแสวงผล
 กรรม, ๑๔๔ -การปรุงแต่งของ
 จิตในกระบวนการของกรรมและ
 วิทยา, ๑๕๘ -จิตพ้นจากอาสวะ
 มีใช้ด้วยปรารถนาเอา, ๑๖๖
 ังใจ ๒๖, ๑๒๗ -การให้ผลของ
 กรรมในระดับจิตใจ, ๘๒
 ังนิยาม ๖, ๑๐ -จิตนิยามกับ
 กรรมนิยาม, ๒๙, ๔๖
 ังปัญญา ๖๒, ๑๑๒
 ังวิทยา ๑๐๒
 ังจุดหมาย ๑๒๐
 ังเจตจำนง, เจตจำนง ๑๐-๑๒,
 ๑๒๑, ๑๒๙
 ังเจตนา ๑๑, ๑๕, ๓๗, ๕๐, ๑๒๑,
 ๑๒๕, ๑๒๘, ๑๓๓-๑๓๔ -
 ความหมาย ความสำคัญ ความ
 เป็นตัวนำในสังขาร และการทำ
 กรรม, ๕๖-๖๐ -เจตนาเป็น
 กรรม, ๑๕, ๕๐, ๑๒๘, ๑๖๒
 -เป็นสาระของกรรมนิยาม, ๔๖
 -เจตนาภิกรรม, ๑๗๑-๑๗๔

เจริญ, เจริญก้าวหน้า, เจริญออก
งาม *ดู พัฒนา*
ภาวนา - ความเจริญที่ควรสร้าง/
ไม่ควรสร้าง, ๖๒
ใจ ๗๐-๘๐, ๑๖๒, ๑๗๐

ฉันทะ ๓๙, ๑๒๖-๑๒๗ - เป็นแรง
จูงใจของการกระทำที่ส่งเสริมคุณ
ภาพชีวิตและให้ทำการด้วยความ
สุข, ๑๒๖-๑๒๗ - ลัทธิผิดหลัก
กรรม ทำให้คนไม่มีฉันทะ, ๑๓๙
ดู กุศลฉันทะ, ธรรมฉันทะ

ฉันทาคติ ๓๘
ฉุนเฉียว ๑๕๗
เฉอะ ๓๒
เฉื่อยชา ๑๒๖

ชนกกรรม ๑๗๒
ชรา - ชราครอบงำ ทำให้หวั่นต่อ
โลกหน้า, ๑๑๐

ชวนจิต, ชวนเจตนา, ชวนวิถึ
๑๗๑-๑๗๒
ชะตากรรม ๑๒

ชั่ว, ความ *ดู กรรม, บาป, อกุศล*
- ปัญหาเกี่ยวกับความหมาย,
๒๗, ๘๐

ขาดก ๑๙๐ย.
ชาติ - ชาติชั้นวรรณะไม่ใช่ตัว
ตัดสินความประเสริฐ, ๑๖๗-
๑๖๙

ชาติก่อน - ชาติหน้า ๑๐๒-๑๑๗
ชาตินี้ ๑๗๑(กรรมให้ผล)
ชาติหน้า ๑๗๑(กรรมให้ผล)
ชาย ๑๖๙
ชาวพุทธ ๑๑๙
ชีวหา ๖๙

ชีวิต ๑๒๐, ๑๒๕, ๑๒๗ - เข้าใจ
ปฏิจางสมุปปาทก็เข้าใจชีวิต, ๒
- ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา, ๑๑๒
- มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา / ทำการ
ทั้งหลายด้วยปัญญา คือความ
สิ้นกรรม, ๑๒๗

ชีวิตประเสริฐ - เป็นที่ดับกรรม,
๑๒๗, ๑๒๙ - เป็นไปได้หรือไม่
ได้เพราะอะไร, ๑๔๓-๑๔๔

เชื่อ - เชื่อกกรรมเชื่อชาติหน้าที่ถูก
และผิด, ๑๑๘-๑๑๙
โชค, โชคชะตา ๔๕, ๑๖๑ -
ลัทธิรอคอยโชค(ผิดหลักกรรม),
๑๓๘-๑๔๓

ชิมเซา ๑๒๖

ฉาน ๓๘
ฉานวิสัย(เป็นอินไทย) ๑๙๐ย.
ฉานสมาบัติ ๓๘

ฐิติคะ ๓๓
ดวงดาว ๑๖๔(ฤกษ์ยาม)
ดับกรรม, ความ ๑๒๐-๑๓๑

ดีริจมาณ ๑๒๘
ดี-ชั่ว, ความดี-ความชั่ว *ดู กรรม,
กรรมดี, กรรมชั่ว, กุศล, บาป,
บุญ, อกุศล* - ปัญหาความหมาย,
๒๗, ๘๐ - เกณฑ์วินิจฉัย, ๔๖-
๘๐

ดีอกระด้าง ๖๘
ดูถูก, ดูหมิ่น ๖๘, ๑๑๖-๑๑๗
(ผลกรรม)

เดือดร้อน ๖๘
เดือดร้อนใจ, ความ ๑๕๗

ตลาคด - ตลาคดเพียงบอกทางให้,
๑๖๙

ตลาคดคอร์หันดลัมมาดัมพุทธเจ้า
๑๔๕

คน, คนเอง *ดู ยึดตา, อนัตตา* -
คนเป็นที่พึ่ง, ๑๓๗, ๑๓๙

คันเหตุแห่งกรรม (๓) ๗๒, ๑๒๘-
๑๓๑, ๑๗๖

คบะ - นิกรรมธำบำเพ็ญคบะเพื่อให้
สิ้นกรรมเก่า, ๑๒๒, ๑๔๐-๑๔๑

ตระกูล - การให้ผลของกรรม, ๙๒,
๑๑๗

ตระหนี่ ๖๘, ๘๐
ครีษฐ์ ๑๘๕อ.

ตีณา ๒๐, ๑๒๓-๑๒๗, ๑๓๕ - คน
เกียจคร้านเพราะตีณา, ๑๒๕-
๑๒๖ - ตีณาทำให้ทำการที่มี
การเบียดเบียน ถ้าจะทำการดี

แท้ ก็ทำด้วยความทุกข์, ๑๒๕-
๑๒๖ - สิ้นตีณา ก็สิ้นกรรม,
๑๓๕ - เป็นเครื่องตัดสินความ
เชื่อกกรรมที่ผิด, ๑๓๖
ตัวคน ๑๕๘ *ดู ยึดตา, อนัตตา*
ตาย ๑๕๗ - ไม่รู้ว่าจะตายวันพรุ่ง,
๑๖๕

ตายแล้วเกิด - ความเชื่อเรื่องนี้กับ
หลักกรรมและศีลธรรม, ๑๐๒,
๑๑๗

ตาลยอดด้วน ๑๓๐
ตำราวม(มิใช่เพราะชาติตระกูล)
๑๖๘

ติคเพลิน ๑๒๖
ตีนขาว ๑๖๑

ไตรลักษณ์ *ดู ไม่เที่ยง, อนิจจตา,
ทุกข์, ทุกขตา, อนัตตา, อนัตตตา*
- ไม่ขัดกับหลักกรรม, ๑๔๗

ไตรสิกขา ๑๒๑, ๑๒๔

ถ้อย(ไม่ใช่เพราะชาติ) ๑๖๘
ถิ่นมิทธะ ๓๖

ถิ่นมิทธนิวรรณ์ ๖๘
ถือตัว ๖๘

ถูกทำร้าย(สมมุฏฐานหนึ่งของ
เวทนา) ๑๔๑

ทรงเจ้าเข้าผี ๑๐๒
ทรมาณ, การ ๑๒๒

ทรัพย์ - ทรัพย์ตายแล้วเอาไปไม่ได้
๑๗๐

ทรัพย์สิน ๑๒๐
 ทราม(ไม้ไผ่เพราะชาติ) ๑๖๑, ๑๖๘
 ทักษิณา, ทักขิณา ๑๕๑อ.
 ทะยาน ๑๒๓
 ทาน ๓๘, ๔๓ - ผลกรรมของทาน, ๑๑๖
 ทายาท ๑๖๒, ๑๖๕
 ทายาทของกรรม ๑๓๒-๑๓๓
 ทำดีได้ดี-ทำชั่วได้ชั่ว ๘๑, ๘๗, ๑๖๒
 ทำนองเทศน์ ๑๖๐
 ทิฏฐุธรรมเวทนียกรรม ๑๗๑, ๑๗๘
 ทิฏฐิ, ทิฐิ ๓๘, ๑๒๒, ๑๖๗ - ความหมาย และความสำคัญของ ทิฏฐิ(มโนกรรม), ๒๓ - ทิฏฐิที่ ผิดหลักกรรม, ๑๓๘-๑๔๑
 ทิพย์ ๑๖๖
 ทิศ ๔ (แผ่เมตตาไปทั่ว) ๑๔๖
 ที่พึ่ง - ที่พึ่งอันประเสริฐคือพึ่งตน, ๑๖๕ - ความดีเป็นที่พึ่งของสัตว์ ในปรโลก, ๑๗๐ - กรรมเป็นที่ พึ่งพำนักของสัตว์, ๑๖๒, ๑๖๕
 ที่หมาย ๑๒๐
 ทุภี ๓๒, ๔๐, ๗๕, ๑๒๑-๑๒๒, ๑๒๖, ๑๓๒-๑๓๓, ๑๔๘ - เอกบุคคลมิจฉาทิฏฐิ เกิดขึ้นเพื่อ ทุภีแก่พหูชน, ๒๕ - อยู่อย่าง มีศิษย์มีอาจารย์เป็นทุภี, ๖๕ -

ทุภีกับการยึดติดถือมั่นผลกรรม, ๕๔ - ถ้ากลัวทุภีอย่าทำกรรม ชั่ว, ๑๗๐ - ทางดับกรรม - ทาง ดับทุภี, ๑๒๔ - กรรมที่ไร้ทุภี - กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม - มีชีวิต อยู่และทำการด้วยปัญญา, ๑๒๑ -๑๒๒, ๑๒๓
 ทุภีทรมาน, ความ ๑๕๗
 ทุภีนีโรธคามินีปฏิปทา ๑๒๔
 ทุภีเวทนีย ๑๗๘
 ทุภีเวทนา ๑๕๘
 ทุคติ (สัมพันธกับอวิชชา), ๔๐ (เพราะบาป), ๗๑, ๗๘, ๑๑๐, ๑๑๔-๑๑๗, ๑๗๖, ๑๗๗
 ทุจริต ๖๘ - ปิดสุขประณีตช่วย เสริมการเว้นทุจริต, ๑๑๒
 ทุศีล ๑๗๓
 เทพ, เทพเจ้า, เทวดา - บุญมี อุปการะแม่แก่เทพ, ๔๓ - การ ให้ผลของกรรม, ๘๕-๘๑ - ลัทธิ ว่าสุขทุกข์สุดแต่เทพผู้เป็นใหญ่ บ้านศาล (ผิดหลักกรรม), ๑๓๘- ๑๔๓ - มนุษย์ปรับปรุงคนให้สูง กว่าเทพได้ จนเทพพรหมเคารพ บูชา, ๑๖๑
 เทวโลก(การเกิดที่นั่น) ๑๒๘, ๑๕๑อ.
 เทียวหลบซ่อน ๑๕๗
 โทมัส ๑๗

โทรมชา ๑๒๒
 โทสะ ๒๐, ๖๓, ๘๐, ๑๒๗, ๑๓๐-๑๓๑ - โทสะเป็นเหตุหนึ่ง แห่งกรรม, ๑๗๖
 โทสจิต ๕๗
 ไทแกตัว ๑๒๘
 ธรรม - ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม, ๒ - ธรรม - บุญ, ๔๔ - ความหมายของธรรม ที่เป็นกุศล และอกุศล, ๖๗ - ธรรมที่พึงละด้วยกาย ด้วยวาจา และที่ต้องเห็นด้วยปัญญา จึงละ ได้, ๗๕, ๘๐ - ธรรมทำให้เป็น พราหมณ์, ๑๖๔ - การมีตนเป็น ที่พึงมีธรรมเป็นที่พึ่ง และความ หมาย, ๑๖๕
 ธรรมฉันทะ ๑๑๒, ๑๒๖ - ธรรม ฉันทะกับกรรม, ๑๐๑-๑๐๕
 ธรรมชาติ ๑๒๕
 ธรรมคา - ธรรมคาแห่งเหตุปัจจัย หรือแห่งเหตุและผล, ๕๕
 ธรรมนิยาม - ความหมายและ ข้อควรทราบ, ๗-๘
 ธรรมวินัย ๑๓๕ - ทุภีวรรณะ ออกบวชในธรรมวินัยนี้แล้วเสมอ กันหมด, ๑๖๘
 ธรรมารมณ ๖๕
 ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑๓๕

นรก ๔๔, ๗๘, ๑๑๐, ๑๒๘, ๑๕๑อ.(๓ ขุม), ๑๑๔-๑๑๗, ๑๔๔, ๑๗๖-๑๗๗ - บางคน ไปง่าย บางคนไปยาก, ๑๔๔
 นรก-สวรรค์ - มีจริงหรือไม่, ๑๐๗ -๑๑๐
 นาม ๑๖๗
 นิ่งเฉยเฉื่อยชา ๑๒๖
 นิคธณ - สอนความสิ้นกรรม แต่ ต่างจากพระพุทธศาสนา, ๑๒๒, ๑๔๑ - ถือลัทธิกรรมเก่า(ปุพเพ กตวาท) ๑๔๐
 นิคหะ ๑๓๕
 นิจฉาตะ(พระอรหันต์) ๓๔
 นินทลระ(กุศล) ๑๒
 นินทาน (อธิบายกรรม-อนัตตา) ๑๕๕-๑๖๐
 นิพพาน ๑๘๖อ.
 นิพพุตะ(พระอรหันต์) ๓๔
 นิमित - เห็นตายแล้วเกิดใหม่ด้วย สมาริ อาจถูกนิमितหลงเอา, ๑๐๘
 นิยมน์ ๑๘๖อ. *ดู สังคมนิยมน์*
 นิยม ๕ ๕-๑๔
 นิรุปฏิบุญ ๔๐
 นีวรณ์ ๑๘๖อ.
 บรรพชิต - บุญมีอุปการะแม่แก่ บรรพชิต, ๔๓ - ข้อที่บรรพชิต ควรพิจารณาเนื่อง ๆ, ๑๖๕

บริสุทธิ์ - ความบริสุทธิ์ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน. ๑๖๕ - เวทนาเกิดจากบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี. ๑๔๑

บัญญัติ - แยกให้ถูกระหว่างดีชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม กับที่เป็นกรรมนิยาม. ๔๘ - บัญญัติทางศาสนาเป็นต้น จัดเข้าในพวกมติของวิญญู. ๖๕ - ระว่างความสับสน ระหว่างบัญญัติกับตัวสิ่งนั้น เช่น ร่างกายไม่เที่ยง ไม่ใช่บัญญัติว่าร่างกายไม่เที่ยง. ๑๕๖ - บัญญัติเป็นกาลวินิมุคและเป็นอันคดา. ๑๕๓๐.

บัณฑิต - การยอมรับของบัณฑิตเป็นเกณฑ์ตัดสินความดีความชั่วอย่างหนึ่ง. ๖๔ - คำพูดของบัณฑิตเป็นแก่นสาร. ๗๔-๗๕

บำเพ็ญศบะ. การ ๑๒๒-๑๒๓

บาป ๑๗ - ความแตกต่างจากอกุศล. ๓๕-๔๖

บาปกรรม ๒๒, ๔๕, ๑๖๔

บาปกรรม ๔๕

บาลี ๒๗(ภาษา). ๔๓

บิณฑัน. ความ ๑๒๖

บุคลิกภาพ ๘๓, ๑๕๗ *ดู ภาพ* - การให้ผลของกรรม ในระดับบุคลิกภาพ. ๓๐-๓๔, ๕๖, ๖๔-๖๖, ๘๒-๘๓

บุญ ๑๗, ๑๖๔ *ดู กุศล เทียบ*
บาป อกุศล - ความหมายและความต่างจากกุศล. ๔๐-๔๕ - บุญเป็นโลกีย์ อำนวยวิบากแก่ขันธ. ๔๑ - การทำบุญแบบคำกำไร. ๑๐๕ - บุญเป็นที่พึ่งในปรโลก. ๑๗๐

บุญกรรม ๔๔

บุญกิริยาวัตถุ (๓, ๑๐) ๔๒, ๑๘๘๖.

บุญขัยมรณะ ๔๔

บุญธรรม (ไม่เป็นศัพท์ทางธรรม) ๔๔

บุชา - การบูชาจะดีก็เพราะทำกรรมดี. ๑๖๔ - เทพพรหมบุชามนุษย์ที่ฝึกอบรมแล้ว. ๑๖๑

บุชชาญาณ ๖๑, ๖๕, ๑๕๑๐.

เบญจขันธ - บุญเป็นโลกีย์อำนวยผลแก่เบญจขันธ. ๔๑

เบียดเบียน ๑๒๖, ๓๗๒-๓๗๔ *ดู ศีล* - เบียดเบียนคนและผู้อื่นเป็นเกณฑ์ตัดสินกรรมดีกรรมชั่วอย่างหนึ่ง. ๖๔-๖๖, ๗๖-๗๗ - ผลกรรมแห่งการเบียดเบียนสัตว์. ๑๑๕

ปกุณ ๓๓

ปฏิจสุมุปาบาท - กรรมในฐานะส่วนหนึ่ง แห่งปฏิจสุมุปาบาท. ๒, ๑๘, ๑๖๗ - เข้าใจปฏิจ-

สมุปาบาทแล้ว ได้ประโยชน์จากหลักกรรม. ๑๔๒-๑๔๓

ปฏิบัติ ๑๒๕, ๑๒๗

ปฏิรูปเทสवास ๘๕

ปฏิสนธิ ๑๗๒

ปณิธาน. ประณิธาน ๑๖๔

ปภัสสร ๓๓

ปโยควิบัติ ๕ ๕๓

ปโยคสมบัติ ๕๐, ๕๓

ปรการวาท ๑๓๖

ปรโคโมสะ ๘๕

ปรนเปรอ ๑๒๕-๑๒๖

ปรมัตถ์. ปรมัตถะ ๑๕๓, ๑๕๘ - คู่กับสมมติ. เช่น ๑๕๓-๑๕๕

ปรโลก - บุญเป็นที่พึ่งในปรโลก. ๑๗๐

ประเทศ. ประเทศชาติ ๘๕

ประพฤติ. ความ ๑๒๐ - ประพฤติ ผิดทางเพศ. ๑๒๐

ประมาท ๖๘, ๓๓๔

ประโยชน์ - รากะ โทสะ โมหะ ตัณหา นิรวณ ๕ ครอบงำแล้ว ไม่รู้จักประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย. ๗๖-๗๘ - ชาวพุทธถือประโยชน์เป็นตัวฤกษ์. ๑๖๔

ประโยชน์สุข ๑๒๔, ๑๒๖ - ประโยชน์สุขแก่ตนและผู้อื่น เป็น

เกณฑ์ตัดสินดีชั่วอย่างหนึ่ง. ๖๔-๖๖, ๗๗-๗๘

ประสพผลดี ๑๒๐

ประเสริฐ - คนทราวมหรือประเสริฐ เพราะกรรม มิใช่เพราะชาติตระกูล. ๑๖๑-๑๖๒, ๑๖๘

ปรารถนา. ความ และ *ดู* *ฉันทะ*. *คัมภ* - ความสำเร็จมิใช่เพียงด้วยปรารถนา แต่ต้องปฏิบัติ. ๑๖๕-๑๖๖

ปรียักเวทนี ๑๗๘

ปรียาทาตะ(จิตสมาธิ) ๓๓

ปริสุทธะ(จิตสมาธิ) ๓๓

ปรุงแต่ง ๖๘ *ดู* *สังขาร* - การปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เป็นอันตรายที่ชอนเร้นอย่างหนึ่ง. ๖๘

ปลอดโปร่ง ๑๒๓, ๑๒๗

ปล้อยตัว ๑๒๕

ปวัตติกาล ๑๗๒

ปัจฉัย ๑๕๘-๑๕๙

ปัจฉัยแวดล้อม - ปัจฉัยแวดล้อมทางสังคมกับการให้ผลของกรรม. ๘๕

ปัจฉัยสัมพันธ์ ๕

ปัจจุบัน - เมื่ออกุศลธรรมครอบงำแล้ว แม้ปัจจุบันก็อยู่เป็นทุกข์. ๗๑ - อย่างมัววาลยอคิตตหวังอนาคต เร่งทำกิจปัจจุบัน. ๑๖๕

ปัญญา ๓๑, ๓๕, ๕๔-๕๖, ๑๑๒, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๒๖-๑๒๗, ๑๓๑, ๑๘๕๐. - ปัญญา กับ กุศล และ ความเป็นกุศล, ๓๐-๓๑ - ปัญญา เป็นตัวแปร ในกระบวนการนิยาม, ๕๑-๕๒, ๖๑, ๑๘๘๐. - บทบาทของปัญญา ในด้านเกณฑ์ตัดสินความคิดความชั่ว, ๖๓-๖๔ - ทำกรรมด้วยปัญญา เพื่อความสิ้นกรรม คือ เพื่อความตั้งงาม และประโยชน์บริสุทธ์, ๕๕-๕๖ - ผลกรรมที่ทำให้มีปัญญาน้อยปัญญามาก, ๑๑๗ - สิ้นกรรมคือ มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา, ๑๒๗ - คนที่อบรมกายศีล จิต ปัญญา แล้ว กับคนไม่ได้อบรม ทำกรรมอย่างเดียวกัน ได้รับผลไม่เท่ากัน, ๑๔๔

ปัญญาเฉียบคม ๑๒๕

ปัสสัทธิระ ๓๓

ปัสสัทธิ ๓๕

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๓๓๕

ปากกาล(กรรม) ๑๗๑

ปากทานปริยาย(กรรม) ๑๗๓

ปากัญฐาน(กรรม) ๑๗๔

ปางก่อน ๑๒๒

ปาณาติบาต ๑๕, ๗๓, ๑๑๔

(ผลกรรม), ๑๓๑, ๑๓๓-๑๓๔, ๑๓๕-๑๔๐, ๑๔๕, ๑๖๘

ปีคฺฆาตกรรม ๑๗๓

ปีศฺนาวาจา ๑๕, ๑๓๑, ๑๔๖, ๑๖๘

ปีติสัมโพชฌงค์ ๓๓๕

ปีติสุข *คฺ* *ปีติ*, *สุข* - ปีติสุข ประณีต ช่วยป้องกันความหลงไหลทกาม และการทำชั่วเพราะกาม, ๑๑๒ - ปีติสุขประณีตขั้นโลกีย์ยังติดได้, ๑๑๒

ปญฺญาภิสังขาร ๔๒, ๑๘๘๐.

ปญฺญาภิสังขาร ๑๘๗๐.

ปุพฺเพกตฺวาท ๑๒๒ - ปุพฺเพกตฺวาท, ๑๓๘-๑๔๓

เปรต ๑๒๘

มฺรุตฺวาจา ๑๓๑, ๑๔๖, ๑๖๘

มฺรุตฺวาท ๑๕

ผลกรรม ๑๕๘-๑๖๐ - ผลแก่บุคคล และสังคม เป็นเกณฑ์อย่างหนึ่ง สำหรับตัดสิน กรรมดีกรรมชั่ว, ๖๓-๖๖, ๗๖-๗๘ - ผลของกรรม ๔ ระดับ, ๘๑-๘๖ - องค์ประกอบ ในการให้เกิดผลกรรม, ๘๕-๘๖ - ผลกรรมชนิดข้ามภพข้ามชาติ, ๘๖-๑๑๕ - ผลร้ายของกรรมชั่วตามบาลี, ๑๐๕-๑๑๐ - เวทนาบางอย่างเท่านั้นเป็นผลกรรม, ๑๔๑

ผลร้าย ๑๒๐

ผลเสียหาย ๑๒๕

ผัสสะ ๑๒๘, ๑๓๒-๑๓๓

ฉิวพรรณ ๑๑๕(ผลกรรม)

ผูกโกรธ ๖๘, ๘๐

ผู้กระทำ ๑๒๐

ผู้จองล้างภายใน ๗๐

เผากิเลส ๑๒๓

โฆฏฐัพพะ ๖๕

ฝัน ๑๖๔(การถือ)

ฝันใจ ๑๒๗

พ้นจากทุกข์ ๑๒๑

พ้นโทษ ๑๕๗

พยาบาท ๑๕, ๓๖, ๑๓๑ - ผลกรรมของพยาบาท, ๑๑๕ - ไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล, ๑๔๖

พรหม - กรรมแย้งคำสอนพรหมณ์ที่ว่าพรหมเป็นผู้สร้าง, ๑๕๐๐. - มนุษย์ฝึกตนให้ประเสริฐกว่าได้จนเทพพรหมพึงนับไหว, ๑๖๑

พรหมจรรย์, พรหมจริยะ ๑๖๘ - เป็นที่คับกรรม, ๑๒๕ - พรหมจรรย์เป็นไปได้ เพราะกรรมให้ช่อง, ๑๔๔

พระธรรม ๑๕๐๐.

พระผู้เป็นเจ้าของ ๑๔๘-๑๔๓

พระพุทฺธเจ้า ๕๑, ๑๕๕, ๑๕๐๐.

พระพุทฺธศาสนา ๑๒๐-๑๒๓ - เข้าใจปฏิจาสมุปบาท ก็เข้าใจพระพุทฺธศาสนาทั้งหมด, ๒ - เป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ, ๑๐๕

พระรัตนตรัย ๑๕๐๐.

พรหมณ์ - เป็นพรหมณ์มิใช่โดยชาติกำเนิด แต่ด้วยกรรมด้วยธรรม, ๑๖๓-๑๖๘ - ออกบวชในธรรมวินัยนี้ เสมอกันกับทุกวรรณะอื่น, ๑๖๘

พลัง ๕๖

พหูเวทนี ๑๗๘

พหูชน(หลักเป็นอยู่และบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน) ๒๕

พหุใจ, ความ ๑๒๖

พันธสัญญา(ทางสังคม) ๔๕

พันธกรรม ๖

พาล - ลักษณะต่าง ๆ, ๗๔ - กับการทำกรรม และรับผลกรรม, ๗๕, ๑๖๓

พิจารณา - สิ่งที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ, ๑๖๕

พิธีกรรม - พิธีกรรมของพรหมณ์, ๑๕๐๐.

พิสุจน์ ๑๐๒-๑๐๖(ตายแล้วเกิดนรกสวรรค์)

พีชนิยาม ๖, ๑๐, ๘๘

พืงตน ๑๖๕-๑๗๐ - การพืงตนเป็นคุณค่าอย่างหนึ่ง ของหลักกรรม, ๑๖๑ - ความหมายอย่างหนึ่งของการพืงตนได้ และพืงตนก็คือพืงธรรม, ๑๖๕

พืงธรรม ๑๖๕

พิช ๘๗, ๑๖๒(อุปมาทำกรรม)

พุทธกาล - ในพุทธกาลก็มีภิกษุสงสัยว่า กรรมกับอนัตตาคือกัน, ๑๕๗ - คำว่าบุญบาป พุทธศาสนา รับเอามาใช้แปลความหมายจากเดิมบ้าง, ๕๕

พุทธธรรม ๑๒๐, ๑๒๓

พุทธพจน์ ๑๒๘

พุทธวิสัย(อจินไตย) ๑๕๐อ.

พุทธศาสนา ดู พระพุทธศาสนา

พูดตามสภาวะ ๑๕๕

พูดตามสมมติ ๑๕๘-๑๕๙

เพศฆาตภายใน ๖๕

เพลิดเพลิน ๑๒๕-๑๒๖

เพียร ๑๒๕ - พุทธพจน์ให้เร่งเพียร, ๑๖๕

เพียรพยายาม - ด้ทธิผิดหลักกรรม ๓ อย่าง ทำให้คนไม่เพียรพยายาม, ๑๓๕ - เป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าของหลักกรรม, ๑๕๑, ๑๖๑ - ความเพียรพยายามต้องทำเอง ตถาคคเป็นเพียงผู้บอกทางให้, ๑๖๕

เพื่อนพรหมจารี, เพื่อนพรหมจรรย์, ๗๕

แพศย์ ๑๖๘

โพชฌงค์ (๗) ๑๘๖อ. - เป็นกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม, ๒๒, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๒๗, ๑๓๕

โพธิ - ลุด้วยกรรมสูงสุด, ๕๖

โพธิสัตว์ ๑๘๓-๑๘๕อ.

โพธิสัตว์ภาสิต ๘๗

ภพ ๑๖๔, ๑๖๕ - การให้ผลของกรรม, ๘๕

ภพนี้(กัฏฐธรรม) ๑๗๑

ภพหน้า ๑๑๔-๑๑๕, ๑๗๑-๑๗๒

ภวังคจิต ๖

ภัย - ภัยที่เกิดข้างใน, ๗๐

ภาวะจิตใจ ๑๕๗

ภาวะปลดอกรรม ๑๒๐

ภาวะปลดอทุกข์ ๑๒๑

ภาวะสุขล้วน ๑๒๒

ภาษาสามัญ ๑๕๘

ภิกษุ ๔๒

ภูมิ - ภูมิสามกับบุญและกุศล, ๔๒ - การให้ผลของกรรม, ๘๕

โภคะ, โภคทรัพย์, โภคสมบัติ ๔๓ - ผลกรรมให้โภคะมากโภคะน้อย, ๑๑๖ - ไม่ใช่เครื่องตัดสินความทรมหรือประเสริฐ, ๑๖๘

โภาวที่ ๑๖๗

มงคล - มงคลแท้จริงอยู่ที่การทำ ความดี ชาวพุทธไม่ถือมงคลตื่นข่าว มุ่งผลจากการกระทำ ไม่หวังพืงมงคล, ๑๖๔

มคติ - มคติของวิญญูเป็นเกณฑ์ตัดสิน คีชั่วอย่างหนึ่ง, ๖๓-๖๔

มนุษย์ ๑๒๕, ๑๓๓ - วิสัยอำนาจของมนุษย์ภายในความแวดล้อมของธรรมชาติ และกฎธรรมชาติ, ๑๐-๑๒ - บุญมีอุปการแก่มนุษย์, ๔๓ - มนุษย์เป็นสุคติ, ๑๗๔

มโนกรรม ๖๗, ๑๒๕, ๑๖๔

มโนทุจริต ๖๘

มโนสังขาร ๑๓๒-๑๓๓

มรรคเจตนา ๑๒๔

มรรคญาณ ๑๒๔

มรรค มืองค์ ๘ - เป็นทางคัปปกรรม/ เป็นกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม, ๒๒, ๑๒๐, ๑๒๔, ๑๒๗-๑๒๘, ๑๓๔ - มรรคมืองค์ ๘ ที่เป็นทางนำไปสู่ความคัปปทุกข์, ๑๒๔

มตทินภายใน ๖๕

มหรคค ๑๓๕

มหาคมะ (ไปนรกยาก) ๑๔๔

มหาสมมต ๕๕

มหาสัตว์ ๑๘๕อ.

มังจุราช ๑๖๕

มังจรรย์ะ ๓๖

มัวเมา ๖๘

มาตรฐาน - มาตรฐานทางสังคม เป็นเกณฑ์อย่างหนึ่งสำหรับตัดสินคีชั่ว, ๖๖

มาตุมาค ๑๗๓

มานะ ๓๘

มายา, มารยา ๖๘

มิจฉาทิฎฐิ, มิจฉาทิฐิ ๑๕, ๑๓๑ - ความสำคัญ ในฐานะมโนกรรม, ๒๓ - มิจฉาทิฎฐิที่ขัดหลักกรรม ๓ ด้ทธิ, ๑๓๘-๑๓๙ - พระพุทธเจ้าตรัสย้ำให้ละ, ๑๔๕-๑๔๖ - ไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล, ๑๖๘ - มีผลสำคัญต่อการให้ผลของกรรม, ๑๖๗-๑๖๘

มิตร - ความดีเป็นมิตร, ๗๘

มุทิตา ๓๖

มุทุ ๓๓

มุทุคคะ(จิตสมาริ) ๓๓

มุสาวาท ๑๓๑, ๑๓๕, ๑๓๔, ๑๔๕ - ไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล, ๑๖๗, ๑๖๘

มูลเหตุ ๖๓, ๖๔(ของกรรม) ๑๒๑

เมตตา ๓๕, ๕๖, ๑๔๖, ๑๘๕อ. - เมตตาอาจให้ช่องแก่ราคะ, ๒๖

เมตตากรุณา, เมตตากรุณญ์ ๕๖ - ผลกรรม, ๑๑๔-๑๑๖

เมตตาเจโตวิมุคคิ - กับการหมคกรรม, ๑๔๖

แม่ไก่(อุปมา) ๑๖๖

แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ ๑๖๓-๑๖๔
 โมหะ ๒๐, ๖๓, ๘๐, ๑๒๗,
 ๓๓๐-๓๓๑ -เป็นเหตุแห่งกรรม,
 ๑๗๖
 โมโหร้าย ๑๕๗
 ไม่ประมาทเมื่อรับผลกรรม, ๘๖
 ไม่พ้นจากอหัตตา ๑๖๐
 ไม่สุขไม่ทุกข์ ๑๒๒
 ยกตัวกเขาไว้ ๖๘, ๘๐
 ยศ, ยศศักดิ์ -ผลกรรม, ๘๒ -ได้
 ด้วยการปฏิบัติ มิใช่เพียง
 ปรารถนา, ๑๖๖
 ยัญ ๖๑, ๖๕, ๘๕๐๑.
 ยากจน, ยากไร้ ๑๕
 ยาม ๑๖๔(คติกรรม)
 ยึดติด, ยึดถือ, ยึดติดถือมั่น, ยึด
 มั่นถือมั่น -ความยึดติดถือมั่นกับ
 ผลกรรม, ๕๔ -ยึดมั่นอนัตตา,
 ๑๖๐
 เยอหยัง(ผลกรรม) ๑๑๖
 โยนิโสมนสิการ -เป็นปทัฏฐาน
 ของกุศลธรรม, ๓๑
 รศ ๖๕
 ร้อนรน ๑๕๗
 ระบบ -ระบบระบอบเกิดจาก
 กรรม, ๕๗ -วินัยคือระบบ
 ระเบียบ, ๕๓
 ระลึกชาติได้ ๑๐๒

รับผิดชอบ -เป็นคุณค่าอย่างหนึ่ง
 ของหลักกรรม, ๑๖๑-๑๖๓
 รากะ ๓๘, ๖๘, ๘๐
 ร่างกาย -การให้ผลของกรรม, ๘๕
 -๕๐ -ร่างกายกับบัญญัติว่าร่าง
 กาย, ๑๕๖
 ราชา -การเกิดมหาสมมตใน
 วิวัฒนาการของสังคม, ๑๘-๑๙
 ร่านรน ๖๘, ๑๒๓
 ร้ายแรง ๑๒๕
 รัชยา ๖๘, ๑๑๖(ผลกรรม)
 รู้เท่าทัน ๑๒๓
 รูป (อารมณ์/ขั้น) ๖๕, ๑๔๗
 รูปร่าง ๕๒(ผลกรรม)
 รูปฉาน (๔) -เป็นรูปาวจรกุศล
 กรรม, ๑๗๔
 รูปธรรม ๑๕๖, ๑๘๓๐๑.
 รูปธาตุ ๔๒
 รูปภพ ๑๗๔
 รูปวิบัติ(กรรม) ๕๒
 รูปสมบัติ(กรรม) ๕๒
 รูปาวจร ๔๒
 รูปาวจรกุศลกรรม ๑๗๔
 แรงจูงใจ ๑๒๕-๑๒๗
 โรค -ผลกรรมโรคมากโรคน้อย,
 ๑๑๕
 ไร้ทุกข์ ๑๒๗
 ฤกษ์, ฤกษ์ยาม ๑๖๔
 ลงโทษ ๑๕๗

ลบหลู่ ๖๘, ๘๐
 ลหุ ๓๓
 ลัทธิ ๓(พุทธกาล) -ลัทธิมีจณา
 ทิฐูรีผิดหลักกรรม ๓ พวก,
 ๑๓๘-๑๓๙
 ลัทธินิครนถ์ ๑๒๒
 ลัทธิศาสนา ๑๒๒
 ล้างบาป ๑๖๔
 ลาก -ผลกรรม, ๘๓
 ลามก ๔๐(ปรารถนา)
 ลาลึกษา ๔๓
 โลก ๑๓๒ -โลกเป็นไปตามกรรม
 เพราะกรรม, ๑๐-๑๒, ๑๖๗ -
 โลกของธรรมชาติ/โลกแห่งเจตน์
 จานง/โลกแห่งวัตถุ, ๔๖, ๕๕
 -ธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์
 แก่โลก, ๖๕ -โลกแห่งความ
 ลึกลับ, ๑๐๓
 โลกจินตา(อจินไตย) ๑๕๐๑.
 โลกธรรม -ผลกรรมระดับโลก
 ธรรม, ๘๓-๘๔, ๕๔-๕๕, ๑๐๐
 -๑๐๓
 โลกมนุษย์ ๑๒๘
 โลกสวรรค์ ๑๑๐, ๑๑๔-๕, ๑๗๖
 โลกหน้า ๑๑๐ ๓๒ ชาติหน้า -การ
 พิสูจน์, ๑๐๒-๑๐๘
 โลภี, โลภียะ ๔๑(บุญ)
 โลภียุศล ๔๑-๔๒

โลกีย์สัมมาทิฐูรี -ความหมายและ
 สาระสำคัญ, ๑๑๒
 โลกุตตรกุศล ๔๑, ๑๒๔
 โลกุตตรธรรม(๕) ๑๑๓
 โลกุตตรบุญ ๔๑
 โลกุตตรสัมมาทิฐูรี ๑๑๓
 โลก, โลกะ ๒๐, ๖๓, ๘๐, ๑๒๗,
 ๓๓๐-๓๓๑ -การก่อผลกรรม,
 ๑๐๑-๑๐๕ -เครื่องตัดสินตีชั่ว,
 ๑๓๖ -เป็นเหตุแห่งกรรม, ๑๗๖
 วจกรรม ๒๑, ๖๗, ๑๖๔(สิทธิโชค)
 ๑๒๕
 วจิจริต ๖๘, ๑๖๖-๑๑
 วจีสัจจาร ๒๒, ๑๓๒-๑๓๓, ๑๓๖
 วนเรียน ๑๒๑
 วรรณะ (๔) -เป็นสังคมนิยม,
 ๖๑, ๖๕ -กรรมปฏิเสธรวรรณะ,
 ๑๖๒ -วรรณะไม่ใช่เครื่องตัดสิน
 ความประเสริฐ / ออกบวชนแล้ว
 เสมอกัน / ความเสมอภาคกันใน
 มติพุทธ, ๑๖๖-๑๖๘
 วรรณะ (ผิวพรรณ, ได้ด้วยปฏิบัติ)
 ๑๖๗
 วัจน ๑๒๑
 วัฏฏทุกข์ ๔๐
 วัฒนธรรม -วัฒนธรรมประเพณี
 เป็นเกณฑ์ตัดสินตีชั่วในฐานะ
 มติของวิญญู, ๖๕

วัตร ๑๖๓
 วางแผน -คุณค่าจากกรรมอย่าง
 หนึ่งคือให้วางแผนชีวิต, ๑๖๒
 วาจา ๗๐-๗๑, ๑๖๒, ๑๗๐
 วาตะ -มีฉนวนาตะผิดหลักกรรม
 ๓-๔ พวก, ๑๓๘-๑๔๐
 วิศุคูปกิเลส (จิตสมาริ) ๓๓
 วิจิจจณา ๓๖
 วิจิจจณาวรรณ ๖๘
 วิญญาณ ๔๒, ๑๔๗
 วิญญาณชั้น ๖๗
 วิญญาณฐิติ, วิญญาณฐิติ (๗)
 ๑๕๑๑.
 วิญญู, วิญญูชน -วิญญูยอมรับ
 หรือไม่/มติของวิญญูเป็นเกณฑ์
 ตัดสินชี้ชัดอย่างหนึ่ง, ๖๔-๖๕,
 ๗๓, ๘๐
 วิถิชีวิต -ผลกรรมระดับวิถิชีวิต,
 ๘๒
 วิทยาศาสตร์ ๑๐๒
 วินัย ๓๘ -วินัยเป็นสังคมนิยม,
 ๕๓
 วินิจฉัย -วินิจฉัยที่ชี้ชัด กุศลอกุศล,
 ๔๖
 วินิบัติ ๗๘, ๑๐๐, ๑๑๔-๑๑๗,
 ๑๗๖
 วิบัติ -วิบัติ ๔ ที่หนุนาการให้ผล
 กรรมฝ่ายชั่ว, ๘๘-๘๖

วิบาก ๒๑, ๓๒, ๔๐, ๑๒๘,
 ๑๔๔, ๑๕๒, ๑๖๗ -กรรมมี
 วิบากและไม่มีวิบาก, ๑๗๘ *ดู*
กรรม
 วิบากคำ, วิบากขาว ฯลฯ ๒๑-
 ๒๒, ๑๑๕, ๑๒๓, ๑๓๑-๑๓๕
 วิปปมุตต์ ๓๔
 วิมริยาทิกคจิต ๓๔
 วิระ(นิพพาน/พระอรหันต์) ๓๔
 วิริยสัมโพชฌงค์ ๑๓๕
 วิวาท ๑๕๗
 วิสัณญุต ๓๔
 วิสัย -วิสัยของมนุษย์กับวิสัยของ
 ธรรมชาติ, ๑๐
 เวทนา ๑๒๕, ๑๔๑, ๑๔๗ -
 เวทนาเกิดจากสมุฏฐานได้หลาย
 อย่าง มิใช่เกิดจากกรรมอย่าง
 เดียว, ๑๓๕-๑๔๐ -การทำกรรม
 กับการเสวยเวทนา, ๑๔๒
 เวทนาชั้น ๖๗ *ดู* เวทนา
 เวทนีย ๑๗๘
 เวร, เวรภัย ๑๖๓
 เวียนวายตายเกิด ๑๐๒
 โวหาร ๑๖๗
 ศรัทธา ๓๘-๓๙, ๑๖๔ -ศรัทธาที่
 ประสงค์ในพุทธศาสนา คือศรัทธา
 ที่เป็นบุพภาคของปัญญา, ๑๑๓
 -ความหมายของศรัทธา ในพระ

รัตนศรัย, ๑๕๑๑. -การพิสูจน์
 ภายหลังเกิดของคนทั่วไป ไปได้
 แต่ชั้นศรัทธา, ๑๐๕-๑๐๖
 คักคาน้อยหรือมาก(ผลกรรม) ๑๑๖
 คักคิถิทธิ ๔๕, ๑๖๑
 คัศุ ๖๕(ภายในตัว)
 ศาสตรา -พิจารณาคำสอนของต่าง
 ศาสดาที่ขัดกัน, ๑๔๕ -มีภิกษุ
 หลงไปว่าคำสอนกรรมกับอนัตตา
 ขัดกัน, ๑๔๗
 ศาสนา -พุทธศาสนาเป็นศาสนา
 แห่งการปฏิบัติ, ๑๐๕
 ศีล ๓๘-๓๙, ๔๓, ๑๒๑ -ศีล
 เป็นจุดหัวต่อ ที่กฎเกณฑ์ของ
 มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับกฎ
 เกณฑ์ของธรรมชาติ, ๕๓ -คำ
 สอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับศีล
 สมาริ ปัญญา มีมากกว่า
 เรื่องชาติหน้า นรก สวรรค์,
 ๑๑๐ -ผู้อบรมกายศีลจิตปัญญา
 แล้วกับผู้มีใต้อบรมเสวยผลกรรม
 ไม่เหมือนกัน, ๑๔๔
 ศีลธรรม -การให้ผลของกรรม
 สัมพันธ์ กับสภาพศีลธรรมของ
 สังคม, ๕๐ -การพิสูจน์และ
 ความเชื่อชาติก่อนชาติหน้า เกี่ยว
 กับการประพฤติศีลธรรม ได้เพียง
 โค, ๑๐๒, ๑๑๘

ศูทร -ออกบวชก็เสมอกับคน
 อื่น ๆ, ๑๖๘
 เศรษฐกิจ -เศรษฐกิจกับความ
 ติความชั่ว, ๒๘
 สติ ๓๕, ๑๒๔ -ให้มีสติเมื่อประ
 สบผลกรรมและมีสติในการดำเนิน
 เกี่ยวกับผลกรรม, ๕๔, ๑๐๔
 สติสัมโพชฌงค์ ๑๓๕
 สถานะทางสังคม (การให้ผลของ
 กรรม) ๕๐
 สถาบัน -สถาบันทางสังคม จัดเป็น
 มติของวิญญู ในแง่เกณฑ์ตัดสิน
 ความดีความชั่ว, ๖๕ -สถาบัน
 เกิดจากกรรม, ๕๗
 สภาพแวดล้อม -การให้ผลของ
 กรรม, ๕๐
 สภาวะ -สภาวะกับสมมติ, ๑๕๒-
 ๑๕๕
 สภาวะของธรรมชาติ ๑๕๘
 สมณพราหมณ์ ๑๑๗ -ลักษณะ
 หลักกรรมของสมณพราหมณ์ ๓
 พวก, ๑๓๘-๑๔๑
 สมณคากยบุตร(ไม่มีวรรณะ) ๑๖๘
 สมบัติ เทียบ วิบัติ -สมบัติ ๔ ที่
 หนุนาการให้ผลของกรรมดี, ๘๕-
 ๘๖, ๑๗๕
 สมมติ ๑๕๒-๑๕๕(กับสภาวะ)

สมรรถภาพจิต ๓๒ - เกณฑ์ตัดสิน
 ที่ชั่ว, ๖๕ - ผลกรรมระดับ
 สมรรถภาพจิต, ๘๑
 สมาทาน ๔๒(กุศล)
 สมารี ๓๘-๓๙, ๑๒๑, ๑๒๗,
 ๑๘๖อ. - สมารีกับการพิสูจน์ตาย
 แล้วเกิด, ๑๐๘
 สมารีสัมโพชฌงค์ ๑๓๕
 สมาบัตติ (๘) - สมาบัตติ ๘ เป็น
 คุรุกรรมฝ่ายดี, ๑๗๓
 สมานิตะ ๓๓
 สมุฏฐาน ๑๔๑(ของเวทนา)
 สยังวสี (พระอรหันต์) ๓๔
 สรรเสริญ - ผลกรรมระดับวิถีชีวิต,
 ๘๒
 สร้างสรรค์ ๑๒๗
 สวรรค์ ๗๘, ๑๐๙, ๑๑๔-๑๑๗,
 ๑๖๔, ๑๗๔-๑๗๘ - กรณีที่ธรรม
 -บุญ, ๔๔ - ได้ด้วยการปฏิบัติ
 มิใช่เพียงปรารถนา, ๑๖๕
 สอบถาม ๑๑๗
 สังฆกรรม (-สังฆาร) ๑๘๓อ.
 สังฆาร(๒นัย) ๑๔๗ - กรรมในระ
 ดับความหมายว่าสังฆาร, ๑๖ -
 สังฆารที่เป็นบุญ, ๔๒
 สังฆารันท์ ๖๗
 สังคม ๑๒๕, ๑๕๘, ๑๘๔อ. -
 กรรมขึ้นแนวทางของสังคม, ๑๓
 - ผลกรรมระดับสังคม, ๘๓ -

การให้ผลของกรรมสัมพันธ์กับ
 สภาพสังคมด้วย, ๘๘
 สังคมนิยม ๑๓, ๒๕-๒๖, ๔๔
 กุ นียาม - กับกรรมนิยาม, ๔๖,
 ๖๐, ๘๓, ๘๕ - กับพีชนิยาม,
 ๘๗ - การถือเอาประโยชน์จาก
 สังคมนิยมและกรรมนิยาม, ๘๕
 สังคมบัญญัติ ๒๙, ๔๘, ๕๑
 สังสารวัฏ, สังสารวัฏฏ์ ๑๒๐ -
 เจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏ, ๑๑๑
 - การให้ผลของกรรม, ๑๗๒
 สังจะ ๑๖๔
 สังกรรม ๑
 สัญญา ๑๔๗ - ระวางความสับสน
 ระหว่างสัญญา กับบัญญัติว่า
 สัญญา, ๑๕๖
 สัญญาพันธ์ ๖๗
 สัญญาประชาคม ๓๒
 สัตคาวาส (๘) ๑๙๑อ.
 สัตว์ - ความหมายของสัตว์เอาคน
 เป็นหลักคือหมายถึงคนก่อนสัตว์
 อื่น ๆ, ๑๘๔อ. - สัตว์ทั้งหลายมี
 กรรมเป็นของตน/เป็นไปเพราะ
 กรรม, ๑๑๔, ๑๖๒, ๑๖๗
 สัตว์นรก ๑๓๒
 สัตว์วิเนิบาต ๑๓๓
 สัทธรรม ๒๕
 สันตะ(นิพพาน/พระอรหันต์) ๓๔
 สันตมุนี(พระพุทธเจ้า) ๑๖๕

สัปปุริสุบัสสยะ ๘๕
 สหยาบชุม ๑๘๙อ.
 สัมปรายเวทนิยะ ๑๗๘
 สัมผัสปลาล ๓๓๑, ๑๔๖
 สัมผัสวิมุตติ ๑๒๙
 สัมผัสปธาน(๔) ๔๑
 สัมมาทิฎฐิ ๑๒๘-๑๒๙, ๓๑๔,
 ๑๔๖ - ความหมายในระดับ
 โลกุตตรสัมมาทิฎฐิ, ๑๑๓ -
 สัมมาทิฎฐิกับการเสวยผลกรรม,
 ๑๗๖
 สัมมาปัญญา ๑๔๘
 สัมมาสมารี ๑๒๘-๑๒๙, ๓๑๔
 สัสสตทิฎฐิ ๑๕๔(กรรม-อัตตา)
 สิ่งประดิษฐ์ (เกิดจากกรรม) ๙๗-
 ๑๐๑
 สิ่งเสพติด ๕๔ กุ เสพติด
 สิทธิโชค(อยู่ที่ประพฤคิชอบ) ๑๖๔
 สิ้นกรรม, ความ ๒๒, ๑๑๙-๑๓๕
 สิ้นทุกข์ ๑๔๐(คบะ), ๑๒๑, ๑๒๒
 สิ้นเวทนา ๑๒๒
 สัตติภุคคะ(พระอรหันต์) ๓๔
 สื่อสาร, การ ๑๕๘
 สุข ๑๒๒, ๑๒๔-๑๒๕, ๑๒๗,
 ๑๓๒-๑๓๓ - บุญเป็นชื่อของ
 ความสุข/กุศลมีผลเป็นสุข, ๔๓
 - สุขในฐานะผลกรรม / สุขจาก
 การไม่ยึดติดถือมั่นผลกรรม, ๘๓,
 ๙๒ - ทำงานด้วยความสุข

เพราะมีฉันทะ, ๑๒๗ - ทำงาน
 ด้วยความสุข โดยไม่ถูกค้นหา
 ครอบงำ คือสิ้นกรรมด้วยปัญญา,
 ๑๒๗ - สุขได้ด้วยตัวเขา มิใช่
 ด้วยปรารถนา, ๑๖๕
 สุขทุกข์ - สุขทุกข์ใครทำให้, ๑๓๗
 - ด้ทธิมิจจาทิฎฐิเกี่ยวกับสุขทุกข์
 ซึ่งผิดหลักการ, ๑๓๘-๑๔๑
 สุขภาพ - สุขภาพกับผลกรรมและ
 การให้ผลของกรรม, ๘๘, ๑๑๔
 สุขภาพจิต - ความหมายหนึ่งของ
 กุศล คือ เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต,
 ๓๐
 สุขวิบาก ๓๑
 สุขเวทนิยะ ๑๗๘
 สุทธิ ๓๔
 สุคติ ๗๘, ๑๐๙, ๑๑๔-๑๑๗,
 ๑๗๗
 สุคติพิเศษ ๔๒
 สุจริต ๔๒ - ปิตีสุขประณีตช่วย
 ให้ดำรงในสุจริต, ๑๑๒
 สุตตันติกปริยาย (กรรม ๑๒) ๑๗๕
 สุนทรียภาพ(ความดีชั่ว) ๒๘
 สุราเมรัย ๓๓๔
 สูญเสีย(ผลกรรม) ๘๒ - เกี่ยวกับ
 เรื่องตายแล้วเกิด, ๑๐๘ - นัก
 พระสูตร, ๑๗๕
 เสพติด ๕๔
 เสพสุข, การ ๑๒๕

เสวยผล ๑๒๘
 เสวยเวทนา ๑๓๒-๑๓๓, ๑๖๐
 เสรี ๓๔
 โสคาบัน ๑๐๖
 โสค, โสคะ ๖๕
 โสภณเจตสิก ๑๘๕๐.

 หน่วงเหนี่ยว ๑๒๔-๑๒๗
 หมกกรรม ๑๒๐
 หมกทุกข์ ๑๒๒-๑๒๓
 หม่นหมอง ๑๕๗
 หยาบคาย ๑๕๗
 หลอกหลอน ๑๕๗
 หลุดพ้น ๔๓, ๑๖๕ -เกี่ยวกับ
 กรรมและอนัตตา, ๑๔๘
 หวาดกลัวต่อการจับกุม ๑๕๗
 หวาดระแวง ๑๕๗
 หายนะ ๑๑๒(ของสังคัม)
 หิริโศตคัมปิปะ ๖๓
 เหตุเกิดแห่งกรรม ๗๒, ๑๒๘-
 ๑๓๑, ๑๗๖
 เหตุปัจจัย ๑๕๘
 เหตุผล ๑๒๔
 เหนือสามัญวิสัย ๑๐๐
 เห็นแก่ตัว, ความ ๑๒๕
 เข้มเกรี้ยว ๑๕๗
 เขียดหาย ๑๒๓

 อภิภูจนะ ๓๔
 อภิกิริยปฏิฐิ(ผิดหลักกรรม) ๑๓๘

อกุศล ๒๑, ๕๖, ๑๓๐ -ความ
 หมายถึงอกุศล, ๓๐-๓๗ -
 ความแตกต่างจากบาป, ๓๕ -
 เป็นปัจจัยกันกับกุศลได้, ๓๘ -
 ในกาลามสูตรและในพุทธพจน์
 อื่น ๆ แสดงสภาวะและโทษ,
 ๖๖-๗๕
 อกุศลกรรม ๒๐, ๓๗, ๑๗๔
 อกุศลกรรมบถ (๑๐) ๑๒๐, ๑๗๔
 -๑๗๗
 อกุศลเจตนา ๓๗
 อกุศลธรรม ๒๔, ๘๐ -ความ
 หมายถึงอกุศลธรรม, ๖๗ -
 อกุศลธรรมเจริญหรือเสื่อม เป็น
 เกณฑ์ตัดสินดีชั่ว, ๖๓-๖๗, ๗๕
 อกุศลมูล ๒๐, ๖๗, ๗๖ -เกณฑ์
 ตัดสินดีชั่ว, ๖๓
 องค์ธรรม ๑๕๕ -องค์ประกอบ
 ในการให้ผลของกรรม, ๘๕-๘๖
 อจินไตย ๕๘
 ยศิต -ไม่หวนละห้อยยศิต, ๑๖๕
 ยกินนาทาน ๑๓๑, ๑๓๔, ๑๓๕,
 ๑๔๕, ๑๖๓
 โทสะ ๒๑, ๕๕, ๖๓-๗๒, ๑๒๑,
 ๑๓๐-๑๓๑, ๑๘๔๐.
 อธรรม ๔๔(-บาป)
 อนวัชชะ ๓๑
 อนึ่งคณะ ๓๓
 อนันตมารุพห์ ๓๓

อนันตโมลิต ๓๔
 อนัตตา ๑๔๗, ๑๕๗, ๑๕๕ -
 หลักอนัตตาเป็นฐานรองรับความ
 ถูกต้องของหลักกรรม ไม่ใช่ขัด
 กับหลักกรรม, ๑๕๗, ๑๕๗ -
 นิทานประกอบเสริมความเข้าใจ
 เรื่องกรรมกับอนัตตา, ๑๕๕ -
 ยึดมั่นอนัตตา ก็คือยึดมั่นอิตตา,
 ๑๖๐ -แสวงหาประโยชน์ในทาง
 เห็นแก่ตัวจากอนัตตา, ๑๖๐
 อนันตริยกรรม ๑๗๓
 อนัตตินะ ๓๔
 อนาคค -หวังผลจากกรรมคือกระ
 ทำ, ๑๖๑ -ไม่เพื่อฝืนอนาคค,
 ๑๖๕
 อนาวรณ์ ๓๓
 อนิจจัง, อนิจจะ ๑๕๖
 อนิฏฐ์ ๔๐
 อนิวัรณ์ ๓๓
 อนิสสิค ๓๔
 อนุปักกิลิฏฐ์ ๓๓
 อนุปลิตค ๓๔
 อนุปริกัญญ ๔๐
 อบาย ๗๘, ๑๑๐, ๑๑๔-๑๑๗,
 ๑๔๕, ๑๗๗
 อบายภูมิ(๔) ๑๗๔
 อบุญ ๑๘๗๐.
 อปังกุ ๓๓
 อปราปริยเวทนียกรรม ๑๗๒, ๑๗๘

อปริปักกเวทนี ๑๗๘
 อพรหมจรรย์ ๑๓๕
 อภิขมา ๕๕, ๑๓๑, ๑๔๖
 อภิธรรม -การใช้คำว่าบุญบาป,
 ๑๘๘๐.
 อภิธรรมปริยาย ๑๗๕
 อภิปรัชญา ๑๕๐๐.
 อมทุกข์ ๑๕๗
 อโมหะ ๒๐, ๖๓, ๗๓, ๕๕,
 ๑๒๑, ๑๓๐-๑๓๑, ๑๘๔๐.
 อรรถ, อรรถะ ๗๐
 อรรถถา ๔๑
 อรรถถาจารย์ -รวบรวมจิตวาง
 หลักกรรม ๑๒ ขึ้น, ๑๗๕
 อรหัตตผล, อรหัตผล -มานของ
 ผู้ยังไม่บรรลอรหัตตผล, ๑๗๓
 อรหันต์ -ภาวะทางจิตใจและ
 บุคลิกภาพ, ๓๔, ๔๓
 อริยสัง (๔) ๑๒๐, ๑๒๔
 อริยสาวก ๑๒๕ -มุ่งบรรลุผลที่
 ต้องการด้วยการปฏิบัติ มิใช่ด้วย
 ปรารถนาหรืออ้อนวอน, ๑๖๕
 อรุณ ๑๖๔
 อรูปฌาน ๔ ๓ ๒ ๑, สมบัติ,
 รูปฌาน, สมบัติ -เป็นอรูปาวจร
 กุศลกรรม, ๑๗๔
 อรูปธาตุ ๔๒
 อรูปภพ ๑๗๔
 อรูปาวจรกุศลกรรม ๑๗๔

โถกณะ ๒๑, ๓๕, ๖๓, ๗๓, ๘๕,
๑๒๑, ๑๓๐-๑๓๑, ๑๕๔ข. *ดู*
กุศลมูล, จากะ เทียบ โถกณะ
อวิฆาต ๓๓
อวิชชา ๓๒, ๔๒, ๑๐๗, ๑๒๓,
๑๒๖, ๑๔๗ - ในวงจรปฏิบัติจ-
สมุปปาท, ๑๓๖
อเวทนีย ๑๗๘
อสังกรรม ๒๕
อเหตุวาท, อเหตุอุปปัจจัยวาท
๑๓๗-๑๔๓
อโหสิกรรม ๑๗๒-๑๗๘
อ้อนวอน - หลักกรรมไม่สอนให้
หวังผลจากการอ้อนวอน/สิ่งที่
ปรารถนาสำเร็จด้วยกระทำ,
๑๖๑, ๑๖๕
อัตรการวาท ๑๓๖
อัตรดา - การถืออัตรดาต่อมชัคหลัก
กรรม, ๑๕๔ *ดู* *อนัตตา*
อัตรโนวัติ ๑๒๓
อัตรภาพ ๖๕, ๑๓๐, ๑๔๔, ๑๗๖-
๑๗๘
อันตรราย ๖๗(๒๐อย่าง)
อันเตวาลิก ๑๘๘อ.
อัปปเวทนีย ๑๗๘
อัพยากตรกรรม ๑๘๘อ.
อพฺยาปฺชณ, อัพฺยาปฺชณ ๑๘๘อ.
อาจารย์ - อยู่อย่างมีอาจารย์คอย
สอดส่อง ไม่ผาสุก, ๖๕

อาจิณณกรรม ๑๗๔
อาณิสส - ของกรรมคืออย่างที่มาใน
บาติ, ๑๐๕ - อาณิสสเพื่อ, ๑๑๘
อาเนญชัปปัตตะ(จิตตมาริ) ๓๓
อาบ ๑๖๔(ชำระบาป)
อามิส ๔๓-๔๕, ๑๑๒ - คนมัก
มองผลกรรมแต่ในแง่การได้เสีย
อามิส, ๘๑
อายุ - อายุยืน/อายุสั้น ๑๑๔
อาโรคะ (นิพพาน/พระอรหันต์)
๓๐
อาสวะ (๓/๔) - จิตจะหลุดพ้น
จากอาสวะได้ ด้วยการหมั่นฝึก
อบรม มีใช้ด้วยถ้ำพังปรารถนา,
๑๖๖ - สิ้นอาสวะเลิกกว่าวาระ
ทั้งสี่, ๑๖๕
อาสันนกรรม ๑๗๔
อาหาร ๑๘๓อ.
อำนาจบงการ ๑๒๓
อิฏฐารมณ ๕๔
อินทรีย์ (๕) - ผลกรรมในแง่อินทรีย์
แก่อ่อนเป็นต้น ก็ควรคำนึงด้วย,
๘๔
อิศวรกรรมวาท, อิศวรนิรมิตวาท
๑๓๘-๑๔๓
อิสระ ๑๒๓, ๑๒๗ - ความมีจิตใจ
เป็นอิสระด้วยปัญญา ด้วยความ
หลุดพ้นหรือนิพพาน/ จิตใจของ
พระอรหันต์, ๑๑๒ - มีชีวิตอยู่

ด้วยปัญญา ไม่ถูกคิดหาครอบงำ
ก็คือสิ้นกรรม ถึงความเป็นอิสระ
ไร้ทุกข์, ๑๒๗
อิสสรนิมมานเหตุวาท ๑๓๘
อิสสา ๓๖
อิติภาษิต ๘๗
อุกกาบาต (ถืออุกกาบาตชัคหลัก
กรรม) ๑๖๔
อุฐ ๓๓
อุคตสภาวะ ๑๑๒
อุตุ ๑๘๓อ. - เวทนาเกิดจากอุตุ
แปรปรวนก็มี, ๑๔๑
อุตุนิยาม ๕, ๑๐, ๒๐

อุทธีจจะ ๑๗๔ - เป็นอุกตอย่าง
เดียวที่ไม่พาไปอบายภูมิ, ๑๗๔
อุทธีจกุกกุจจะ ๓๖, ๖๘
อุบัติ ๑๒๘, ๑๓๒-๑๓๓
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๑๓๕
อุโบสถ(ของคฤหัสถ์) ๑๖๓
อุปมาตกรรม ๑๗๓
อุปริวิบัติ, อุปริสมบัติ ๕๐-๕๒
อุปปิซชเวทนียกรรม ๑๗๑-๑๗๕
อุปปิพกรรม ๑๗๓
อุปัตถัมภกรรม ๑๗๓
เอกนุคค ๒๕
โอบริกัญญ ๔๑-๔๕
โอ้อวด ๖๘

๒. อสังฆารณนาม

คยา ๑๖๓
 จักกวัตติสูตร ๑๕
 จูฬกัมมวิภังคสูตร ๑๑๔, ๑๑๘
 คิณสพฺพชเจ้า ๑๗๗
 ทิคมฺยง ๑๕๕
 เทวทูตสูตร ๕๕๑.
 ปฏิสัมภิทามคค์ ๑๗๘
 ปปัญจสูทนี ๑๗๕
 ปรมัตถทีปนี ๔๑
 ปเสนทิโกศล ๗๔
 ปิฎฐาน ๑๘๖๒.
 ปุณณะ ๑๓๑
 พระครู ๑๕๕
 พาลบดินทิตฺตสูตร ๑๕๑.
 มโนรตปฺรณี ๑๗๕
 มหากัมมวิภังคสูตร ๑๗๖
 มหานิทเทศ ๔๒, ๑๘๖๒.
 โมคคัลลสิบุตร คิณสเถระ ๑๗๘

วาเสฏฺฐะ ๑๖๖
 วาเสฏฺฐสูตร ๑๗
 วิสุทฺธิมรรค, วิสุทฺธิมคค์ ๒๒
 (กรรม ๑๒) ๑๗๕, ๑๕๓๒.
 สิวก, สิวกะ ๑๔๑
 สุภกิณฺหะ, เทพชั้น ๑๓๒
 สุภมาณพ ๑๕๑.
 อชาติคฺตร ๑๗๓
 อปทาน ๑๗๗
 อภิธรรมปิฎก ๑๘๘๒.
 อภิธมฺมัตถวิภาวินี ๑๗๔
 อภิธมฺมัตถสังคหะ ๑๗๔
 อโศก, มหาราช ๓๔
 อัคคัมมฺยสูตร ๑๘
 อานนท, พระ ๗๕
 ยิตฺตูกคกะ ๔๑
 อุทายี ๑๓๕